

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (49) 2021

Харків
«Право»
2021

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 16.04.2021)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2021. – № 2 (49). – 248 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампіло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонія, Колумбія); **Магда Джулісса Роха-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколомбіана, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагос, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажидене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Йоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Кучепал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансієла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавала, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагір** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вільма Тамулісене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вільямсміл Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулі, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіус Жуківський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацишина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулі, Венесуела); **Николай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна); **Ф. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, Україна); **Октай Ф. Тапрісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Штігелейр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **Владимир Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіпова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Заеда, ОАЕ).

Збірник наукових праць ««Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого»».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також базах даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 10 от 16.04.2021)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: философия, философия права, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян (председатель) и др. – Харьков : Право, 2021. – № 2 (49). – 248 с.

Учредитель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **А. П. Дзєбань** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Магда Джулисса Рохас-Бахамон** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редколлегии по специальности «Философия»*: **Е. С. Александрова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **Диего Фелипе Арбеласс-Кампильо** – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); **Магда Джулисса Рохас-Бахамон** – доктор философии, доцент (Университет Сурколумбиана, Колумбия); **Алек Велиз Бургос** – доктор философии (Университет Лос-Лагос, Чили); **Б. Б. Буяк** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); **Милита Венажиндене** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **Йолита Грябликайте** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **В. И. Додонова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **И. И. Коваленко** – кандидат философских наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. В. Куцепал** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Хуан Гильермо Мансилья-Сепульведа** – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); **Бьянн Мелкевик** – доктор права, профессор (Университет Лавалья, Канада); **А. С. Полищук** – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); **Эдуардо Р. Сагнер** – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); **Вилма Тамуллине** – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет Гедиминаса, Литва); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редколлегии по специальности «Политология»*: **Хорхе Исус Вилласмил Эспиноса** – доктор политических наук, профессор (Университет Сулии, Венесуэла); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук в области политологии, доцент (Университет Норвестерн, США); **Аркадиуш Жуковский** – кандидат в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); **Г. М. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); **Ягил Леви** – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); **Джейсон Ройс Лидси** – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда); **Люциан Лястин** – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); **И. В. Машишина** – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Т. Л. Нагорняк** – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Рейбер Парра** – доктор гуманитарных наук, профессор (Университет Сулии, Венесуэла); **Николай Петро** – доктор наук в области политологии, профессор (Рол-Айлендский университет, США); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Украина); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана, Украина); **Октай Ф. Танрисвер** – доктор наук в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); **А. В. Шевчук** – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); **Штефан де Шпигельер** – доктор наук в области политологии, главный научный сотрудник (Гаагский центр стратегических исследований, Нидерланды); *члены редколлегии по специальности «Социология»*: **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Энтони Гарри Дворкин** – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); **Т. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Марианна Ключко** – доктор наук в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Украина); **Мишель Маффесоли** – кандидат в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); **Владимир Меньшиков** – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилсский университет, Латвия); **К. Г. Михайлева** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); **А. Ю. Панфилов** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **В. И. Подшивалкина** – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); **А. А. Филиппова** – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); **Хабибул Хак Хондкер** – доктор наук в области социологии, профессор (Университет Заеда, ОАЭ).

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого». Серия: философия, философия права, политология, социология) зарегистрирован как научное специализированное издание, категория «Б» (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 № 886).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакции: Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 10 of 16.04.2021)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, 2021. – Issue No. 2 (49). – 248 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugen Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienazindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kurash Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National academy for public administration under the president of Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Maffesoli Michel** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktorii Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>ЮРКЕВИЧ О. М.</i> Таксономія частин та її логічні принципи в мереології	11
<i>МЕЛКЕВИК Б.</i> Про перетворення права в контексті комунікативної теорії.....	25
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО І. І.</i> Семіотика жесту: перформативний концептуалізм.....	40
<i>ПАВЛЕНКО Ж. О.</i> Право в цифровій реальності	66
<i>НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЕЄВА О. П., НЕЧИТАЙЛО В. О.</i> «Чорна риторика» як маніпулятивна техніка	81
<i>ТРОФИМЕНКО В. А., МІШАНЧУК А. В.</i> Кібертероризм: спроба філософсько-правового осмислення	93
<i>ПЕТРОВА Л. О., КВІТКІН П. В., ДЯТЛОВА І. В.</i> Формування культури логічного мислення як важливого компонента підготовки військових фахівців	105

Політологія

<i>ТРЕБІН М. П., ПАНФІЛОВ О. Ю.</i> Сучасні тенденції застосування сили в міжнародних відносинах	119
<i>ПОЛИЩУК І. О., МАКСИМИШИНА Т. М.</i> Інформаційний вплив на політичні знання дітей у контексті гібридної війни Росії проти України	139
<i>АНДРУШКО В. І.</i> Політична влада: аналіз інноваційних підходів	153
<i>ШЕКЕТА М. М.</i> «Зелена книга» Ірландської республіканської армії: політико-економічні цілі організації	169

Соціологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М.</i> Проблеми публічного управління в Україні: суспільний резонанс щодо ефективності реформ	184
<i>ДЕЙНЕКО О. О.</i> Соціальна згуртованість як категорія державної політики: особливості конструювання в українському законодавстві	198
<i>СТАСЕВСЬКА О. А.</i> Соціокультурна ідентичність постмодерну: проблема соціального конструювання.....	215

Рецензії

ГОНЧАРЕНКО В. Д.

Соціологія і право: новий крок у розширенні міждисциплінарних зв'язків	234
НАШІ АВТОРИ	238
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	240
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”»: СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ».....	241

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

ЮРКЕВИЧ Е. Н.

Таксономия частей и ее логические принципы в мереологии 11

МЕЛКЕВИК Б.

О преобразовании права в контексте коммуникативной теории 25

МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО И. И.

Семиотика жеста: перформативный концептуализм 40

ПАВЛЕНКО Ж. А.

Право в цифровой реальности 66

НЕВЕЛЬСКАЯ-ГОРДЕЕВА Е. П., НЕЧИТАЙЛО В. А.

«Черная риторика» как манипулятивная техника 81

ТРОФИМЕНКО В. А., МИШАНЧУК А. В.

Кибертерроризм: попытка философско-правового осмысления 93

ПЕТРОВА Л. А., КВИТКИН П. В., ДЯТЛОВА И. В.

Формирование культуры логического мышления как важного компонента
подготовки военных специалистов 105

Политология

ТРЕБИН М. П., ПАНФИЛОВ А. Ю.

Современные тенденции применения силы в международных отношениях 119

ПОЛИЩУК И. А., МАКСИМИШИНА Т. Н.

Информационное влияние на политические знания детей в контексте
гибридной войны России против Украины 139

АНДРУШКО В. И.

Политическая власть: анализ инновационных подходов 153

ШЕКЕТА М. Н.

«Зеленая книга» Ирландской республиканской армии:
политико-экономические цели организации 169

Социология

ГЕРАСИНА Л. Н.

Проблемы публичного управления в Украине: общественный резонанс
в отношении эффективности реформ 184

ДЕЙНЕКО А. А.

Социальная сплоченность как категория государственной политики:
особенности конструирования в украинском законодательстве 198

СТАСЕВСКАЯ О. А.

Социокультурная идентичность постмодерна: проблема социального конструирования	215
---	-----

Рецензии

ГОНЧАРЕНКО В. Д.

Социологии и право: новый шаг в расширении междисциплинарных связей	234
---	-----

НАШИ АВТОРЫ	238
-------------------	-----

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	240
-------------------------	-----

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ «“ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ».....	241
---	-----

CONTENTS

Philosophy

YURKEVYCH O. M.

Taxonomy of parts and its logical principles in mereology 11

MELKEVIK B.

On the transformation of law in the context of communicative theory 25

MELIAKOVA Y. V., KOVALENKO I. I.

Semiotics of gesture: performative conceptualism 40

PAVLENKO Z. O.

Law in digital reality 66

NEVELSKA-HORDIEIEVA O. P., NECHYTAILO V. O.

«Black rhetoric» as a manipulative technique 81

TROFYMENKO V. A., MISHANCHUK A. V.

Cyberterrorism: an attempt of philosophical and legal understanding 93

PETROVA L. O., KVITKIN P. V., DIATLOVA I. V.

Formation of a culture of logical thinking as an important component
of training military specialists 105

Political Science

TREBIN M. P., PANFILOV O. Y.

Modern power trends in international relations 119

POLISHCHUK I. O., MAKSIMISHYNA T. M.

Informational influence on the political knowledge of children in the context
of the hybrid war of Russia against Ukraine 139

ANDRUSHKO V. I.

Political power: innovative approaches 153

SHEKETA M. M.

The Irish Republican Army's «Green book»: political and economic goals
of the organization 169

Sociology

HERASINA L. M.

Problems of public governance in Ukraine: public resonance in relation
to the effectiveness of reforms 184

DEINEKO O. O.

Social cohesion as a category of state policy: specifics of construction
in the Ukrainian legislation 198

STASEVSKA O. A.
Sociocultural identity postmodern: problem of social construction 215

Reviews

GONCHARENKO V. D.
Sociology and law: a new step in expanding interdisciplinary relations 234

OUR AUTHORS 238

AUTHOR INDEX 240

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI
NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY,
PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»..... 241

ФІЛОСОФІЯ

УДК 168.2

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229767

Юркевич Олена Миколаївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: olenayurkevych@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4023-4624

ТАКСОНОМІЯ ЧАСТИН ТА ЇЇ ЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ В МЕРЕОЛОГІЇ

Досліджено проблему різновидів частин у мереології, підстави їх поділу. Проаналізовано сумнівні питання щодо таксономії частин як складових мереологічних структур. Розглянуто логічні принципи розподілу частин, їх стійкість у перспективі збереження ідентичності цілого. Мереологічні зміни висвітлено в контексті екстенціональної мереології. Визначено значення мереологічного підходу для соціальних і гуманітарних наук.

Ключові слова: мереологія, таксономія частин, мереологічне відношення, логічні принципи, мереологічна сума, екстенціональна мереологія, ідентичність.

Постановка проблеми. Уже понад століття актуальною залишається проблема визначення та розвитку логіки і методології соціальних та гуманітарних наук. У методологічній сфері визначальним був прийнятий методологічний інструментарій історії. Щодо логіки, яка є передумовою будь-якої методології, то її значення в більшості поставало універсальним, що поєднувало інструментарій «наук про природу» і «наук про дух». Серед логічних методів пізнання виділяли індуктивний, дедуктивний, теорію класифікації, силогістичний метод висновлювання тощо. Поступово реєстр логічних методів поповнився

дослідженнями неформальної логіки, зокрема теорією аргументації як розширенням теорії доведення, герменевтичною логікою, модальними логіками тощо. Але вплив позитивізму в підходах до гуманітарних та соціальних предметів при їх пізнанні залишався досить сильним. Цей вплив здійснюється й у сучасній науці, що не сприяє цілісному уявленню щодо специфіки гуманітарних і соціальних наук. На нашу думку, відмінність логік цих різних гілок пізнання потрібно шукати серед первинних підстав, якими є теорії множин. Природознавство оперує традиційною та символічною формальною логікою, що має за основу математичну теорію множин. Альтернативою до цієї теорії постає мереологія як розділ логіки, в якому вивчається клас виразів та відношень між частиною і цілим. У сучасній мереології, засновником якої був Станіслав Лесневський, заперечується ієрархія множин, розроблена в теорії множин. Певною мірою мереологія виступає альтернативою щодо теорії множин, пов'язуючи формальний підхід з онтологічними контекстами. Коли порівнюють класичну логіку з мереологією, їх філософські коріння постають подібно до протиположності платонізму й номіналізму.

Одним зі складних і спірних теоретичних питань є мереологічний поділ та побудова таксономії частин. Адже гуманітарні та соціальні предмети в силу власної специфіки, пов'язаної з їх екзистенцією, потребують інших підстав для розподілу. Коректність розподілу гуманітарних і соціальних предметів координується через їх ідентичність, утрата якої буде свідчити про вибір невідповідних методів побудови таксономії. Отже, дослідження проблеми таксономії частин та її логічних принципів у мереології сприятиме поглибленню розуміння специфіки гуманітарних і соціальних предметів та розвитку логічного підґрунтя методології гуманітарних наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Походження мереології пов'язують з ім'ям Арістотеля, який уперше запропонував поділ на частини в роботі «Метафізика» [1]. Створення сучасної цілісної мереологічної теорії належить С. Лесневському [4]. Теоретичні дослідження С. Лесневського визначають як номіналістичну позицію [8], до якої приєдналися також Д. Льюїс [15], Г. Леонард [14], Г. Гудман [12] та ін. У сучасній мереології таксономія частин розроблялася М. Уінстоном [19], А. Бохманом [9], П. Гестлем, С. Пріббеневим, Дж. Вестергоффом, П. Сімонсом [17] та ін. Серед авторів є також такі, хто заперечує мереологічні види [2]. Питання ідентичності частин і цілого розроблялось А. Гіббардом, Р. Робінсоном, А. Галлоїсом, Е. Барнсом і Д. Уільямсом [7], Ю. Томсон [18] та ін. Деякі сучасні дослідники (Р. Шарвей, Дж. Боген, К. Файн, П. Нідхайм, Г. Нунен, Б. Піккель, А. Гіббард, Р. Робінсон, А. Галлоїс) обмежують таксономію частин фізичними тілами, висловлюючи сумніви щодо стійкості кількісних

і якісних характеристик частин інших типів об'єктів. Дослідженню принципів таксономії частин і сумнівів щодо їх стійкості присвячені роботи Н. Рішера, Д. Круза та М. Уінстона [19], відповідно інші приклади знаходимо в дослідженнях: М. Іріс, Ф. Мольтманна, К. Госсак, М. Джонстона, І. Йогансона та ін. Спроби застосувати теорію множин для побудови таксономії частин здійснювались у роботах Г. Бунта та особливо Д. Льюїса [15], а також Дж. Берджесса, Дж. Хамкінса та М. Кікучі [13]. Застосуванню мереологічного підходу в гуманітарних і соціальних науках присвячені роботи Дж. Брауна [10], М. Доннеллі [11], П. Тонер, Д. Одерберг. В українській філософії питання таксономії частин досліджував О. Кулешов [3], розробка мереології в методології гуманітарного пізнання була здійснена О. М. Юркевич [5; 6].

Формулювання цілей. Метою дослідження є розгляд проблеми поділу цілого на частини та принципів побудови таксономії частин, причин їх стійкості або сумнівності в мереології.

Виклад основного матеріалу. Мереологія (від грец. *μερος* – частина) – це теорія про відношення частин у двох аспектах: відношення частини до цілого та відношення між частинами в межах цілого. «Як формальна теорія (“формальна” в сенсі Гуссерля, тобто як протилежність “матеріальному”) мереологія – це просто спроба сформулювати загальні принципи, що лежать в основі відношень між сутністю та її складовими частинами, незалежно від природи їх сутності, таким же чином, як теорія множин є спробою встановити принципи, що є основою відношень між множиною та її членами. На відміну від теорії множин, мереологія не прихильна до існування *абстрактного*: ціле може бути таким же конкретним, як і частини. Але мереологія також не несе в собі номіналістичної прихильності до *конкретного*: частини можуть бути такими ж абстрактними, як і ціле» [16].

Співвідношення частини й цілого розглядалось у філософії за часів Арістотеля («Категорії», «Метафізика»), у подальшому – І. Кантом, Г. В. Ф. Гегелем та ін. Арістотель розрізнявав вісім модусів співвідношення частини й цілого, один з яких збігається з буденним уявленням про те, що частина «знаходиться у цілому». Поширене уявлення про це відношення призвело до віднесення понять «частина» й «ціле» у розряд парних категорій з усвідомленням їх відносності. Кант створив органічну та механістичну аналогії співвідношення частини і цілого, виділивши телеологічний принцип органістичного поділу. Гегель запропонував розглядати це співвідношення в їх діалектичній єдності.

Мереологічна структура найчастіше описується атомарно, тобто вона складається з *мереологічних атомів*. Це означає, що у складі об'єкта є власні

частини незалежно від того, чи є цей об'єкт площинним, чи він має просторовий або часовий вимір.

Частинами можуть бути складові елементи, компоненти, інгредієнти, порції, аспекти, сторони, члени і т. ін. Частини можуть розглядатись абстрактно (як частина взагалі щодо будь-якого цілого) або у відношенні (з урахуванням функції, тобто як компонент цілого). Таким чином, частина має загальні та особливі ознаки, що вивчаються або в чистій, або у прикладній мереології. На відміну від чистої мереології, для прикладної мереології має значення тип об'єкта, відносно якого виділяється його частина. У даному випадку можна орієнтуватися на поділ об'єктів на: тверді тіла (речі, статичні об'єкти) та динамічні об'єкти (процеси, рідину, газу). Ідеальні об'єкти (абстракції) будуть мати значення як для чистої, так і для прикладної мереології.

У сучасній мереології продовжується дослідження різновидів частин, що визначаються на різних підставах. Розрізнення видів частин здійснюється на субстанційній основі: частини можуть бути конкретними (магазин як частина пістолета) або абстрактними (консеквент як частина імплікативного відношення). Найпростішими для розуміння є фізичні тіла, або речі, на основі яких формуються конкретні предмети думки, частини котрих можуть бути також досить різноманітними. Так, по відношенню до цілого частина може бути приєднана (рукоятка ножа) або від'єднана (пульт дистанційного управління). У функціональному відношенні: частина може мати значення (лезо ножа) або бути виділеною довільно (один із навушників, байдуже щодо якого вуха – лівого чи правого). Частини можуть бути однорідними (частина пакета бланків одного виду документів) або неоднорідними (вміст сумки, наповненої різними предметами), суттєвими (серце як частина людського організму) або несуттєвими (будь-яка частина вітальні). У просторовому відношенні вони можуть бути об'ємними (барельєф як частина фасаду будівлі) або площинними (крайні точки периметру як частина якогось предмета). Частини можуть мати темпоральне значення (хвилина як частина години) і т. ін. У сучасній таксономії «частина – ціле» виділяють шість типів мереологічних відношень: 1) компонент – цілісний об'єкт (педаля велосипеда – велосипед); 2) елемент – сукупність (корабель – корабельна флотилія); 3) частина – маса (шматочок пирога – цілий пиріг); 4) матеріал – об'єкт (глина – статуя з глини); 5) особлива діяльність (оплата покупки як частина покупки) та 6) місце розташування (Голландія як територіальна частина Нідерландів) [17; 19].

При аналізі різновидів частин деякі дослідники виділяють сумнівні, нестійкі позначення частин, до яких відносять динамічні об'єкти, такі як: інгредієнти рідини чи газових сумішей або членство в соціальних групах та ін. Наприклад, тонік як складова джин-тоніку, ваніль у запаху парфумів або

форвард футбольної команди. Нестійкість цих частин пояснюється тим, що вони можуть бути змінені. Тонік при змішуванні з джином уже не буде мати своєї первинної хімічної структури, як і ваніль при змішуванні різних компонентів парфумів. Форвард може не втримати своєї ролі та бути замінений тренером. Співвідношення матеріалу та об'єкта (глини та глиняної статуї) також спеціально розглядалось у мереологічних дослідженнях [20]. Подібні сумніви пов'язуються з проблемою *ідентичності*. Деякі автори (М. Каррара, А. Гіббард, Р. Робінсон, А. Галлоїс) вважають такі випадки нестійкою, випадковою ідентичністю. При сумнівному мереологічному статусі, обумовленому випадковою ідентичністю, можна спостерігати значну зміну структурних характеристик інгредієнтів у момент хімічних перетворень при їх змішуванні або ситуативної зміни статусу в соціальних групах. Сумніви виникають при порівнянні структурних характеристик частин в їх ізольованому стані до змішування та після нього. Під впливом соціальної групи особа також може значно змінюватися, що породжує проблему її ідентичності в групі та зміну її статусу. Арістотель не виключав такі види зі своєї таксономії частин в «Метафізиці» [1], але деякі сучасні дослідники (Р. Шарвей, Дж. Боген, К. Файн, П. Нідхайм, Г. Нунен, Б. Піккель, А. Гіббард, Р. Робінсон, А. Галлоїс) вважають, що динамічні об'єкти не мають узагалі мереологічного статусу та обмежують мереологію статичними об'єктами, що асоціюються з фізичними тілами [16]. З нашої точки зору, цей сумнів не може бути роз'ясненим на стадії визначення різновидів частин, а може більш плідно обговорюватися на етапі розглядання питання про види відношень між частинами, характер яких значно різниться порівняно з традиційними і класичними формально-логічними нормами відношень між такими формами думки, як поняття чи судження [5].

Існують також сумніви щодо узгодження конкретних частин з аналогічними частинами універсалій (загальних понять). Це певною мірою є відгуком невіршеного спору середньовічних схоластів про правомірність статусу існування для універсалій, залежно від вирішення якого можна казати про відповідність або невідповідність абстрактних і конкретних частин. Залишимо осторонь цей давній спір і тим не менше зазначимо, що це питання стосується також гносеологічної проблеми співвідношення теоретичного і практичного знання. Позиція логіків із цього питання багато в чому є близькою до номіналізму та концептуалізму, в яких загальні поняття є мисленими предметами, що не існують у дійсності, тим паче не існують апріорі відносно існуючих предметів. Але з цієї позиції виникає також питання щодо відповідності абстрактних і конкретних частин відносно одного й того самого об'єкта. Наприклад, Льюїс звернув увагу на невідповідність кількості типів частин

і кількості разів входження різних частин у ціле [15]. Так, у слові «мереологія» є вісім типів літер («м», «е», «р», «о», «л», «г», «і», «я») та по два входження у склад слова літер «е» та «о». Або складовими частинами метану є вуглець і водень. Але в кожній молекулі метану міститься один атом вуглецю та чотири атоми водню. На рівні узагальнення одна частина не може мати декілька входжень в обсяг загального поняття, тому в даному випадку на рівні універсалії будуть перераховані види складових частин метану (вуглець і водень), але проігнорується кількість входжень у конкретний обсяг. Для Льюїса це питання про неможливість узгодження, точніше, тотожності об'єкта з його узагальненням (універсалією). Але, незважаючи на номіналістичну позицію в роботах Льюїса, а також Лесневського, Леонарда та Гудмана, мереологія демонструє, хоча й онтологічно, скупку, але альтернативну позицію по відношенню до теорії множин.

З нашої точки зору, ці питання стосуються поділу абстрактних і конкретних предметів, який здійснюється на різних підставах, і спроба прямого підпорядкування конкретного абстрактному не може досягнути бажаного однозначного результату. У цьому випадку необхідно ставити питання щодо основ тотожності цих цілісностей або будувати різні таксономії [5]. Проблеми з побудовою єдиної таксономії пов'язані також із кардинальним протиріччям метафізичного і неметафізичного рівнів часткових предметів, які поєднує спільна для них властивість належності та підпорядкування цілому (на своєму рівні), але не взаємна повна відповідність між ними.

На нашу думку, при формуванні таксономії частин доцільно дотримуватися теорії Арістотеля, розглядаючи науково обґрунтовані сумніви в перспективі уточнення мереологічного статусу, але без заперечення мереологічних видів [2]. Тим паче що мереологія не передбачає жодних онтологічних обмежень та враховуючи, що частини можуть бути як конкретними, так і абстрактними. Шляхом їх упорядкування створюється *мерелогічна структура*.

Розподіл цілого на частини може бути не хаотичним, якщо виконуються основні логічні принципи відношень. Упорядкованість в онтологічному плані означає, що частина представляє ціле, а не знаходиться в окремому хаотичному стані по відношенню до цілого. Порядок частин, їх розподіленість та відношення визначаються через *рефлексивність*, *транзитивність* та *антисиметричність*. Порядок частин завжди усвідомлюється як частковий порядок, оскільки повнота впорядкування (структура) буде визначатись на рівні цілого. Відношення частин виражаються в *основних принципах*: 1) ціле є частиною самого себе (рефлексивність); 2) будь-яка частина будь-якої частини речі є її частиною (транзитивність) та 3) дві різні речі не можуть бути частиною одна одної (антисиметричність).

Принцип рефлексивності можна продемонструвати на прикладі фракталів – роздроблених множин, що мають властивість самоподоби. У таких множинах ціле має таку ж або подібну форму, як і одна або більше його частин. Особливої популярності фрактали набули в процесі розвитку комп’ютерних технологій, які дозволили візуалізувати структури самоподібних множин. У природі властивості фракталів мають хмари, крони дерев, сніжинки, альвеоли, блискавки, морські зірки та ін. Спірні моменти щодо основних принципів стосуються перш за все принципу рефлексивності. Як контраргумент щодо твердження про те, що ціле є частиною самого себе, наводяться біологічні організми, жоден з яких не є функціональною субодиноцею самого себе (Н. Решер). Це очевидна річ, яка підтверджується здоровим глуздом. Однак з логічної точки зору органічне ціле може розглядатись як граничний випадок (невідповідності) значення частини. І така трактовка принципу рефлексивності для органічних предметів буде логічно коректною у зв’язку з тим, що цей граничний випадок не виходить за межі цілого, тобто не порушує ідентичності предмета. Більше того, пряме ототожнення цілого з частиною, обґрунтоване не як граничний випадок, а як нормальне відношення, може свідчити про патологічний стан організму. Таким чином, цей принцип стає дієвим, логічно обґрунтованим. Він ґрунтується на «понятті ідентичності, яке підпорядковується традиційній мудрості, тобто поняття, згідно з яким ідентичність є відношенням еквівалентності, згідно із законом Ляйбніца» [16]. Тим не менше, загальний характер принципу рефлексивності для мереологічних предметів часто-густо ставиться під сумнів (С. Кернс). Цей сумнів пов’язаний із парадоксом теорії множин відносно положення про те, що множина може бути підмножиною самої себе. Здоровий глузд пручається подібним твердженням і як контраргумент слідування пропонує вирази типу: «Нічого не може бути менше або більше самого себе», «Ніщо не може знаходитись поряд із самим собою» або «Ніщо не може бути якісно відмінним від самого себе». З нашої точки зору, непереборні сумніви, що виникли з цього приводу, свідчать про нестійкість принципу рефлексивності, і це означає наявність сумнівів у тому, що рефлексивність є універсальною та може бути загальним принципом у мереології. У будь-якому випадку ці сумніви означають ситуації, в яких правильний розподіл частин може бути нерелексивним.

Сумніви також висловлюються з приводу принципу транзитивності частин. Наприклад, якщо мої пальці є частиною мене, а я – частина команди, то мої пальці не є частиною команди. Або якщо ручка є частиною двері дому, а двері є частиною дому, то ручка не є частиною дому [19]. У подібних випадках у відношенні частини до цілого важливою умовою є функціональна характеристика. Саме функціонально пальці руки є частиною мене, але вони також

функціонально не є частиною команди, звідки впливає нетранзитивність частин. Однак це тільки функціональна (обмежуюча співвідношення частини й цілого) нетранзитивність. Цей же сумнів міститься у прикладі зі складовими частинами речення у Г. Фреге: якщо припустити, що гора Етна є частиною речення «Етна вище за Везувій», то кожен застиглий шматок лави, який є частиною Етни, є частиною цього речення, що абсурдно.

Принцип антисиметрії також не є стійким. Як контрприклад наводять співвідношення статуї та глини, з якої вона створена. Глина і статуя не є ані симетричними, ані антисиметричними. У цілому розгляд можливостей дії вищевказаних принципів важливий із точки зору здійснених спроб застосування теорії множин щодо опису співвідношення частин у мереології [15]. Хоча потрібно зазначити, що більшість теоретиків мереології приймають усі три принципи – рефлексивності, транзитивності та антисиметричності, які разом із таксономією постають як теоретична основа *класичної мереології*. І навпаки, у *некласичній мереології* розвивається аргументація відносно висловлених вище сумнівів.

Для формалізації даних принципів відносно мереології застосовується класичне числення предикатів за стандартною мовою першого порядку, відмінністю якої є бінарна константа предиката «Р», що інтерпретується як відношення частини. У такому випадку аксіомами щодо «Р» будуть:

1. $P\ x x$ (рефлексивність).
2. $(P\ x y \wedge P\ y z) \rightarrow P\ x z$ (транзитивність).
3. $(P\ x y \wedge P\ y x) \rightarrow x = y$ (антисиметрія).

До основних принципів мереології сумуються додаткові принципи, що в цілому розширює мереологічну теорію. До них належать: *принципи декомпозиції*, що виражають перехід від цілого до частин, і *принципи композиції*, що виражають протилежний рух – від частин до цілого. Завдяки принципам декомпозиції встановлюється внутрішня відмінність у цілому, де при встановленні хоча б однієї частини в цілому знаходиться й так званий «*мереологічний залишок*», під котрим передбачається все інше (інші частини або ще одна частина). За допомогою принципів композиції, навпаки, створюється так звана «*мереологічна сума*», яка розуміється як злиття двох чи більше частин. Щодо єдиноелементних множин передбачаються деякі винятки. Поняття суми зовнішньо зберігає зв'язок мереології з теорією множин у тому сенсі, що під сумою розуміється сукупність частин, кількість яких може бути підрахована нечітко. Однак ця сума трактується також як «*частина Реальності*» [15], яка постає як строга множина, а в деякому ступені – як єдине ціле. Взаємозв'язок принципів композиції та декомпозиції стверджується обопільними тезами про те, що: 1) два цілих не можуть бути розподілені на однакові власні частини

(декомпозиція) та 2) два цілих не можуть бути складені з одних і тих самих власних частин (композиція).

Екстенціональна мереологія розглядає особливості мереологічних змін, коли відбувається відділення або додавання частини до цілого. Унаслідок цього постає питання про ідентичність, яка забезпечується в мереологічній теорії вищевказаними принципами. Крім того, при змінах в обсязі цілого важливим постає фактор темпоральності, який може бути й вирішальним. Онтологічне питання в тому, чи змінюється сутність із часом, коли відбуваються мереологічні зміни? Наприклад, чи зміниться боєздатність танка Т-64, який при модернізації був додатково оснащений приладами нічного бачення, навігаційною системою, динамічною системою захисту і сучасними засобами зв'язку? Або: чи змінилась цінність статуї Венери Мілоської після того, як її руки були відбиті та втрачені? Без урахування онтологічних підстав логічні формалізації будуть обмежені у своїх додатках лише абстрактними геометричними фігурами. Тому екстенціональний підхід, що підтверджує чи заперечує логічну тотожність при зміні мереологічної суми, на нашу думку, ще не дає повного уявлення про ідентичність. У цьому сенсі екстенціональна мереологія не є достатньою.

Прикладом недостатності екстенціональної мереології можуть бути паліндроми, які читаються однаково справа наліво і навпаки (типу «око», «дід», «піп», або вираз «А мене нема»), малюнки з оборотними фігурами, що створюють оптичну ілюзію (типу качкозайця), або арабська цифра «б», яка при перевертанні читається як «9», та інші подібні приклади. І знову з цього приводу виникає проблема цілісності та ідентичності: в цих випадках ми маємо справу з одним чи двома предметами? Поза питанням про значення (сенс) ця проблема не виникає, оскільки в дійсності ми маємо справу тільки з одним об'єктом, як це і буде розглядатися з екстенціональної точки зору. Тут може йти мова або про *мереологічну перестановку* (паліндром), або про іншу просторову комбінаторику. У будь-якому разі слід відрізняти мереологічну перестановку від мереологічної зміни на підставі дієвості принципу рефлексивності, від чого залежить збереження чи втрата ідентичності.

Екстенціональна мереологія також демонструє свою обмеженість по відношенню до живих об'єктів. Так, купірування вух у стафордширського тер'єра навряд чи означає втрату цілісності, оскільки в цілому цей пес не втрачає ідентичності. Ще більше запитань виникає у зв'язку з цілісністю людини.

Мереологічне відношення частин може бути різним. Воно також постає як певна альтернатива щодо абстрактного логічного відношення, в якому, наприклад, поняття можуть перехрещуватися. Частини матеріальних предметів

не перехрещуються, але можуть знаходитись у стані сполучення (з'єднання впритул), як верхня та нижня частини тіла людини. Ці частини тіла не перехрещуються, але складають єдине ціле. Однак не будь-які дотичні предмети є частинами єдиного цілого (як аркуш паперу або чашка кофе, що стоїть на аркуші паперу на столі). З іншого боку, можуть існувати дистанційовані частини єдиного цілого, які складають мереологічну композицію. Наприклад, частина української нації проживає в Україні, а інша частина (діаспора) – в Канаді та в інших країнах.

Сучасна мереологія багато в чому продовжує розробляти питання старої атомістичної школи, використовуючи екстенціональний підхід. Починаючи з ядерної фізики, були розроблені: концепції «геометрії чуттєвого світу» (Д. Никод) та «геометрії твердих тіл» (А. Тарський), теорія «загального зв'язку» (А. Уайтхед), мереологія Лесневського, числення індивідів Леонарда й Гудмана, в яких будуються атомістичні версії мереології, які конкурують з неатомарними підходами до мереологічних структур. З мереологічної точки зору атом – це об'єкт без власних частин. Однак питання про атомізм мереологічної структури матеріальних об'єктів залишається відкритим.

Застосування мереологічного підходу з мереологічними принципами має кардинальне значення для гуманітарних і соціальних наук. Особливо це стосується духовних предметів. Так, Фома Аквінський, як і більшість теологів, стверджував, що коли людина помирає, вона втрачає тіло, але не душу, яка продовжує своє існування до воскресіння. Тобто душа як частина цілого (живої людини) після втрати існування тіла стала ідентичною собі (частина стала цілим). Цієї точки зору дотримуються й деякі сучасні філософи. Для цих наукових галузей залишаються актуальними проблеми ідентичності та невизначеності мереологічного відношення внаслідок невизначеності мереологічних меж. Проблема невизначеності мереологічних меж найчастіше виникає щодо динамічних об'єктів, таких як війни, суспільні рухи, історичні події або межі особистого простору чи вихованості людини. Мереологічна невизначеність може означати також невизначеність складу або існування. В екстенціональному плані це питання розглядається як частина загальної проблеми вибору відповідної семантики щодо нечіткої логіки.

Оскільки гуманітарні й соціальні науки мають специфічний відмінний від природознавства предмет і послуговуються особливими методами пізнання, важливе значення має його розуміння. У герменевтичному вимірі сформована так звана «герменевтична логіка», що послуговується моделюванням герменевтичного кола зі специфічним співвідношенням частини й цілого. Мереологічне відношення набуває особливого значення в контексті неформальної герменевтичної логіки з урахуванням контекстів, тобто з виразною

інтенціональною характеристикою. При цьому мереологічні екстенсіонали не втрачають свого значення, а скоріше, доповнюються гуманітарними й соціальними контекстами, змістовно насичуючи мереологічну множини. У герменевтичній логіці кількісні характеристики частин представлені подібно *емпіричній*, а не математичній множині. Аналіз цих множин відповідно здійснюється різними способами й на різному ступені символізації та конкретизації. Зокрема, на цьому будується історична індукція (див. праці І. Хладеніуса та В. Дільтея), в якій логічний висновок отримується не шляхом мисленого руху від виду до роду, а від частин до цілого.

Висновки. Результатом дослідження таксономії частин у мереології є не тільки побудова їх типології, а й уточнення інших теоретичних питань, що є основними для побудови власне мереології. До таких, зокрема, належать питання щодо особливостей мереологічної множини та можливості застосування математичної теорії множин щодо неї при численні. Серед підстав при побудові таксономії частин одним із найважливіших є дослідження основних і додаткових принципів співвідношення частин. Серед них визначальними є основні принципи рефлексивності, транзитивності та антисиметричності, а додатковими є принципи композиції та декомпозиції. Аналіз сумнівів щодо стійкості цих принципів та їх оцінка здійснюються з точки зору ідентичності частин і цілого. На нашу думку, це відкриває можливість подальшого розрізнення екстенціональної мереології та мереологічного підходу в герменевтичній логіці, від чого залежить подальший успіх побудови аутентичної логіки гуманітарного й соціального пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. *Метафізика. Політика. Метафізика. Аналітика*: пер. с древнегреч. / Аристотель. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. С. 163–390.
2. Армстронг Девід М. *Універсалии. Самоуверенное введение*: пер. с англ. Москва: Канон+РООИ, 2011. 240 с.
3. Кулешов О. В. Класична мереологія: досягнення і проблеми. *Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Філософські науки*. 2012. Т. 18, вип. 2. С. 23–34.
4. Лесневский С. Об основаниях математики (глава 9). *Философия и логика Львовско-Варшавской школы*. Москва: РОССПЭН, 1999. URL: http://diakonia.narod.ru/lib/fil_i_log.htm (дата звернення: 25.03.2021).
5. Юркевич О. М. Практична логіка юристів: мереологічний підхід. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 234–243.
6. Юркевич О. М. Комплексний характер логіки в юридичній методології. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. № 1 (40). С. 39–49. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.40.155749>.

7. Barnes E., Williams J. R. G. Vague parts and vague identity. *Pacific Philosophical Quarterly*. 2009. Vol. 90. P. 176–187. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0114.2009.01335.x>.
8. Betti A. Leśniewski, Tarski and the axioms of mereology. *Wolenski Festsschrift*. 2013. P. 242–258.
9. Bochman A. Mereology as a theory of part-whole. *Logique et Analyse. Nouvelle-serie*. 1990. Vol. 33, No. 129/130. P. 75–101.
10. Brown J. D. K. Natural objects. *Journal of the American Philosophical Association*. 2016. Vol. 2, Is. 2. P. 254–271.
11. Donnelly M. Mereological vagueness and existential vagueness. *Synthese*. 2009. Vol. 168, No. 1. P. 53–79.
12. Goodman G. Matter and mereology. *Manuscript. NYU*. 2014. No. 8. P. 1–20.
13. Hamkins J. D., Kikuchi M. Set-theoretic mereology. *Logic and Logic Philosophy*. 2016. No. 25 (3). P. 285–308.
14. Leonard H. S. The logic of existence. *Philosophical studies*. Minneapolis, 1956. Vol. 7. P. 49–64.
15. Lewis D. K. *Parts of Classes*. Oxford: Wilay-Blackwell, 1991. 155 p.
16. Mereology. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/mereology> (дата звернення: 25.03.2021).
17. Simons P. *Parts: a study in ontology*. Oxford: Clarendon Press, 1987.
18. Thomson J. Parthood and identity across time. *Journal of Philosophy*. 1983. No. 80. P. 201–220.
19. Winston M. E., Chaffin R., Herrmann D. A taxonomy of part-whole relations. *Cognitive science. Multidisciplinary Journal*. 1987. Vol. 11 (4). P. 417–444.
20. Wolters L. Are the statue and the clay mutual parts? *Noûs*. 2019. Vol. 53, Is. 1. P. 23–50.

REFERENCES

1. Aristotel. (2008). *Metafizika / Aristotel. Politika. Metafizika. Analitika*. Per. s drevne-grech. Moskva: Jeksmo; Sankt-Peterburg: Midgard. S. 163–390 [in Russian].
2. Armstrong, D. M. (2011). *Universalii. Samouverennoe vvedenie*. Per. s angl. Moskva : Kanon+ROOI. 240 s. [in Russian].
3. Kulieshchov, O. V. (2012). *Klasychna mereologiya: dosyahnennya i problemy. Humanitarnyi visnyk CHDTU. Seriya: Filosofski nauki, T. I, Vyp. 2, 23–34* [in Ukrainian].
4. Lesnevskij, S. (1999). *Ob osnovanijah matematiki (glava 9). Filosofija i logika L'vovsko-Varshavskoi shkoly*. Moskva: ROOSSPJEN. URL: http://diakonia.narod.ru/lib/fil_i_log.htm [in Russian].
5. Yurkevych, O. M. (2012). *Praktychna logika iurystiv: mereologichnyi pigkhid. Filosofiya prava i zagalna teoriya prava, 1, 234–243* [in Ukrainian].
6. Yurkevych, O. M. (2019). *Kompleksnyi kharakter logiky v iurydychnii metodologii. Visnyk Natsionalnogo iurydychnogo universytetu imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, 1 (40), 39–49* [in Ukrainian].

7. Barnes, E., Williams, J. R. G. (2009). Vague parts and vague identity. *Pacific Philosophical Quarterly*, 90, 176–187.
8. Betti, A. (2013). Leśniewski, Tarski and the axioms of mereology. *Wolenski Festsschrift*, 242–258.
9. Bochman, A. (1990). Mereology as a theory of part-whole. *Logique et Analyse. Nouvelle-serie*, Vol. 33, No. 129/130, 75–101.
10. Brown, J. D. K. (2016). Natural objects. *Journal of the American Philosophical Association*, Vol. 2, Iss. 2, 254–271.
11. Donnelly, M. (2009). Mereological vagueness and existential vs. vagueness. *Synthese*, Vol. 168, No. 1, 53–79.
12. Goodman, G. (2014). Matter and mereology. *Manuscript. NYU*, 8, 1–20.
13. Hamkins, J. D., Kikuchi, M. (2016). Set-theoretic mereology. *Logic and Logic Philosophy*, 25 (3), 285–308.
14. Leonard, H. S. (1956). The logic of existence. *Philosophical studies (Minneapolis)*, 7, 49–64.
15. Lewis, D. K. (1991). *Parts of Classes*. Oxford. Wiley-Blackwell. 155 p.
16. Mereology. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/mereology>.
17. Simons, P. (1987). *Parts: a study in ontology*. Oxford: Clarendon Press.
18. Thomson, J. (1983). Parthood and identity across time. *Journal of Philosophy*, 80, 201–220.
19. Winston, M. E., Chaffin, R., Herrmann, D. (1987). A taxonomy of part-whole relations. *Cognitive science. Multidisciplinary Journal*, 11 (4), 417–444.
20. Wolters, L. (2019). Are the statue and the clay mutual parts? *Noûs*, Vol. 53, Iss. 1, 23–50.

Юркевич Елена Николаевна, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ТАКСОНОМИЯ ЧАСТЕЙ И ЕЕ ЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В МЕРЕОЛОГИИ

Исследованы проблемы разновидностей частей в мереологии, основания их деления. Проанализированы сомнительные вопросы относительно таксономии частей как составляющих элементов мереологических структур. Рассмотрены логические принципы деления частей, их стойкость в перспективе сохранения идентичности целого. Мереологические изменения освещены в контексте экстенциональной мереологии. Определено значение мереологического подхода для социальных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: мереология, таксономия частей, мереологическое отношение, логические принципы, мереологическая сумма, экстенциональная мереология, идентичность.

Yurkevych Olena Mykolaivna, Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkov, Ukraine

TAXONOMY OF PARTS AND ITS LOGICAL PRINCIPLES IN MEREOLGY

Problem setting. *One of the complex and controversial theoretical issues is the meteorological division and construction of the taxonomy of parts. After all, humanitarian and social subjects, due to their own specifics related to their existence, need other grounds for distribution. Thus, the study of the taxonomy of parts and its logical principles in meteorology will help to deepen the understanding of the specifics of the humanities and social sciences and the development of the logical basis of the methodology of the humanities.*

Recent research and publications analysis. *Analysis of sources of origin, modern theoretical works on meteorology indicate unresolved issues regarding the taxonomy of parts, the possibility of involving mathematical set theory, doubts about the stability of the principles of part ratio, the problem of identity and more.*

Paper objective. *The purpose of the study is to consider the problem of division of the whole into parts and the principles of construction of the taxonomy of parts, the reasons for their stability or doubt in meteorology.*

Paper main body. *Mereological structure consists of a whole and parts. Parts can be constituent elements, components, ingredients, portions, aspects, parties, members, etc. Parts can be considered in the abstract (as a part in relation to any whole) or in relation (taking into account the function, ie as a component of the whole). Parts can be concrete or abstract. When analyzing the types of parts, there may be a problem of identity. The order of the parts, their distribution and relationship are determined by reflexivity, transitivity and antisymmetry. All three principles – reflexivity, transitivity and antisymmetry, together with taxonomy appear as the theoretical basis of classical meteorology. Conversely, in non-classical meteorology, arguments are developed regarding doubts about the stability of these principles. Additional principles are the principles of composition and decomposition. Extensional mereology demonstrates its limitations in relation to living objects.*

Conclusions of the research. *The article analyzes the types of parts, the principles of their relationship, doubts about the stability of these principles and their assessment of the identity of parts and the whole. In our opinion, this opens the possibility of further distinguishing between extensional mereology and meteorological approach in hermeneutic logic, which determines the further success of building an authentic logic of humanitarian and social cognition.*

Keywords: *mereology, taxonomy of parts, meteorological relation, logical principles, merological sum, extensional mereology, identity.*

Бьярн Мелкевік, доктор права, професор,
Університет Париж-2, Університет Лавалля, м. Квебек, Канада
e-mail: bjarne.melkevik@fd.ulaval.ca
ORCID ID: 0000-0002-4299-546X

ПРО ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ТЕОРІЇ¹

Проаналізовано відкриту модель правової думки Юргена Хабермаса в аспекті трансформації права як «вкоріненого» в демократичній легітимності й такого, що виходить із життєвого світу конкретних індивідів. Підкреслено «соціальну валідність», що супроводжує весь публічний дискурс, і перспективу демократії, можливу через висловлювання на рівні соціальних «процедур». Наголошено, що саме через практичні дискусії можна «перевірити» нормативні пропозиції, щоб краще оцінити їхні «сенси і обґрунтованість», «пізнаваність та універсальність», «корисність («інтерес») і (мислимий) консенсус». Зроблено висновок, що трансформація права «тестується» в суспільстві знизу вгору з метою створення, наскільки це можливо, максимального широкого суспільного консенсусу щодо «права».

Ключові слова: Юрген Хабермас; філософія права; теорія права; конституціоналізм; законність і легітимність; дійсність, право і демократія.

Постановка проблеми. Творчість Юргена Хабермаса традиційно є предметом пильної уваги з боку філософів, соціологів, правознавців. Філософсько-правові праці цього мислителя мають високий авторитет і присвячені передусім дослідженню діалектичної єдності справедливості, моральності та права.

Особливий інтерес викликає хабермасівська концепція про нормативне перетворення права, викладена в його працях у галузі філософії права, політології, соціології та культурології, а також деяких статтях, що містять цікаві положення з обраної тематики [1–5].

Ми виходимо з того, що філософсько-правова теорія Ю. Хабермаса, заснована на комунікативній моделі, може бути плідною для осмислення справедливості і що потреби сучасних плюралістичних суспільств у поясненні та виправданні юридичних перетворень можуть бути в ній відповідної теоретизації.

---

¹ Переклад з французької – І. І. Коваленко.

Формулювання цілей і дослідницької стратегії. Автор має намір окреслити основні лінії поглядів Хабермаса щодо перетворення права й урахувати висновки, що можуть бути з них зроблені, якщо черпати натхнення з праць філософа і встановити з ними діалог. Дана праця продовжує й розвиває питання, що впливають з нашого інтересу до творчості Хабермаса. Виходячи з попереднього аналізу теоретичної проблематики, **метою статті** є аналіз відкритої моделі правової думки Ю. Хабермаса, яку буде розглянуто в аспекті трансформації права як «вкоріненого» в демократичній легітимності й такого, що виходить із життєвого світу конкретних індивідів. Як і в попередніх наших дослідженнях, ми залишаємося на метатеоретичному рівні, що передбачає широкий філософсько-правовий контекст і дозволяє представити комунікативну модель як відкриту модель юридичної думки.

Нормативне перетворення права

Спершу уточнимо висновок, що його прагне дістатися Хабермас: для нього перетворення й утворення права мають обов'язково відбуватися через процес легітимації в життєвому світі. У рамках такої концепції можливе обґрунтування дуже потужного ідеалу демократичного принципу. Тут ми спробуємо проаналізувати, як вимога легітимації за допомогою життєвого світу приводить Хабермаса до введення процесу легітимації, притаманного праву, у межі дискурсу. Такий процес має забезпечувати правові норми соціальною метазначущістю. Насправді «фраза “уявляється, що q є метою веління” має, очевидно, інше значення, ніж фраза “за необхідності має бути q ”. При вираженні у формі, що відповідає нормативній правильності, тобто при формулюванні таким чином, щоб претендувати на значимість для якогось кола адресатів, така фраза висловлює норму або конкретне веління. Ми говоримо, що норма існує або має соціальну значимість (*soziale Geltung*), якщо вона визнана дійсною (*gültig*) або легітимною її адресатами» [1, р. 104].

Хабермас продовжує: «те, що норма діє в ідеальному плані, означає, що вона заслуговує на згоду всіх зацікавлених осіб, оскільки вона регулює пов'язані з дією проблеми в їхніх спільних інтересах. Те, що норма фактично існує, означає, що домагання на значимість, що вона його містить, визнається всіма зацікавленими особами, і це інтерсуб'єктивне визнання обґрунтовує *соціальну дійсність* норми» (курсив автора) [1, р. 104].

Ось що поставлено на карту в контексті соціальної дійсності при розробці «світу дії, регульованого нормами». Такий світ може бути розглянутий, прийнятий і визнаний дійсним зацікавленими особами, тому що врешті-решт він може бути прийнятий ними. Роль дискурсу полягає саме в тому, аби творити й перетворювати цей світ, регульований нормами.

Позитивація правових норм: дискурс

Щодо значення дискурсу розглянемо його опис, наведений Хабермасом: «Принцип етики дискурсу належить до процедури, що зводиться в нашому випадку до дотримання нормативних вимог дійсності за допомогою дискурсу... Етика дискурсу пропонує не будь-які змістовні орієнтири, а процедуру, що спирається на певні передумови та має гарантувати неупередженість у формуванні суджень. Як процедура практичний дискурс призначений не для продукування виправданих норм, а для перевірки того, наскільки дієвими є гіпотетично зважені норми» [2, р. 183]. Це вимагає того, щоб практичний дискурс набував свого змісту ззовні. «Без певного горизонту життєвого світу окремої соціальної групи і без конфліктів у діях, властивих заданій ситуації, де учасники вважають за необхідне врегулювати шляхом досягнення консенсусу суперечку, пов'язану із соціальною проблемою, бажання вести практичний дискурс не викликало б жодного інтересу... Отже, ця процедура є формальною, але не в тому сенсі, що зміст в ній буде абстраговано. Це відбувається тому, що вона є відкритою на кшталт дискурсу, який потребує саме того, щоб можливий зміст став даним» [2, р. 183].

Соціальний дискурс, до якого звертається Хабермас, являє собою особливу процедуру комунікації, у рамках якої може бути задоволено домагання на значимість пропонувананих або передбачуваних норм. Таким чином, правові норми стають спірними під впливом самої взаємодії суб'єктів, що запускають таку тематизацію. Дискурс являє собою форму взаємного, метакомунікативного відображення, в якому вимоги дійсності піддаються загальній процедурі відображення з метою досягнення можливого консенсусу. Згодом дискурс звертається до шуканої мети, тобто до досягнення консенсусу, здатного служити регулятором різних типів комунікативних дій. Таким чином, дійсність норми є продуктом взаємно-рефлексивної комунікації. Надалі ми проаналізуємо, що містить таке бачення в рамках наступних трьох етапів: а) «значення» та «дійсність» у рамках нормативної перспективи, властивої мовній комунікації; б) «універсальність» та «когнітивність» як показники досягнення дійсності і, нарешті, в) «консенсус», навколо якого обертається встановлення дійсності правових норм.

Значення та дійсність

Важливо підкреслити, що Хабермас бере мовну комунікацію за основу правових норм. Мовна комунікація висловлює, згідно з Хабермасом, логіку життєвого світу як таку. Будь-яке культурне відтворення, в якому створюються норми, переконання та цінності, у сучасну епоху відбувається шляхом дотримання вимог соціальної дійсності в мовній комунікації. Міркування Хабермаса здаються простими: якщо наше сучасне суспільство не є хаосом,

якщо інтерсуб'єктивні відносини не є у суворому сенсі результатом випадковості у всесвіті, де ніщо не має сенсу, то має існувати «щось», що надає сенсу соціальній поведінці і може функціонувати як канал для соціального та культурного відтворення. Без такого сенсу будь-яка індивідуалізація або персоналізація людей у соціальному світі була б неможливою. Саме з цієї точки зору можна зрозуміти роль координації та значення, включених у мовну комунікацію: для Хабермаса культурне відтворення і перевірка значущості правових норм засновані на можливостях мовної комунікації. Але яким чином?

Правові норми, що стали соціально дійсними, мають у результаті цього факту містити можливість координаційно впливати на будь-яку дію, запропоновану цими ж нормами. Згідно з такою концепцією, проблема полягає лише в тому, щоб знати, звідки мовна комунікація «черпає свою координаційну силу для дії» [1]. Хабермас на даному етапі аналізує необхідність визначення характеру зв'язків, закладених у мовних актах. Питання про значення мовного акту стосовно даної проблематики веде Хабермаса до постановки питання про значимість на основі тієї ж логіки.

Розглянемо передусім проблему значення та змісту мовного акту. Хабермас пропонує таке твердження: «(данім) я обіцяю вам приїхати завтра» [1, р. 305]. Для розуміння мовного акту ми повинні знати, що робить його припустимим [1, р. 307]. Ефект координації дії може бути встановлений тільки в тому випадку, коли умови припустимості засновані на інтерсуб'єктивному визнанні домагання на значимість окремого твердження. Таким чином, твердження можна назвати припустимим тільки тоді, коли слухач може зайняти по відношенню до нього позицію у вигляді «так» або «ні». Саме інтерсуб'єктивне визнання домагання на значимість твердження буде формувати значення останнього, а це дозволить створити значні зобов'язання за допомогою подальшої взаємодії. Насправді, саме значення мовного акту буде прив'язане до вимог дійсності через властиві йому умови допустимості.

Хабермасу залишається зробити тільки один крок, щоб накреслити сполучну лінію між претензією на значимість та умовами отримання значення. Цей зв'язок буде створений за допомогою перспективи, відповідно до якої умови набуття значення в рамках прагматичної теорії мають поєднуватися з теорією умов реалізації. Тому коли висловлюється наступний імператив: «(Справжнім) я зобов'язую Вас кинути сигарету», сенс фрази можна зрозуміти тільки тоді, коли слухач знає, що він має зробити або діяти згідно з приписом «р», що його вимагає мовець, і він буде знати, як він може скоординувати свої дії по відношенню до можливих санкцій з боку мовця. Тому слухач повністю розуміє значення цього твердження тільки тоді, коли він знає, чому мовець може припускати можливість нав'язати свою волю слухачеві. Слухач,

посилаючись на дійсність правової норми, сам висуває домагання на значимість. У даному прикладі мовець, посилаючись на запропоновану дійсність правової норми, що забороняє куріння, додає додатковий імпульс приписом цієї норми. Звідси висновок Хабермаса: «той, хто говорить, може... *раціонально мотивувати слухача* прийняти пропозицію, що міститься в його мовному акті, бо на основі внутрішнього взаємозв'язку між дійсністю, домаганням на значимість й обґрунтованістю домагання можна гарантувати, що в разі необхідності будуть надані переконливі причини, що зміцнюють домагання на значимість перед обличчям критики слухача. Мовець пояснює силу дії свого іллокутивного успіху не значущістю того, що він говорить, а *ефектом координації*, що досягається за рахунок *гарантії* того, що його мовний акт дозволить забезпечити реалізацію висунутого домагання на значимість. Замість емпіричної мотивуючої сили потенційних санкцій, які у вигляді обмежень пов'язані з мовними актами, у нас є раціональна мотивуюча сила гарантій, які несуть домагання на значимість у всіх випадках, коли іллокутивна роль реалізується безоглядно на домагання на владу, але враховує домагання на значимість» [1, р. 311].

Це пояснюється тим, що домагання на дійсність підлягає конвенціональним обмеженням: подібне домагання може бути оскаржене тільки у формі критики, і від цієї критики воно може захиститися тільки у формі критики. Такий мовний акт прагне до ефекту координації дії. Проголошення мовного акту у випадку з правовими нормами передбачає одну умову: аби встановити консенсус з приводу значущості домагання на значимість, мовець і слухач повинні, згідно з тією ж логікою, поставити себе під дію зобов'язання надати переконливі доводи для обґрунтування їхніх домагань.

Але в рамках самого значення мовного акту вимоги дійсності відповідають відносинам, які мова встановлює зі світом. Насправді, слідуючи веберівській логіці, Хабермас розрізняє три різні світи; стосовно них можуть виникати три різні типи домагань на дійсність. Кожне з цих домагань має відбуватись в особливій манері.

«Вважається, що мовець, який бере участь у комунікативній дії, обирає зрозумілий мовний вираз тільки, щоб домовитися зі слухачем щодо *чогось* і тим самим зробити *себе* зрозумілим. Отже, у комунікативному намірі мовця є: а) мовний акт для дії тільки в даному нормативному контексті так, щоб міжособистісне ставлення, встановлене між ним і слухачем, було визнано легітимним; б) істинне або ймовірнісне твердження, яке має бути зроблене, щоб слухач прийняв і розділив знання мовця; і в) правдиво висловлені думки, наміри, почуття, бажання тощо, щоб висловити те, що дасть можливість слухачеві довіряти сказаному [1, р. 316].

Таким чином, у нас є три світи: а) соціальний світ; б) об'єктивний світ і в) суб'єктивний світ. Для кожного з цих світів може бути порушене домагання на значимість, якого необхідно буде дотримуватися на основі відповідних йому вимог справедливості, легітимності, істини або навіть щирості. При перевірці дійсності правових норм важливо підкреслити, що в контексті комунікативної дії мовні акти завжди можуть бути перевірені по кожному з цих трьох рівнів. Так, правові норми можуть знайти розуміння в рамках соціального світу і домагання на значимість, що належить до порядку справедливості.

Якщо розглянути процедуру, що дозволяє дотримуватися домагання на дійсність, виявляється, що сама мова виконує функцію «комунікативного суду» для встановлення обґрунтованості правових норм. Це та можливість, у рамках якої у формі дискурсу ми пропонуємо мовним актам установити й критикувати домагання на значимість за тією ж логікою мови, яка є комунікативним арбітром для раціонального вибору між різними домаганнями. Завдяки домаганням на значимість мобілізуються саме життєві світи, і це означає, що умови значущості повинні відштовхуватися від фону знання, інтерсуб'єктивно розділеного співтовариством, що комунікує.

«Основоположним» принципом правових норм, отже, є така мовна інтерсуб'єктивність, яка виражається у взаємному розумінні значення на тлі життєвих світів. За цією логікою, будь-яке звернення до онтології об'єктивістського або суб'єктивістського характеру виключається завдяки комунікативному повороту в поясненні правової норми. До того ж поняття права у Хабермаса має особливий інтерсуб'єктивний характер, що перебуває в опозиції до об'єктивістської і суб'єктивістської моделей права нашої правової сучасності.

Когнітивність та універсальність

У світлі вищевикладеного ми стикаємося з «проблематизацією» існування дискурсивних правил для перевірки дійсності правових норм у концепції Хабермаса. Можна визначити два дискурсивні правила: по-перше, дискурсивне правило когнітивності і, по-друге, дискурсивне правило універсальності. Роль кожного з цих правил, що розглядаються Хабермасом як властиві комунікативній дії, полягає в перевірці домагань на значимість.

Давайте спочатку подивимося, у чому полягає дискурсивне правило когнітивності правових норм. За словами Хабермаса, норми «містять істину». Це впливає з проблематики, яку він порушує в праці «Розум і легітимність» [6], де зазначає, що практичні питання містять істину. Хабермас виступає проти точки зору моралістів і сучасних правознавців, які відстоюють «некогнітивний» характер норм. Для останніх, по суті, норми є лише виразом

індивідуального ставлення, що його відчуває кожна людина з незбагнених причин – емоційних, суб’єктивних, а не «узагальнених». Тому, згідно з точкою зору цих мислителів, норми не можуть бути об’єктом пізнання, вони не можуть бути осмислені на основі категорій добра і зла подібно до того, як математичні твердження не можуть бути осмислені відповідно до категорій здоров’я або хвороби. Навпаки, для Хабермаса когнітивне вимірювання має вирішальне значення в розвитку норм.

Щоб зрозуміти ризики такої когнітивістської концепції, повернемося до тези Хабермаса про те, що зрозуміти мовний акт можна лише тією мірою, якою ми розуміємо те, що робить його допустимим. Така перспектива приводить Хабермаса до визначення можливості відповісти або «так», або «ні» щодо домагання на значимість окремого твердження. Щоб зайняти позицію щодо домагання на значимість окремого твердження, дана альтернатива розуміється на основі нормативного фону, даного нам життєвим світом. Таким чином, причини, які змушують нас відповісти або «так», або «ні» з приводу домагання на значимість якогось твердження, можуть бути засновані, обґрунтовані й перевірені в силу властивого їм когнітивного характеру. У цьому сенсі Хабермас стверджує, що перевірка на когнітивність, якій може бути піддана вимога дійсності, буде аналогічною перевірці на істинність. Так, «у повсякденному житті ми пов’язуємо з нормативними висловлюваннями значущі домагання, які ми готові відстоювати перед обличчям критики. Ми обговорюємо практичні питання типу: “що я маю робити?” або “що ми маємо робити?”, задалегідь вважаючи, що відповіді не можуть бути довільними; ми в принципі вважаємо себе здатними відрізнити правильні норми і приписи від неправильних. Якщо ж, з іншого боку, нормативні пропозиції не мають істиннісну перспективу в більш вузькому значенні слова, тобто не можуть бути істинними або помилковими в тому ж сенсі, що й дескриптивні висловлювання, то ми повинні так сформулювати завдання, що вимагає пояснити сенс “моральної істинності” або, якщо вже саме цей вислів указує в помилковому напрямку, сенс “нормативної правильності”, щоб не впасти в спокусу і не вподібнити один тип пропозицій іншому» [2, р. 89].

Той, хто заявляє домагання на значимість у нормативному твердженні, тим самим претендує на те, що це твердження є справедливим по відношенню до нормативного контексту, визнаного легітимним. Насправді цей процес є паралельним домаганням на істинність, піднятому по відношенню до «констативного» твердження в об’єктивному світі. В обох випадках мовець завжди звертається до нормативного контексту, маючи на увазі, що він є загальним і допустимим. Таким чином, мовець і слухач мобілізують фрагменти життєвого світу, які дозволяють їм зайняти позицію по відношенню до домагань на

значимість. Мовець і слухач перебувають у нормативних рамках по відношенню до того, що вони вважають справедливим. Щоб підтримати точку зору Хабермаса, достатньо сказати, що, оскільки мовець і слухач знають життєвий світ, який може бути мобілізований для задоволення домагань на значимість, цей життєвий світ може точно служити «аргументативною» інстанцією для обґрунтування «істини». Нормативна справедливість, за аналогією з вимогою істинності, таким чином, розкривається у вигляді дискурсивного правила, яке може «змусити» учасників дискурсу навести доводи на користь їхніх зусиль з обґрунтування норм. Так, перевірка на когнітивність вимагає можливості інтерсуб'єктивного визнання по відношенню до критикованого домагання на значимість, переслідуючи мету досягнення консенсусу з приводу правових норм. Звідси випливає, що когнітивність правових норм може бути виміряна тільки з точки зору їхньої справедливості в контексті комунікації, спрямованої на взаєморозуміння.

Після закріплення дискурсивного правила когнітивності правових норм можна звернутися до дискурсивного правила універсальності норм. Дискурсивним правилом когнітивності Хабермас установив, що воно має розглядатися аналогічно вимогам істинності. У такому випадку кожен перебуває в положенні судді стосовно своєї оцінки, відповідаючи «так» або «ні» на конкретне домагання на дійсність. Мовець і слухач інтерпретують домагання на дійсність у світлі норм, що діють у даній культурі. Однак, навіть якщо інтерсуб'єктивне визнання формується навколо культурних цінностей, це ще не означає наявності можливості претендувати на загальнокультурну або абсолютно універсальну згоду. Тут не вистачає саме рефлексивного виміру, який може виникнути тільки тоді, коли мовець і слухач разом здатні описати загальний інтерес у створенні норми, здатної висловити цей інтерес. Але щоб подібні проекти співпраці були можливі, повинна мати місце процедура універсального обміну ролями [2]. Таким чином, в основі будь-якого комунікативного проекту лежить вимога помістити себе на позицію іншого, аби комунікація була ефективною. Хабермас вважає, що така вимога імпліцитно міститься в тому, що нормативні домагання на значимість встановлюють взаємозалежність між мовою і соціальним світом, підштовхує учасників дискурсу до діалогу, спрямованого на взаємодію. У зв'язку з цим слід зазначити, що перспектива координації дій веде до висновку, що неупереджене формування судження виражається в принципі, що змушує будь-яку зацікавлену особу прийняти перспективу всіх інших учасників дискусії.

Саме тому ми маємо підкреслити принципovu відмінність між концепціями категоричного імперативу Канта і Хабермаса. Як сказав Томас МакКарті, «замість того, щоб наказувати всім іншим як обов'язкову якусь максиму, яку

я хотів би зробити загальним законом, я маю запропонувати свою максиму всім іншим для дискурсивної перевірки її домагання на універсальність. Акцент при цьому переміщується з того, що кожен (окремо) може, не зустрічаючи заперечень, бажати як загальний закон, на те, що всі, в злагоді один з одним, бажають визнати як універсальну норму» [7, р. 326].

Таким чином, домагання на дійсність норм може бути задоволене, тільки якщо норма отримала універсальну оцінку з перспективи універсального обміну ролями з метою задовольнити інтереси будь-кого і кожного. Повернемося до поняття інтересу, але спершу підкреслимо, що принцип універсальності, введений Хабермасом, є формальним і головним чином спрямований на комунікативну «процедурність», що веде до консенсусу. Принцип універсальності за допомогою самого свого формального характеру має конкретизуватися в максимах і правилах процедурної раціональності, здатних раціонально висловити цей принцип [2, р. 108–114]¹.

Дискурсивні правила когнітивності й універсальності значимі при перевірці дійсності норм у тому сенсі, що вони роблять норми допустимими для всіх, завдяки тому що вони засновані на доводах, які можуть бути прийняті в дискусії.

Інтерес і консенсус

Поняття «інтерес» і «консенсус» дозволять нам осмислити допустимість домагань на значимість під новим кутом. Це буде зроблено за допомогою проміжного поняття «соціальна дійсність правових норм», що знаходиться між ними.

Перш за все розглянемо поняття інтересу, яке ми виявили в процесі розвитку даного дослідження. Ми побачимо, як може бути досягнутий консенсус з приводу правових норм через поняття інтересу. За Хабермасом, норма повинна «задовольнити інтереси всіх і кожного» у такий спосіб, що вона могла бути прийнятною для «всіх зацікавлених осіб» [2, р. 106]. Той факт, що вибір норм може бути обґрунтований за допомогою аргументації при диференційованому зверненні до очікувань, наявність яких слухач може припускати щодо об'єктивних соціальних і суб'єктивних світів, передбачає мобілізацію конкретної ситуації в життєвому світі, що перетворює самий тип поведінки по відношенню до інтересів і життєвого світу.

Тому мова йде не про те, щоб брати інтерес за основу норм, а скоріше, про демонстрацію – за допомогою поняття «інтереси» – бажання легітимізувати вимір передбачуваного світу. Відштовхуючись саме від цього фону, розвиваються нормативні та фактичні очікування, які виражаються у вигляді інте-

¹ Тут Хабермас, зокрема, посилається на формулювання, дане цим максимами у працях правознавця Роберта Алексі [8; 9].

ресу в перетворенні норм. Тому в працях Хабермаса не міститься жодних ідей про те, що інтерес може служити керівництвом, але – набагато скромніше – є ідея про те, що утворення і перетворення норм засновані на складності життєвих світів. Інтереси виражають контекст конкретної форми життя, яка була б необхідна, щоб укоренити дійсність норм у соціальному контексті. Хабермас у цьому питанні ближчий до Маркса, ніж до Канта. Слід підкреслити, що поняття інтересу в Хабермаса є конкретним і в його працях немає місця для абстрактного уявлення про нього. Це із самого початку виключає ліберальне мислення та ідею суспільного договору, для яких кожен, хто приймає рішення про дійсність норм, повинен абстрагуватися від своєї власної ситуації. Хабермас також відокремлюється від патерналістської традиції, абстрактно відстоює «справжні інтереси». Для Хабермаса питання інтересу по суті є питанням про владу, оскільки здійснення інтересів може суперечити інтересам інших. Пізніше ми побачимо, як Хабермас хоче примирити конфліктуючі інтереси на основі консенсусу, але підкреслимо, що поняття інтересу тут прагне висловити повагу до конкретної множини, що характеризує наші сучасні суспільства.

Щоб зрозуміти взаємозв'язок між інтересом і консенсусом, звернемося до вимоги консенсусу. Консенсус, досягнутий щодо дійсності правових норм, коли підтримуються дискурсивні вимоги, про які ми говорили раніше, забезпечує соціальну справедливість, необхідну для координації правових дій. Але в чому сенс цього консенсусу? За словами Хабермаса, «конфлікти у сфері, регульованій нормами інтеракції, бувають безпосередньо викликані порушеннями нормативної згоди. Відновлювальні дії можуть, отже, полягати лише в тому, щоб забезпечити інтерсуб'єктивне визнання того домагання на значимість, яке спочатку уявлялось спірним, а згодом уже не викликало проблем, або іншого домагання, висунутого замість першого. У згоді подібного роду виражається якась загальна воля. Але якщо згода такого роду має породжувати моральні дискусії, то недостатньо, щоб окремий індивід роздумував над тим, чи може він погодитися з тією чи іншою нормою. Недостатньо навіть, щоб всі окремо і кожен для себе вдавалися до таких роздумів, перш ніж віддати свої голоси за те чи інше рішення. Скоріше, потрібна, так би мовити, “реальна” дискусія, в якій брали б спільну участь усі зацікавлені особи. Тільки процес досягнення інтерсуб'єктивного взаєморозуміння може привести до згоди, рефлексивної за своєю природою: тільки тоді його учасники зможуть усвідомити, що вони спільними зусиллями один одного в чомусь переконали» [2, р. 106].

Ідея Хабермаса тут гранично ясна: саме за допомогою «реальної» аргументації, з якої будуть виключені будь-які міркування стратегій, маніпуляцій

і обмежень, може бути досягнутий консенсус щодо нормативного питання. Горизонт, що відкривається за допомогою перспективи розуміння мовних актів, затверджується тут на зовсім іншому рівні, як переслідування мети досягнення консенсусу. Необхідність встановлення консенсусу з приводу правових норм підкреслюється тим, що ми щойно побачили у зв'язку з поняттям інтересу. Крім визнання *de facto* множинності інтересів у нашому суспільстві, Хабермас пропонує нам прийняти цю множину, яка виражає лише самий стан життєвого світу, і знайти *modus vivendi*, який, можливо, зміг би цьому стану відповідати. Тому він не бачить іншого шляху, крім дотримання вимог консенсусу для правових норм.

Але задаймося питанням про те, яка природа того консенсусу, якого хоче досягти Хабермас. Цей консенсус, на думку Хабермаса, має враховувати як більшість, так і різні меншини, що одразу підкреслює його вимушено мінімалістський характер. Таким чином, консенсус може бути досягнутий тільки для обмеженого числа норм. Така ідея Хабермаса не є випадковою, але, навпаки, є бажаною рисою даного консенсусу. Насправді Хабермас виступає за свого роду постійний діалог між твердженнями з нормативним змістом, які можуть бути мобілізовані в життєвому світі, і мінімалістським вибором, який може бути збережений на вимогу консенсусу. Цей діалог в аспекті раціоналізації є конструктивним для самого дискурсу. Насправді він відкриває ту ж перспективу раціоналізації життєвого світу. І це розглядається не як пряма траєкторія, а скоріше, як непрямий наслідок і межа соціальної дії.

Якщо ми тепер розглянемо вимогу задовольнити інтереси всіх і вимогу консенсусу, прийнятеного для всіх, то уявляється, що підтримка цих двох елементів забезпечує конкретне закріплення правових норм за допомогою диференціації, здійснюваної кожним у життєвому світі. Люди мають висловити свою згоду з правовими нормами, відштовхуючись від їхнього стану в життєвому світі. Саме їхня згода створює норми на основі консенсусу, що надає їм юридично обов'язкового характеру.

Демократичне перетворення

Результатом, до якого веде процедура аргументованого дискурсу, на думку Хабермаса, буде перевірка дійсності правових норм. Ці норми набудуть необхідної легітимності, щоб бути в змозі вписатися у світ дій, регульованих перетвореними нормами. Тепер вивчимо практичні наслідки такої перспективи.

Ці практичні наслідки мають бути розглянуті у світлі їхньої теоретичної оригінальності. Основна ідея Хабермаса полягає в тому, що будь-яке нормативне перетворення засноване на спільності безлічі «Я», об'єднаних у «Ми». Наріжним каменем Хабермасової моделі є те, що для нього норми «містять», а дискурс є процес демократичного обговорення, у рамках якого інтереси

можуть перетворитися на норми [10, р. 144]. Новий правовий принцип, що вимальовується у Хабермаса, полягає в тому, що норми не регулюють інтереси, але висловлюють їх, а вимога універсальності являє собою горизонт для досягнення угоди.

Перший спосіб застосування цієї моделі перетворення права перебуває у царині методології. Хабермас насамперед формує саме метод. Цей метод є процедурним і вимагає якісного прийняття до уваги інтересів, що перебувають у конфронтації. Ця конфронтація, опосередкована аргументацією, вводить правові норми у вимір «належне-суттє». Дійсно, оскільки правові норми представляють у цьому плані горизонт сенсу юридичної практики, питання про перетворення права розглядається тільки в перспективі принципу справедливості. Цей принцип не є «вже даним», подібно до формули абстрактного принципу, а, скоріше, є «очікуваним», подібно до «конкретної універсалії», горизонту універсальності, щодо якої виражається практичний розум.

Більше того, Хабермас дає нам критерій для оцінки дійсності існуючих норм або тих, що перебувають у стані формування. Надаючи нам дійсно демократичну перспективу, він дозволяє нам побачити перетворення права в межах горизонту демократії, для якого перспектива перетворення залежить від консенсусу, якого необхідно досягти. Таким чином, абстрактний критерій соціальної дійсності є параметром, що дозволяє оцінювати і висловлювати судження про реальну ситуацію. Можна сказати, що соціально дійсні норми являють собою «контр-фактичну» реконструкцію, що дозволяє нам приймати імпульс соціальних дій, регульованих нормами. Загалом такий спосіб осмислення правових норм, які конструюють світ врегульованої дії, виливається в «процедурну» концепцію права. Процедурний і «діалогічний» аспекти стають, отже, сутністю права, бо тільки вони дозволяють адекватно відповідати вимогам, властивим даній концепції утворення правових норм.

З політологічної точки зору необхідно підкреслити, що політичне програмування, здійснюване за допомогою законів і законодавства, не привернуло особливої теоретичної уваги в роботах Хабермаса. Щодо дискурсу, пов'язаного з перевіркою дійсності, очевидно, що політичне програмування за допомогою законів може представляти норми, запропоновані або заплановані як гіпотези для дискурсивної перевірки на значимість.

З точки зору філософії права ми можемо згадати, що цей шлях «утворення» правових норм явно відмежовується від теорій суспільного договору. Ліберальні моделі і моделі суспільного договору втручаються в регулювання суспільних інтересів за допомогою застосування семантично «універсалізованих» принципів, у той час як комунікативна модель, як правило, проявляє

інтерес до універсалізації дискурсу в прагматичних цілях [2]. Щодо моделі суспільного договору, що є однією з основ нашої правової сучасності, ми можемо точно виміряти масштаб революції, викликаної комунікативною перспективою.

Висновки: традиції та оновлення. Наполегливість Хабермаса на тезі про вимірювання життєвого світу навчила нас тому, що норми дії, регульовані за допомогою правових приписів, не перетворюються довільно, «за вільним бажанням». Право не супермаркет, де кожен може вільно вибирати те, що йому до смаку, а скоріше – проект «спільного життя», що завжди живиться від загальної основи життєвого світу. Інтерес, який має надихати правознавців на цей спосіб осмислення права, вимагає обережності при оцінці дотримання традиції з перспективи культурного оновлення.

Насправді, проект перетворення правових норм має повністю взяти до уваги самий масштаб перетворення по відношенню до того, що органічно розвивається в життєвому світі, встановлених думок, надій, виражених для життєвого світу. Проект перетворення права також має поважати безліч індивідуальних проектів і колективні форми життя, не виключаючи відповідальності кожного за те, як він живе. Звідси випливає, що можливість перетворення права має пройти через форми комунікації, здатні мобілізувати культурні сили, властиві життєвому світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Habermas J. *Théorie de l'agir communicationnel*. Vol. 2. Paris: Fayard, 1987. 480 p.
2. Habermas J. *Morale et communication: conscience morale et activité communicationnelle*. Paris: Cerf, 1985. 184 p.
3. Habermas J. *Écrits politiques: Culture, droit, histoire*. Paris: Cerf, 1990. 263 p.
4. Habermas J. *Morality, Society and Ethic*. An Interview with Torben Hviid Nielsen. *Acta Sociologica*. 1990. Vol. 33, No. 2. P. 93–114.
5. Habermas J. *La souveraineté populaire comme procédure*. Un concept normatif d'espace public. *Lignes*. 1989. No. 7. P. 29–58.
6. Habermas J. *Raison et légitimité*. Paris: Payot, 1978. 400 p.
7. McCarthy T. *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge, Mass; London: The MIT Press, 1978. 466 p.
8. Alexy R. *Eine Theorie des praktischen Diskurses*. *Normenbegründung, Normendurchsetzung* / W. Oelmüller (hrsg.). Schöningh: Paderborn, 1978. 299 p.
9. Alexy R. *A Theory of Legal Justification*. *The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford: Clarendon Press, 1989. 323 p.
10. Habermas J. *Towards a Communicative Concept of Rational Collective Will-Formation*. A Thought-Experiment. *Ratio Juris*. 1989. No. 2. P. 144–154.

REFERENCES

1. Habermas, J. (1987). *Théorie de l'agir communicationnel*. Vol 2. Paris: Fayard.
2. Habermas, J. (1985). *Morale et communication: conscience morale et activité communicationnelle*. Paris: Cerf.
3. Habermas, J. (1990). *Écrits politiques: Culture, droit, histoire*. Paris: Cerf.
4. Habermas, J. (1990). *Morality, Society and Ethic. An Interview with Torben Hviid Nielsen* *Acta Sociologica*, 33 (2), 93–114.
5. Habermas, J. (1989). *La souveraineté populaire comme procédure. Un concept normatif d'espace public*. *Lignes*, 7, 29–58.
6. Habermas, J. (1978). *Raison et légitimité*. Paris: Payot.
7. McCarthy, T. (1978). *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge, Mass; London: The MIT Press.
8. Alexy, R. (1978). *Eine Theorie des praktischen Diskurses*. *W. Oelmüller (hrsg.), Normenbegründung, Normendurchsetzung*. Schöningh: Paderborn.
9. Alexy, R. A (1989). *Theory of Legal Justification. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. Oxford: Clarendon Press.
10. Habermas, J. (1989). *Towards a Communicative Concept of Rational Collective Will-Formation. A Thought-Experiment*. *Ratio Juris*, 2, 144–154.

Бьярн Мелкевик, доктор права, профессор, Университет Париж-2,
Университет Лавалья, г. Квебек, Канада

О ПРЕОБРАЗОВАНИИ ПРАВА В КОНТЕКСТЕ КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕОРИИ

Проанализирована открытая модель правовой мысли Юргена Хабермаса в аспекте трансформации права как «укорененного» в демократической легитимности и исходящего из жизненного мира конкретных индивидов. Подчеркнуты «социальная валидность», сопровождающая весь публичный дискурс, и перспектива демократии, возможная через высказывания на уровне социальных «процедур». Именно через практические дискуссии можно «увидеть» нормативные предложения, чтобы лучше оценить их «смысл и обоснованность», «узнаваемость и универсальность», «полезность (“интерес”) и (мыслимый) консенсус». Сделан вывод, что трансформация права «тестируется» в обществе снизу вверх с целью создания, насколько это возможно, максимально широкого общественного консенсуса относительно «права».

Ключевые слова: Юрген Хабермас; философия права; теория права; конституционализм; законность и легитимность; действительность, право и демократия.

Bjarne Melkevik, Doctor Juris Habil, Professor (tenure), University of Paris-2,
Laval University, Quebec, Canada

ON THE TRANSFORMATION OF LAW IN THE CONTEXT OF COMMUNICATIVE THEORY

The author analyses the contribution of Jürgen Habermas as an open model of legal thought. He focuses more specifically on the question of the transformation of law as «anchored» in democratic legitimacy and therefore to be understood from the life world of concrete individuals. The author emphasizes that Habermas seeks to democratically stabilize «legality and legitimacy» to protect them from all undemocratic usurpation. The author stresses the «social validity» that accompanies all public discourse and the perspective of democracy obtained by speaking out at the level of a multitude of social «procedures». It is through practical discussions that we can «test» the normative proposals to better assess their «meanings and validity», their «cognitivity and universality», their «usefulness («interest») and (conceivable) consensus». The author analyses these six bodies of thought in detail to identify the meaning of habermasian thought concerning the democratic transformation of the law. He insists that the transformation of the law is «tested» in society from the bottom up in order to create, as much as possible, the broadest possible social consensus concerning «law». In the end, the law attests to our ability to live together.

Keywords: Jürgen Habermas; philosophy of law; legal theory; constitutionalism; legality and legitimacy; validity, law and democracy.

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

СЕМИОТИКА ЖЕСТА: ПЕРФОРМАТИВНЫЙ КОНЦЕПТУАЛИЗМ

Исследование представляет собой анализ популярных акционистских практик и дальнейшее выстраивание онтологии чистого действия. Апробацией техники динамизма и принципа действия выступает перформанс. Осуществляется проблематизация перформанса в качестве концептуальной модели функционирования индивида в полионтичной реальности. В исследовании происходит обращение к арт-опыту телесных актов субъекта как демонстрации им своей антропологической подлинности, социальной значимости, правовой полноценности, гносеологической активности и политической воли.

Ключевые слова: перформативность, перформанс, агент, искусство действия, тело, акционизм, инсталляция.

Постановка проблемы. Стремительное развитие современного мира находит свое теоретическое осмысление в онтологических концепциях гипермодернизма, виртуальности, трансгрессивности, динамизма, телесности, перформативности. Данный теоретический дискурс сопровождается расширением числа креативных практик познания, понимания, интегрирования, самовыражения, коммуникации и самореализации человека. Существование в многоуровневом метапространстве сегодня требует от индивида неинституционализированных способов позиционирования и реализации себя. Гибридируется реальность, трансформируется общество, мутирует сам субъект, превращаясь из глубокой трансцендентной личности в публичного, но законспирированного агента. Это повышает исследовательский интерес к возможностям разума, психики, тела, а также альтернативным средствам

активности агента; стимулирует разработку новых технологий и инструментария для адаптации человека к гибридной среде. Очевидную актуальность на этом фоне приобретают методологические артикуляции с перформативом и перформансом в качестве эффективных социальных и художественных практик самовыражения индивида.

Анализ последних исследований и публикаций. Утверждение принципа динамизма и деятельности в современном пространстве культуры объясняет популярность перформативной тематики в параллельном научно-философском дискурсе. При этом основная часть работ о перформансе относится к области теории и методологии искусства, где перформанс выступает в виде прогрессивной техники изобразительного, драматического, хореографического или музыкального творчества. Однако техники акционизма и динамичного представления находят сегодня свое применение не только в искусстве, но и в бытовой коммуникации, образовании, торговле, рекламе, сфере услуг и сервиса, наконец, в социальных и политических практиках, формируя таким образом перформативную парадигму современности.

Разнообразные концепции и приемы искусства действия глубоко изучены и описаны многими отечественными и зарубежными теоретиками: Г. Ельшеской [1], Е. Крыловой [2], Е. Андреевой [3], Я. Костинковой [4], Д. Филипповой [5], Андреем и Ярославой Артеменко [6], Е. Петровской [7], С. Левиттом [8], Г. Донэем и И. Шерри [9], П. Джонсоном [10], А. Экерслеем и К. Даффом [11]. Динамические модели телесной выразительности в социальных практиках, в том числе в информационном пространстве культуры и коммуникации, исследовались Г. Рейнгольдом [12], М. Куэллар-Морено, Дж. Антонио Кубас-Дельгадо и Д. Кабалеро-Джулией [13], А. Лоскутовым [14], О. Новосёловой и Э. Курбановой [15] и др. В свою очередь, американские философы Дж. Батлер [16; 17], Дж. Дин [18] и Г. Стендинг [19] развивают концепт перформанса применительно к политическому акционизму посредством обнаружения перформативного характера собрания агентов социальных прав в качестве способа их отношения к власти. Проблема самовыражения индивидуальности и агентной субъектности в эпоху метамодерна, а также выявления устойчивых паттернов антропологической природы в интимной и публичной культуре получила свою разработку у М. Оже [20] и Р. Докинза [21].

Однако следует отметить, что концепция перформативности как универсальной онтологической, гносеологической, герменевтической и аксиологической установки деятельного субъекта гипермодерна еще не достаточно исследована и разработана и не имеет целостного методологического оформления.

Формулировка цели. Целью исследования являются обзор и теоретический анализ современных креативных практик телесного самовыражения субъек-

та в области искусства, политики, права и цифровой коммуникации с последующим обоснованием методологической роли перформативного концепта в современной культуре.

Теоретико-методологические основы. Любая сфера публичной и частной деятельности человека, будь то социальная, правовая, политическая, экономическая или сфера искусства, имеет свои концептуальные технологические и методологические особенности в реалиях метамодерна, обладающего особой культурной логикой позднего капитализма. Одной из сущностных особенностей метамодерна как актуальной парадигмы и методологической модели является стремление избавиться от феерии речевых игр постмодернизма, увлекавшей в свое гиперпространство насквозь синтетической, иллюзорной грамматики и дискурсивности. Метамодернистская онтология видит настоящее бытие в присутствии и динамике тел натурального перформанса жизни. Перформанс сегодня играет роль ведущей онтологической, эпистемологической, герменевтической и антропологической категории, одного из ключевых концептов постнеклассической философской и научной методологии, а также ведущей прогрессивной техники в искусстве.

На смену апологии текста пришел триумф соматики, а на смену динамике нарратива – динамика объектов. Наблюдается приоритет тела и телесности, чувственного присутствия, акционизма, потенциальности, природного права и реального действия, страдания и удовлетворения, соучастия и жизни.

Метамодерн изменил и природу субъектности. Несмотря на метафорическую констатацию собственной «смерти», автор в постмодерне обладал абсолютной и неограниченной властью над символической реальностью текста. Произвольно генерируя значения и смыслы вещей, он буквально создавал мифы о действительности, абсолютно не стремясь к ее подлинности и всё больше отдаляясь от нее. Сам субъект существовал как многослойное образование перекрещивающихся текстов, уже прочитанных и интерпретированных ранее, однако способных порождать всё новые смыслы и реакции в новых контекстах коммуникативного поля. Таким образом, дискурсивное бытие субъекта постмодерна вовсе не заикливалось на прообразе символа или знака и не сверялось с ним. Мир-текст существовал как универсум авторских мифов, а антропность субъекта проявлялась исключительно в его коммуникации и обоюдном паритетном признании взаимной ценности себя и другого, равного себе.

В свою очередь, постпостмодернизм озаменовал себя поисками «утраченной реальности». При этом под «реальностью» следует понимать как объективное, так и субъективное измерение бытия индивида. Новые уникальные технологические возможности интериоризации, визуализации, повышения физиологической функциональности мозга и тела субъекта

радикально изменили представление о самой реальности [22, с. 119–122]. Теперь она представляет собой не семиотический симулякр, «оживающий» в его субъективной интерпретации, а независимое *действие*, открытое для восприятия, ощущения, понимания, участия. Современный субъект позиционирует себя не посредством языка, но посредством *присутствия*, действия либо бездействия. Речевые акты замещены физическими актами самовыражения. Изменилось соотношение речи и действия. Знаки репрезентируются не в тексте, а в перформансе. Возникающие смыслы больше не облекаются в устойчивые (для определенного культурного контекста) значения, но апгрейдятся, перезагружаются, определяются снова и снова через присутствие и участие.

Категория «перформативность»/«перформативный» в метамодернистском контенте утратила свой классический остиновский смысл [23] – «действенность высказываний» – и обрела несколько иное, почти буквальное значение: техника телесного представления. В данном качестве этот термин прочно утвердился в методологическом дискурсе современного гуманитарного знания, придя сюда из постнеклассического искусства. Перформанс как современный метод самовыражения, презентации, позиционирования, соучастия, понимания, интегрирования четко выражает новую диалектику действия и смысла. Интерпретация всех измерений реальности требует сегодня окончательного отказа от лингвистической техники ради техники языка тела, перформативных приемов выразительности.

Семантический симулятивный мир символов и вербально-символической коммуникации уходит в прошлое. Лингвистические символы, будучи носителями устойчивых значений, заполняли пространство идеального бытия более или менее популяризированными мифами. Все горизонты публичного бытия человека – политический, правовой, этический, трудовой, рыночный, образовательный и культурный – представляли собой сферу сочтаных мифов, искусное оперирование которыми демонстрировало ту самую *деконструкцию* – универсальный постмодернистский метод понимания, познания, интерпретации, коммуникации и самовыражения, популярный в семиотике, логической семантике, постструктурализме, герменевтике, гносеологии, феноменологии и антропологии на рубеже миллениума. Умелая деконструкция возносила ее мастера до уровня автономного и независимого полноправного субъекта, произвольно создающего прецеденты значений в просветах мифологий на перекрестках смысловых векторов, провоцируя тем самым конфликты контекстов и порождая новые авторские значения. Именно деконструкция гарантировала идентичность субъекта. Однако пространство дискурса, в котором он пребывал, делало идентичность динамичной и неустойчивой, как и сам дискурс.

По сути, семантическое дискурсивное поле до недавнего времени выступало единственной метареальностью, доступной для понимания, изучения, интеграции, коммуникации и бытия в целом. Вне дискурса субъект не существовал вовсе. Артикуляционные практики в нем способствовали созданию новых смысловых связей, а следовательно, самосозиданию индивида. В то время гарантией необходимого динамизма выступали информационно-технические возможности и средства виртуализации.

Однако в последнее время концепты субъективности, индивидуальности, самовыражения и бытия претерпели значительные изменения. В современном контексте индивидуализация не имеет прямых коннотаций с индивидом. Индивид как целостный, глубокий, духовный, экзистенциальный, личностный, ассоциируемый с группой больше не существует. Есть принципиально вычлененная из целого единица, фрагмент, деятель, акционист, агент, лишенный целостности, причастности, солидарности, родства, взаимного признания, контекста. Антропность развивается в направлении *агента*, привлеченного к сетевому взаимодействию в объективной реальности.

Дискуссионным остается вопрос отличия и актуальности двух категорий – «присутствие» и «наличие», в равной мере характеризующих способ бытия агента. В то время как *наличие* акцентирует на физичности и материальности, *присутствие* предполагает пространственно-телесное измерение, включающее в себя как виртуальную чувственную телесность, так и биосоциальное тело непосредственно в его ролевой значимости.

В неоматериализме физическое тело стало объектом повышенного исследовательского интереса наравне с феноменом толпы, собрания, гендеризма, перформанса, флешмоба и различных телесных практик. Это имеет своим основанием актуальные тенденции трансгуманизма, биополитики и генезиса соматических прав. Концепт *тела* получил свое развитие в современной теории *перформативной субъективности*, обоснованной, в частности, Дж. Батлер [16; 17], Дж. Дин [18] и Г. Стендингом [19]. *Тело* коррелирует с *агентом* перформатива/перформанса, то есть акта/действия, в котором участвуют и совершаются люди-события. В американской «левой» политической теории эта концепция получила название «агентный реализм» (ключевое понятие *agency*) [24, с. 97].

Перформативный поворот в современной методологии вполне очевиден и не вызывает сомнений. Перформативные акты становятся способом телесной коммуникации, проявления индивидуальности агентов, создания глобального измерения перформативного множества, организации различного рода ситуативных, отраслевых и потребительских альянсов. Перформативные акты привлекают каждого участника в событие и разделяют между ними ответственность

за происходящее. Будучи создателями события, агенты присваивают ему смысл, как присваивают и само событие. Они воплощают себя не в языке символов, но в языке тела, что есть аутентичное самовыражение, реанимация натуральности. Перформативный акт актуализирует телесность, вытесняя семиотизированный опыт материально-телесным. Перформатив, имеющий потенциально-деятельный характер, отсылает к характерному принципу современного концептуального искусства: намерение во много раз важнее исполнения. Цель подобного искусства – передача самой идеи, концепции – чистый художественный жест. Как выразился в 1960-х гг. известный американский художник-минималист С. Левитт: «концептуальное искусство рассчитано на возбуждение интеллектуального интереса зрителя, при этом не затрагивает его душу» [8].

В данном методологическом контексте категории «перформатив» – «перформативный акт» – «перформанс» в значении «спровоцированное спонтанное саморазвивающееся действие» отличаются друг от друга лишь своим происхождением и прикладным акцентом, а следовательно, в равной степени уместны в качестве онтологической характеристики публичного. Если *перформанс* берет начало в искусстве, то *перформатив* – в структурной лингвистике. При этом главная сентенция обеих категорий заключена в их указании на уникальную ситуацию интеракции как *чистой открытости* действий, смыслов, состава участников, влияния. Произвольность, вариативность, непреднамеренность, спонтанность и самогенерируемость *перформатива/перформанса* гарантируют субъекту более эффективное вхождение в коммуникацию, чем нарратив, дискурс, центонный диалог или какие бы то ни было семантические практики.

Изложение основного материала. Актуальный онтологический смысл концептов «деятель», «агент», «автор» выразительно представлен сегодня в искусстве. Принцип современного искусства (как, впрочем, и любой другой продуктивной сферы деятельности – педагогики, бизнеса, социальной, гражданской, медийной, диджитал-сферы и т. д.): автор – это не тот, кто что-то сделал своими руками, например написал картину, и теперь нуждается в общественном признании результатов своего творчества; автор – тот, кто сказал: «вот искусство, потому что я, художник, это утверждаю». Как уже упоминалось ранее при анализе перформативности: намерение во много раз важнее исполнения.

Подобный принцип мотивации художника бесконечно раздвинул границы искусства XX в. В то же время новое содержание в современном искусстве получили как субъект, так и объект. Концептуальные объекты – гораздо больше, чем просто произведения: они манифестируют новую роль художника, новый способ представления произведения и абсолютно новый контент отношений искусства и зрителя. Они могут иметь абсолютно различный характер и природу. Объектом творчества, например, может выступать найденная вещь, к ко-

торой художник почти не прикасался (по крайней мере, не нарушал ее целостности), а лишь *назначил* ее своим произведением. Первым, как считается, это сделал французский художник Марсель Дюшан, о чем говорят его редимейды: велосипедное колесо, привинченное к табурету, сушилка для бутылок или перевернутый и водруженный на подиум писуар, получивший название «Фонтан» [3].

Причем в искусстве инсталляции современный автор не утруждает себя даже тем, чтобы проявить фантазию в наименовании своего произведения. Как правило, инсталляции получают предельно буквальное название, прямо и недвусмысленно именуящее предмет: к примеру, «Велосипедное колесо» (Марсель Дюшан), «Пианино» (Гюнтер Юккер), «Меховой чайный сервиз» (Мерет Оппенгейм) [3]. Буквальное наименование произведения устраняет всякую возможность зазора между вещью и ее легендой, а также экспликации этой самой легенды и самостоятельного ее существования. В данном случае через свое имя вещь заявляет о себе самой непосредственно. Любой перформативный объект, в роли которого может выступать как вещь, так и живой агент, существует в отрыве от мифологического горизонта имен, названий и значений, он заполняет пространство взаимодействия самим собой, своими действиями и намерениями; запущенные им акты способны как бы молчаливо «выдыхать» новую реальность.

К примеру, философ российской школы Е. Петровская проблематизирует концепцию художественного изображения, предлагая отказ от его эстетизма и трансцендентности ради акцента на чистой репрезентации и демонстрации знака. Такое прочтение ведет к динамическому, активному, физическому образу – «отпечатку телесных встреч» [7]. Современный акционизм как искусство действия максимально предъясвляет эту технику динамического знака, воплощающую не телесность, но саму вещь. Современные концептуальные инсталляции нередко содержат живых существ, нуждающихся в питании, поливе и продуктивности. Это называется «работоспособностью» произведения искусства, которое «живет» и «дышит» [10].

В этом смысле показателен опыт австралийских ученых, опирающихся на работы Ж. Делёза: они теоретизируют моду как средство модуляции субъективности человека. Воздействуя на тела посредством столкновения материи, знаков, практик и конкретных навыков координации, мода представляет особый способ субъективации тел, которые обмениваются аффектами, воспоминаниями, ощущениями в различных пространственных, временных, материальных и эмоциональных контактах. А. Экерслей и С. Дафф демонстрируют это на примере инсталляций мельбурнской художницы Ф. Абикар, воспроизводящих привычки и воспоминания одетого тела [11]. В свою очередь, российская исследовательница Я. Костинкова «прочитывает» современную по-

эзию в интерфейсе городского ландшафта на примере художественных проектов петербургской группы «Лаборатория Поэтического Акционизма». По ее мнению, современная литература больше не ограничивается печатной страницей, избирая в качестве перформативного арт-пространства урбанистическую реальность, виртуальный, цифровой и трансмедийный контент, природный и ретрокультурный ландшафты или политико-ситуационистские акции, вступая таким образом в диалог с культурной памятью и синхронным контекстом жизни [4]. Активное участие в мировом дискурсе о визуальных практиках в искусстве принимают и украинские философы из Харькова Андрей и Ярослава Артеменко. Они анализируют культурную логику метамодернизма посредством демонстрации стиля лофт в контексте общих тенденций визуальных практик современного арт-пространства [6].

Современный автор, художник – это не создатель, это прежде всего менеджер, модератор, организатор, регулятор, распорядитель, обустроивающий новую смысловую зону – креативное пространство самовыражения и саморазвития – воркшоп (рабочую мастерскую, открытую для сотрудничества). Он делает это, потому что *имеет на это право*. Сегодня художник (равно как и кто-либо другой) для своего творчества не нуждается в признании со стороны общественности, институтов, ценителей, поскольку он абсолютно автономен, независим и в то же время неприкаян. Его жизнеспособность, как и ценность его произведений, определяются исключительно их собственной эффективностью, конкурентоспособностью, востребованностью на рынке товаров и услуг, «хайповостью». Эпатажность и коммерческий успех оправдывают любую творческую инициативу автора. Ключевая задача любого рода созидания – эффект.

Либеральная ценность *правовой автономии индивида*, как и ценность *воли автора*, утвердились сегодня не только в политике и искусстве, но в не меньшей степени в праве, предпринимательстве, образовании, хозяйстве, производстве, сфере обслуживания, организации досуга и отдыха, социальной и информационной активности и остальных сферах жизнедеятельности. Самоопределение и самоорганизация человека в либерально-демократическом мире основываются на исходном фундаментальном принципе: *я имею право, равное праву другого*. Данный принцип оправдывает любые, самые смелые намерения, инициативы и результаты. Следует признать основоположную, смыслообразующую и генерирующую роль права в разностороннем деятельном бытии человека.

Однако наличие *права на действие* предполагает прежде всего выбор *языка действия* (в значении способа самовыражения и функционирования). Этим «языком» становится предельно натурализованная семиотика – аутентичный язык тела. При этом тело отделяется от символической речи, мифа, семантики и является самостоятельным средством выражения. Вещи,

тела, жесты, ситуации, события «говорят» сами за себя, лишённые сопроводительного комментария автора, мифологического смыслового контекста. Это произошло не только потому, что дигитальная культура абсолютизировала цифровой способ вербальной коммуникации, визуализирующий субъекта. Главным образом, засилье *телесности* (в значении чистого сознания, способного к ощущению собственного присутствия) спровоцировало активный поиск самого природного *тела*.

Активность чистой вещи, прямой язык тела стали закономерной поведенческой реакцией на чрезмерную виртуализацию реальности, а также доминантность симулятивных практик самовыражения. Собственно, симуляция как приоритетный способ бытия никуда не исчезла, она просто сменила свой предмет: нарратив и дискурс – на тело и телесность. Забвение *натуры* или ее дефицит, обусловленные доминированием цифровой реальности (о чем много писали Ж. Бодрийяр [25], С. Жижек [26] и др.), привели к «возрождению» этой самой *натуры* во всей ее ущербности, но самодостаточности, тем более что способ «натурализации» выбирает сам индивид, поскольку *имеет на это право*. Удачной иллюстрацией к этому являются авангардное творчество современных художников в жанре хеппинг, энвайронмент, ассамбляж, инсталляция, акция или перформанс, то есть *искусство действия*, и одновременно аматорские практики самовыражения и коммуникации, популярные в социальных сетях, видеохостинге и имеющие форму месседжей, лайфхаков, челленджей, а также публичные акты социально-правового и политического характера в виде флешмобов, смартомобов, социомобов, политмобов, демонстраций и монстраций.

Как таковое популярное ныне искусство действия во всех своих жанрах имеет общую цель – размывание границ между символом и реальностью, выражение остроты самой жизни. Современный реализм, в отличие от ренессансного, не создает точных копий действительности, он *воссоздает* действительность при помощи своих выразительных средств, главными из которых являются вещь, тело, причем зачастую тело самого художника. Разумеется, искусство – это семиотическое пространство – горизонт знаков и значений. Без символизма оно немыслимо. Здесь всегда ограниченные в своем числе выразительные средства (слово, звук, движение либо форма) берут на себя функцию максимально передать концепцию произведения. Соответственно, компенсация неполноты происходит за счет симулируемых, символически воспроизводимых отсутствующих сторон. Это и есть искусство.

Однако реалистичность искусства заключается не в натурализме означаемого, а в природности и аутентичности означающего. Избранные для этого воспроизводящий материал, объект, техника, мастерство исполнения, место

размещения, среда и многое другое способны устранить изысканность, утонченность, элитарность куртуазного или, напротив, авангардистского символизма. Так, наиболее прогрессивное современное искусство не просто грубо и доступно, оно примитивно и откровенно, это – вульгарный экспромт. Стать его ценителем может абсолютно каждый, поскольку соприкасается с ним в реальной жизни, соучаствует, самостоятельно наделяет значением и смыслом. В искусстве действия все равны в своих правах: автор и зритель. Оно всё чаще прибегает к языку тела, как живого, так и виртуального, ведь не зря его главная характеристика – интерактивность. Цифровая культура еще больше размывает границу между ее производителями и потребителями, что приводит к открытой, демократичной медиасреде.

Наиболее объемными и выразительными категориями, передающими суть искусства действия, являются *акционизм*, или *экин-арт* (*action art*) как креативный художественный стиль, стремящийся продемонстрировать не результат работы художника, но ее процесс, а также *хеппенинг* (от англ. *happening* – случай, событие, происходящее) – форма социального и художественного самовыражения, акция или действие, отличающееся парадоксальностью и шокирующим характером, рассчитанное на импровизацию участников. В хеппенинге может принимать участие сам художник, однако не контролировать ход событий. Хеппенинг не имеет четкого сценария, зрители могут приобщаться к происходящему, выпивая бокал вина на сцене вместе с героями. Главная цель этого искусства – высвобождение абсурдистской энергии, поскольку течение жизни абсурдно и ее вольный и освободительный поток должен быть максимально представлен во время этого действия [1].

Хеппенинг есть символическая форма, состоящая из сиюминутных действий, фантазий, навеянных жизнью и основанных на архетипических символических ассоциациях. Одна и та же акция будет иметь различный смысл и результат в зависимости от ее «прочтения» аудиторией. Относительно этого нередко приводят слова канадского драматурга и театрального критика Г. Боттинга о том, что хеппенинги отвергли матрицу сюжета и фабулы ради полноценной комплексной матрицы случайного события, или матрицы-ризома как вектора импровизации [1]. Зрительское участие в хеппенинге – это субъективная поддержка, отклик, его движущая сила. Поэтому хеппенинги часто имеют своей целью социально-политическую пропаганду, чаще с акцентом протеста (как работы Й. Бойса, Ж.-Ж. Лебея), либо просто шокирование общественной морали. В любом случае они призваны «взрывать» стереотипы и мифы языка, следовательно, должны быть «красноречиво» немые.

Энвайронмент – разновидность хеппенинга, менее активная, не навязчивая по отношению к зрителю. Участник может войти в него абсолютно незаметно

но для себя самого. «Википедийный» пример энвайронмента – белые в человеческий рост скульптурные фигуры в Нью-Йорке авторства Дж. Сигала, изображающие обнявшихся друг с другом геев и лесбиянок. Скульптуры расставлены на лавочках городской аллеи, а рядом с ними присаживаются прохожие. Это искусство, которое настолько не заметно, что зритель входит в его произведение, не подозревая об этом, – нон-спектаклярное искусство. Так, скульптуры Дж. Сигала незаметно обустроивают единое арт-пространство живых и гипсовых фигур – символизм, разлитый в реальности, экстагическая непредсказуемость. Их называют памятником Освободительному движению ЛГБТ, что, в свою очередь, говорит об их красноречивости и демонстративности, не взирая на деликатную форму [27]. Иногда энвайронмент представляет собой более грубое совпадение искусства с жизнью, как, к примеру, в работах тайского художника Р. Тиравания, обустроивающего в художественных галереях квартиру, где посетители могут переночевать, или действующую кухню, угощающую своими блюдами всех желающих.

Однако популярность самого понятия «хеппенинг» сегодня понизилась, сменившись весьма близкими терминами «акция» и «перформанс», в которых художник выступает сам от себя (а не в воплощении), при этом часто рискуя собственным телом. *Акция* может быть сведена к чистому *жесту* художника, его декларации, объяснению, предложению, пропозиции, публичному заявлению (например, рассматривать все обувные магазины Амстердама как свои произведения искусства, о чем однажды заявил голландский художник-концептуалист Стенли Браун). *Перформанс*, в свою очередь, предполагает конкретное сценарное *действие* художника, в котором он участвует собственным телом или собственной памятью, биографией, режиссурой – как постановщик, организующий чужие тела. Перформанс как авангардное искусство обычно эпатажно. Известны откровенно шокирующие, вопиющие его образцы, где автор испытывает собственные крайние физиологические возможности и в то же время чувства и эмоции зрителей. К таковым относятся перформансы, напоминающие сакральные ритуалы и сопровождающиеся жестокими кровавыми убийствами животных и глумлением над их трупами, личным членовредительством, мазохизмом, вампиризмом и даже публичным суицидом [1]. Важный аспект акционизма заключен в том, что происходящее, в процессе задокументированное (например, в видеозаписи), разойдясь в новостях, соцсетях, слухах, оставшись в народной памяти, представляет собой множество абсолютно разных, не схожих между собой смыслов.

Акционизм находит воплощение не только в искусстве, но и в популярных социально-культурных практиках коммуникации и солидаризации, таких как *флешмобы* и *смартмобы*. Флешмоб (*flash mob* – мгновенная толпа) – сплани-

роvanная при помощи электронных средств связи внезапная массовая акция, когда большая группа незнакомых друг другу людей в общественном месте выполняет заранее оговоренные действия и также спонтанно расходится. Концепция: произвести эффект на случайных зрителей, вызвав у них чувство недоумения, абсурда; разрушить привычные линии поведения, ожидаемые реакции, логические цепочки и социальные стереотипы путем демонстрации вызывающего жеста своеволия. Принцип: спонтанность, отсутствие руководства, деперсонафикация, анонимность, отказ от популяризации (освещения в СМИ, рекламы), отсутствие коммерческих целей.

Смартмоб (*smart mob* – умная толпа) – разновидность флешмоба; термин введен в 2002 г. американским социологом и критиком Г. Рейнгольдом для наименования новой формы самоорганизации людей в XXI в. как «очередной социальной революции» [12]. Умные толпы состоят из людей, способных действовать согласованно, даже не зная друг друга. Люди, составляющие умные толпы, сотрудничают невиданным прежде образом благодаря имеющимся у них переносным устройствам, которые обеспечивают связь и вычисления.

Популярные сегодня разновидности перформансов – в формах флешмобов и монстраций – называют народными. Так, *полит.мобы* (или *социомобы*) – это массовые акции с социальным, правовым или политическим оттенком, выражающие массовое недовольство, протест, критический взгляд на социально-политические действия властей или общественных активистов. Их считают более простым, оперативным, легитимным и безопасным способом выражения общественного мнения или привлечения внимания к тем или иным проблемам, чем митинги и демонстрации. Примерами могут служить практика сжигания куклы-политика, молчаливое разрывание рекламных лозунгов с обещаниями определенной партии либо популистских газет, забрасывание здания парламента мелочью в ответ на повышение платы за проезд в общественном транспорте или знаменитые флешмобы «Kiss-in» против гомофобии и в защиту прав человека, бывшие популярными в 1980-е гг. в американском ЛГБТ-движении, когда участники выражали свой протест в виде поцелуев.

Монстрация близка по духу социомобу, однако имеет свои отличительные особенности, потому причисляется к разновидностям хеппенинга (игровое действие), а не смартмоба (сценарное действие). Это массовая художественная акция в форме демонстрации, сопровождающаяся абсурдистскими лозунгами и транспарантами, декларативно лишенными любого, в том числе политического, смысла. Потенциальным ее участникам заранее известны лишь дата, место и точное время, остальное – их импровизация. Концепция акций: оригинальность, абсурдизированность, публичность, многозначность, многослойность и, главное, коммуникативность. Задача монстрантов – коммуникация со

зрителем, друг с другом, самовыражение, реализация художественной фантазии, позиционирование себя, своей точки зрения на окружающую действительность.

Так, в Новосибирске с 2004 г. традиционно 1 мая проводятся монстрации, собирая до пяти и более тысяч человек. Они организуются сообществом вольных художников и творческой молодежью как символическая альтернатива и парафраз традиционных Первомайских демонстраций в СССР, показывая новые актуальные интересы, увлечения и проблемы современной молодежи, ее мировоззрение, юмор и кругозор, пришедшие на смену советской идеологии. Один из инициаторов и организаторов ежегодных российских монстраций художник и режиссер Артем Лоскутов объясняет возникновение самого термина «монстрация» сознательным отбрасыванием латинской приставки «де-» в слове «демонстрация», привносящей некий негатив, отрицание, разрушение, деструктивность. Рост числа одноименных акций в десятках российских городов сегодня, а также их массовость свидетельствуют об актуальности, популярности и востребованности подобной техники социального взаимодействия. В этом отношении координатор Сибирского центра современного искусства Сергей Самойленко отметил, что монстрация «как форма публичного искусства располагается в пространстве между художественной деятельностью, социальной активностью и политическим жестом» [14].

«Жест» – это всё тот же «миф» бартовского структурализма, но уже визуальный, а не семантический; *миф-жест*, который выражает, указывает, отсылает, но не называет вслух. Монстрация метко травестирует «серьезные» политические демонстрации. Она не просто маркирует границы гражданских свобод и инициатив, но раздвигает эти границы, становясь школой солидарности, коллективизма, правовой свободы и активности в новой перформативной форме. При этом важно помнить, что любого рода стихийная толпа (флешмоб, смартмоб, социомоб, монстрация) как формально организованная общность характеризуется высокой степенью конформизма составляющих ее агентов. Им в значительной степени свойственны групповая внушаемость, эмоциональная зараженность, подражание, убежденность, относительное единодушие, снижение механизмов сопротивляемости, чувство общей силы, анонимность, подавленность чувства индивидуальной ответственности. Тем не менее, участие в флешмобе расценивается современной европейской психологией и педагогикой не только как креативный, но и весьма эффективный способ физического, когнитивного, социального и эмоционального развития человека. Флешмоб представлен как достаточно позитивная, адаптивная и мотивирующая практика, способствующая самоуправлению и уверенности в себе [13].

Однако вернемся к искусству действия, в котором жизнь и творчество в принципе слиты воедино. В наивысшей степени шокирующая и героическая

(а порой даже с высоким политическим градусом) его форма носит буквальное название *искусство жизни* (*living art*). К беспощадным, болезненным и эпатажным его проявлениям можно отнести радикальный акционизм: от серии многолетних акций тайваньского художника Тейчин Сье [2], стоически переносящего многие лишения и ограничения физического и психологического характера, до опыта российского художника Олега Мавроматти [28], финальная акция которого («Свой/Чужой») предполагала возможность его смерти в прямом эфире болгарского телевидения (смертельный разряд тока мог стать результатом онлайн-голосования), а также нашумевшего перформанса в духе *living art* от солисток группы «Pussy Riot», вопиюще исполнивших протестантскую песню для панковского клипа в православном храме Христа Спасителя (и получивших за это два года тюрьмы).

При этом откровенный характер публичных перформативных практик чаще всего вызывает осуждение со стороны традиционной семантической культуры, общественных норм, стандартов и правящих структур, что лишней раз доказывает ограниченность права на действие в типичном либерально-демократическом пространстве. Так, радикальный концептуализм О. Мавроматти встречает в России яростное осуждение со стороны широкой общественности и православной церкви. Об этом пишет российская философ Д. Филиппова и делает вывод о неразделенности православия и государственного патриотизма в современном региональном социально-политическом климате внутри культурно резонирующей религиозной традиции, что говорит о сакрализации публичного пространства в России [5].

Противоположной же стороной художественного радикализма можно назвать творчество *абсолютного отсутствия*, когда отсутствуют даже сам материал и тело, не говоря уже о произведении. Это когнитивно-энергетическая практика чистого побуждения к образу. Так, в Нью-Йорке существует Музей невидимого искусства MONA (The Museum on Non-Visible Art), где для всеобщего обозрения посетителям «представлены» пустые стены или, в лучшем случае, развешаны картинные рамы. Зрителям предоставлена возможность самостоятельно вообразить произведения искусства в силу своей фантазии, максимум руководствуясь краткими описаниями либо названиями «шедевров», размещенными на табличках самими художниками. В данном случае художник апеллирует к предполагаемому контексту субъективного арт-опыта каждого зрителя. Как видим, искусство заключается вовсе не в совершенстве формы воплощения, но в самой *идее*, способной влиять на чувства зрителя; и не важно, какие средства изберет художник для ее донесения. Процесс интерпретации символа здесь перемещен в сугубо внутреннее, интимное пространство индивидуальной фантазии.

Такого рода устранение знака свидетельствует об абсолютном триумфе чистого означаемого. Самостоятельное, оторванное от знака и независимое от него означаемое отказывается от посредственной симулятивной экспликации себя художественными средствами, предпочитая оставаться первичной неприкосновенной натурой, имеющей шанс на субъективное прочтение. Это производство феноменологической телесности без цифровых технологий. Только сознание может гарантировать нефиксированный, незакрепленный, постоянно развивающийся, живой образ искусства. Следует также отметить вполне самостоятельную роль зрителя, больше не зависящего от художника в результатах своего общения с искусством. Зритель здесь занимает главную позицию, поскольку перестает быть ценителем, а становится творцом. Если откровенный классический акционизм переносит акцент с результата творчества на его процесс, то «невидимое» искусство – с результата и процесса на саму идею творчества и фантазийный посыл. Такое поистине «искусство действия» ставит зрителя непосредственно к «станку» по производству как произведений, так и их смыслов, что, несомненно, расширяет диапазон его свободы, а также степень активности и ответственности.

Позволю себе допустить, что подобные выставки «невидимого искусства» одновременно играют роль бесценных локаций для творческого сотрудничества и коммуникации индивидов. Такие арт-зоны выступают «рабочей мастерской» (*воркшопом*) для продуктивного взаимодействия единомышленников, воплощают хайповую тенденцию *нетворкингов* (*коворкингов*, *творческих инкубаторов*, *хабов* и *антикафе*) как креативных зон для синергии искусства, бизнеса, гражданской активности и личных интересов. Здесь генерируют идеи и лоббируют развитие творческого контингента. Эти социальные пространства чрезвычайно мультифункциональны, отличаются высокой эффективностью группового взаимодействия, активностью и самостоятельностью участников, доступностью обмена актуальным опытом и личными переживаниями, отличаются телесным наличием и живой интерактивностью, демократизмом, доступностью и, что немаловажно, равным правом голоса всех участников. В настоящее время идет отчаянная популяризация такого рода акций и мероприятий, выступающих достойной альтернативой общности сетевых групп на основе текстинга, видеохостинга и видеоблогинга посредством веб-ресурсов.

Так или иначе, главным концептом перформативных практик являются позитивное взаимодействие и примирение через самовыражение интимного. В данном контексте британскими и американскими исследователями была проведена аналогия между динамизмом паблик-арта и сектантских ритуалов Северной Ирландии на опыте их синтеза в храмовой мегаинсталляции в 2015 г. Акция была нацелена на взаимодействие враждебных друг другу сообществ

в их эстетической модальности. Показательно, что продолжительное столкновение агентов, определяемое авторами как «травматургия», в итоге выступило средством достижения межобщинной сплоченности [9].

Г. Рейнгольд в своей работе «Умная толпа» пишет о том, что современные люди в основном находят общность в сетевых группах, а не в социальных. И хотя зачастую смотрят на мир с позиции социально-эмпирической группы, действуют они преимущественно в сетях. В обществах сетевой структуры границы проницаемы, взаимодействия различны, связи перебрасываются между многочисленными сетями, а иерархии могут сглаживаться и обращаться. Переход к сетевым группам можно сегодня наблюдать на различных уровнях: торговые и политические союзы утрачивают сплоченность в рамках мировой системы; организации образуют сложные сети, объединяясь и обмениваясь, но не образуя картели; рабочие находятся в подчинении множества себе равных, а не только начальства и т. п. Сообщества обширны, разрежены и отрывочны. Большинство людей действуют в многочисленных, слабо связанных, неполных сообществах, когда имеют дело с сетями родных, соседей, друзей и сослуживцев. Вместо того чтобы соответствовать одной группе, каждый обзаводится своими собственными личными сообществами. Человек становится все более самостоятельным узлом связи и получает поддержку, дружбу, информацию и чувство товарищества вовсе не от тех, кто живет по соседству или хотя бы в соседнем районе. Люди поддерживают общественные узы телефонными звонками, электронными письмами, текстовыми сообщениями и видеостримингом. Человек становится порталом. Интернет откровенно облегчает создание множественных личных социальных сетей и управление ими [12].

Итак, альтернативные социальные network'и (Twitter, Facebook, Instagram) и такие файлообменники, как Like или Tik-Tok, всё же являются приоритетной формой солидаризации в современном обществе. Поэтому метод перформанса нашел там свое воплощение в различных проявлениях онлайн-акционизма. Одним из наиболее ярких примеров виртуального перформатива является *месседж* (*message* – послание, сообщение, обращение, заявление, посыл, сигнал) – прямое или закамуфлированное видеопослание. «Уловить месседж» означает понять и принять сигнал в сетевом сообществе.

Другой популярный вид онлайн-флешмоба – *челлендж* (*challenge* – спор; вызов; соревнование; задание, требующее выполнения) – жанр интернет-видеоблога, в котором агент демонстрирует так называемое «вирусное задание» или лайфхак с предложением его повторить максимально приближенно к оригиналу. Челлендж расценивается как эффективный инструмент массовой коммуникации, поскольку построен на диалоге автора со зрителем, чем уравнивает их в правах. Хотя жанр челленджа носит развлекательный характер,

всё же он концептуально настроен на равный статус и доверие, присутствующее в любых играх. По оценкам многих теоретиков, челлендж способствует преодолению барьеров межкультурной коммуникации, привлечению внимания международной массовой аудитории; это инновационный инструмент, внедряющийся в различные культурные среды и объединяющий людей по всему миру. Он настраивает на социальное (хотя и сетевое) взаимодействие, которого человек может опасаться в реальной жизни.

Участники челленджа объединены темой-вызовом и осуществляют ее творческую интерпретацию. В качестве примера: на Среднем Востоке в видеоигре «Middle East Gaming Challenge» играют дети двух враждующих обществ – еврейского и арабского, притом что они обучаются в отдельных образовательных системах. Таким образом организаторы пытаются способствовать преодолению традиционного предубеждения арабских и еврейских школьников в Израиле, избавить детей от традиционных стереотипов. Специалисты расценивают игровой челлендж в этих условиях как первый позитивный опыт, полученный со сверстниками из другой, враждебной религиозной и этнической среды [15, с. 286]. Конечно, основная концепция челленджа вполне проста: визуализация, зрелищность, неординарность, оригинальность, азарт, лаконичность времени и слов, пробуждение духа свободы и творчества. Однако главное то, что в основе челленджа лежит *действие*, то самое искусство действия, возвращающее нас к парадигмальной значимости перформанса в современной культуре и социальной практике.

Теоретическое основание такого видеовфлешмоба, как челлендж, раскрывается также в свете теории о *мемах* Р. Докинза. Более сорока лет назад британским этологом и эволюционным биологом Р. Докинзом в работе «Эгоистичный ген» была изложена *теория мемов*, легшая в основу дисциплины «меметика», так, однако, и не признанной в широких научных кругах и не получившей научного статуса, зато весьма актуальной в условиях биополитики и капиталистического реализма [21]. Идея Р. Докинза заключается в том, что значимая культурная информация (культурные смыслы) состоит из базовых единиц – *мемов*, точно так же как биологическая информация состоит из генов. *Мем* (от англ. «*tete*») – единица культурной информации, или, по словам самого Р. Докинза, «единица имитации». Это любая идея, символ, манера или образ действия, мелодия, технология, мода, высказывание, выражение, видео, картинка, звукоряд, медиаобъект, концепция, действие, осознанно или неосознанно передаваемое от человека к человеку посредством речи, письма, изображений, видео, ритуалов, жестов и т. д. Мемы часто возникают синхронно, но не связаны между собой, подвержены мутации, синтезу и искусственной селекции, распространяются спонтанно, как и возникают. Наиболее стойкой

идеей-мемом в человеческой истории была и остается идея Бога. Мемы являются репликаторами, то есть объектами, которые самоорганизуются и размножаются, копируя сами себя; участвуют в междуособной борьбе за ресурсы – умы своих носителей, подвергаясь естественному отбору. Для эффективности мемы объединяются в группы (наилучший пример – религиозные и политические доктрины), в совокупности образуя «мемофонд» [21].

С распространением Сети мемы получили новую плодотворную среду и породили особое социальное явление – интернет-мемы, представляющие собой ссылки, хештеги, тексты, эмодзи, картинки, символы, разговорные конструкции, видеожесты, челленджи, флешмобы и т. п., используемые юзерами в социальной сети, блогосфере, форумах, электронной почте и текстовых мессенджерах, то есть в интернет-среде, в качестве символических единиц особого рода коммуникации. Интернет-мемы, как и возникшие на их основе медиавирусы в СМИ, стали частью современной поп-культуры.

В этом контексте российская философ Ю. Меламед еще в 2012 г. писала о регрессивной активности человека в вербальных структурах Фейсбука. Обратившись в Сети к фолловерам с призывом «Say “No” to СМАЙЛ!.. Кончай обсмайливать! Будь – за ренессанс смысла в напечатанном тексте! Против профанации текста! Снова научись передавать нюансы и интонации словами, а не скобками!», моралистка получила в ответ «0 лайков, 0 комментариев» [29, с. 13]. Доказательства существования человека теперь следует искать именно в медийной сфере, куда и переместилась жизнь. «Знаменитость» стала абсолютно автономной по отношению к своему содержанию. Если на тебе нет «лайка» – тебя вовсе не существует [29, с. 14].

Таким образом, мем как достаточно широкое понятие включает в себя различные паттерны перформативной массовой культуры и искусства действия, рассмотренные выше. Перформативный акт – не врожденная деятельность человека, а сложная форма его поведения, приобретаемая в результате социальной симуляции, подражания. В то же время все ультрасовременные практики телесной коммуникации потенциально меметичны по своей природе как источники генетических культурных смыслов, облеченных в актуальную форму.

Существенные трансформации социальной и символической антропности современного человека, в том числе его практик самовыражения, обусловлены стремительной виртуализацией всех сфер его деятельности. Под виртуализацией понимается процесс замещения институализированных практик симуляциями. Расширению зоны симуляции способствует инновационно-технический ресурс, изменяющий пространство и время, во всяком случае их переживание. Французский этнолог и философ М. Оже в 1990-х гг. в рамках анализа антропологии гипермодерна обосновал новый лингвистический изыск и социально-

философский концепт – «не-места» [20]. *Не-места* – одна из важнейших отличительных черт культурной эпохи гипермодерна наравне с избыточностью. М. Оже определяет не-места весьма разносторонне: как «сооружения, обеспечивающие ускоренный круговорот грузов и пассажиров (скоростные магистрали, пересадочные узлы, аэропорты, терминалы), сами средства транспорта, а также крупные торговые центры и места долговременного пребывания, приютившие в себя беженцев нашей планеты» [20]; это зоны комфорта и отчуждения, трансферные зоны, возникающие в нашей социальной жизни вне какого бы то ни было внятного экзистенциального наполнения (как в случае с «традиционными местами», «местами памяти», «истории») [30].

Все мы пользуемся «местами общего пользования» (или не-местами), которые стандартизируют людей, превращая в анонимных пассажиров и потребителей услуг. Пространство, не определяемое ни через идентичность, ни через связи, ни через традицию, ни через историю, является не-местом. Обоснованная М. Оже гипотеза состоит в том, что гипермодерн производит не-места, то есть места, которые сами не являются антропологическими местами [20]; в них нет ни самого места, ни его истории, ни личности, правит установка «здесь и сейчас», всё подчинено важности текущего момента. «Будто пространство попало в ловушку времени, будто не существует истории за пределами новостей вчерашнего и сегодняшнего дня» [20, с. 46].

Относительно социальной материи не-места не производят никакого синтеза, ничего не генерируют, никого не вбирают, а лишь позволяют сосуществовать отдельным индивидам в период их поездки, трансфера, получения услуги, похожим друг на друга и безразличным друг к другу, – стратегия, стершая личность. Наша идентичность всё равно никаким образом не способна напитать не-места хотя бы зачатками персонификации. Стандартный «транзитный пассажир» предельно минимально проявляет свою индивидуальность, однако он претендует на свой собственный мир, что приводит к тотальному кризису репрезентативности. Освобожденный от своих концептуальных детерминант (веры, традиции, идеологии, морали, родственности, патриотичности, историчности) и попавший в не-места, индивид-агент просто выполняет свою роль, предварительно будучи идентифицированным по пластиковой карте клиента, идентификационному номеру, QR-коду, номеру банковского счета, пропуску, удостоверению, водительским правам, биометрическим данным, ID-карте и т. п.

В не-местах люди не-пребывают, они присутствуют символическим образом – своим симулятивным «аватаром». В не-местах их действия очень активны, стремительны, предсказуемы, спланированы. Поведение их как ролевых симулянтов ожидаемо и закономерно. Человек движется по правилам,

определяемым средой: знаки и светофоры, обязанности, ограничения, указатели, сигналы для водителей и пешеходов, для пассажиров, посетителей, пользователей, покупателей, зрителей, потребителей, абонентов, клиентов и т. п. Не-места вовсе не требуют от индивидов самовыражения в экзистенциальном смысле этого слова. Они требуют от них элементарной активности, позволяющей им быть вписанными в алгоритм функциональной зоны и, будучи идентифицированными, двигаться дальше. Для самоопределения в этих лабиринтах и смартмобах не нужны ни эмоциональная речь, ни равнодушное цитирование. Достаточно одного лишь присутствия молчаливого тела, а также сознания, обладающего кодом доступа к системе не-мест. Не-места режиссируют грандиозные перформансы бессловесных агентов, реализующих свои безупречные права на доступ, пользование и потребление. Это поистине триумф рационального утилитаризма и потребительства.

Выводы. В качестве вывода можно отметить следующее. Любого рода перформативные практики – хеппенинги, флешмобы, монстрации и челленджи – несут социально-правовую смысловую нагрузку как средства волеизъявления субъекта современного социопатического общества [31]. Так, ярким примером перформативного выражения гражданской позиции, социальных требований, формой борьбы за свои права являются уличные пикеты трудящихся в условиях капиталистического реализма. Язык тела всегда имеет функцию протеста. Это молчаливый «крик» о помощи, о раскаянии, о дефиците внимания, это ультиматум, вызов, намерение, это отчаянная попытка указать на очевидное, которая во много раз красноречивее совершенных способов семантического и аудиовизуального выражения. Закономерная смена технологических укладов, культурных эпох и политических моделей в мире необратимо модифицирует человека, среду его обитания и возможности самореализации в ней. Новейшая перспектива эры искусственного интеллекта, киберпанка, забвения демократии и отказа от экономического либерализма предрекает господство вирта и дефицит соматики. В таких условиях очевидную актуальность приобретают перформативные практики телесного самовыражения человека и семиотика визуального жеста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ельшевская Г. Акции, перформансы, хеппенинги. От футуристов до Павленского: как искусством стало хулиганство, членовредительство и странное поведение. Ликбез № 1. Русское искусство XX века. Лекция 8. URL: <https://arzamas.academy/materials/1208> (дата обращения: 22.08.2020).
2. Крылова Е. Жизнь как пожизненное заключение. URL: <http://moscowartmagazine.com/issue/16/article/223> (дата обращения: 23.01.2021).

3. Андреева Е. Всё и Ничто. Символические фигуры в искусстве второй половины XX века. URL: <https://e-libra.me/read/489788-vse-i-nichto.html> (дата обращения: 10.04.2021).
4. Kostincova J. Readin a city. Contemporary Poetry in Public Space. *Current issues of the Russian Language teaching XIII*. Brno, Czech Republic, 2018, May 16–18. P. 449–455.
5. Filippova D. A Sinner or a Criminal? The Judgment of Oleg Mavromatti under Article 282. *Poetics today*. 2020. Vol. 41, Issue 3: SI. P. 437–460.
6. Artemenko A. P., Artemenko Y. I. From postmodernism to metamodernism: the formation of modern visual practices. *Tomsk State University Journal of Philosophy, Sociology and Political Science*. 2020. Vol. 58. P. 47–58.
7. Petrovsky H. V. Thinkin in Images. From the icon to dynamic sign. *Problems of Philosophy*. 2018. Issue 11. P. 57–64.
8. Скульптурные структуры Сола Левитта. URL: <http://www.lookatme.ru/flow/posts/art-radar/63070-skulpturnyie-strukturyi-sola-levitta> (дата обращения: 10.04.2021).
9. Downey H., Sherry J. F. Public art and ritual transformation in Northern Ireland. *Arts and the Market*. 2020. Vol. 10, Issue 3. P. 187–203.
10. Johnson P. Modern Art Conservation. URL: <https://aics47thannualmeeting2019.sched.com/speaker/johnson.pamelaj> (дата обращения: 14.04.2021).
11. Eckersley A., Duff C. Bodies of Fashion and the Fashioning of Subjectivity. *Body & Society*. 2020. Vol. 26, Issue 4, Dec. 1. P. 35–61.
12. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / пер. с англ. А. Гарькавого. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2006. 416 с.
13. Cuellar-Moreno M., Cubas-Delgado J. A., Caballero-Julia D. Music and Innovation. Learning music through a Flashmob. *Revista Electronica Complutense de Investigacion en Educacion Musical-Reciem*. 2018. Vol. 15. P. 139–151.
14. Лоскутов А. Монстрация-2010. URL: <https://www.ncca.ru/innovation/shortlistitem.jsp> (дата обращения: 24.11.2020).
15. Новосёлова О. В., Курбанова Э. Д. Challenges как инструмент международной массовой коммуникации. *Научный альманах*. 2017. Т. 6, № 1 (32). С. 284–287.
16. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции. Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. 168 с.
17. Батлер Дж. Заметки к перформативной теории собрания. Москва: Ad Marginem Press, 2018. 248 с.
18. Дин Дж. Толпа и публика. *Stasis*. 2017. Т. 5, № 1. С. 220–246.
19. Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. URL: <https://e-libra.ru/read/508982-prekariat-novuu-opasnuy-klass.html> (дата обращения: 08.12.2019).
20. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна / пер. с фр. А. Коннова. Москва: Новое лит. обозрение, 2017. 136 с.
21. Dawkins R. *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 469 p.
22. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
23. Остин Дж. Л. Как совершать действия при помощи слов. *Избранное* / пер. с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева. Москва: Идея-Пресс: Дом интеллект. кн., 1999. 332 с.

24. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Феномен тілесності в перформативній парадигмі: від зібрання до проблематизації політичного. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. №1 (44). С. 86–119. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195806>.
25. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховтун. Київ: Основи, 2004. 230 с.
26. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального II: Размышления о Всемирном торговом центре – третья версия. URL: <http://anthropology.ru/ru/texts/zizek/reflections.html> (дата обращения: 24.08.2016).
27. Дьяченко А. Энвайроментальная скульптура Дж. Сигала. URL: http://rupo.ru/m/1693/environmentalyaya_skulyptura_dzh_sigala.html (дата обращения: 11.04.2021).
28. Радикальный акционизм в действии: показательное выступление. *Коммерсантъ. Власть*. 2010. №46. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1534790> (дата обращения: 24.01.2021).
29. Меламед Ю. Перепостили – следовательно, существуют: что такое текст в Фейсбуке. *Логос*. 2012. №2 (86). С. 10–18.
30. Бавильский Д. Каждый из нас марсианин: о книге «Введение в антропологию гипермодерна» Марка Оже. URL: <https://gorky.media/reviews/kazhdyj-iz-nas-marsianin/> (дата обращения: 11.05.2020).
31. Performance in the Postmodern Culture and Law / Y. Meliakova, I. Kovalenko, S. Zhdanenko, E. Kalnytskyi. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 340–348.

REFERENCES

1. El'shevskaja, G. (2020). Akcii, performansy, heppeningi. Ot futuristov do Pavlenskogo: kak iskusstvom stalo huliganstvo, chlenovreditel'stvo i strannoe povedenie. *Likbez № 1. Russkoe iskusstvo XX veka. Lekcija 8*. URL: <https://arzamas.academy/materials/1208> [in Russian].
2. Krylova, E. (2021). Zhizn' kak pozhiznennoe zakljuchenie. URL: <http://moscowart-magazine.com/issue/16/article/223> [in Russian].
3. Andreeva, E. (2021). Vsjo i Nichto. Simvolicheskie figury v iskusstve vtoroi' poloviny XX veka. URL: <https://e-libra.me/read/489788-vse-i-nichto.html> [in Russian].
4. Kostincova, J. (2018). Readin a city. Contemporary Poetry in Public Space. *Current issues of the Russian Language teaching XIII*. Brno, Czech Republic. May 16–18. Pp. 449–455.
5. Filippova, D. (2020). A Sinner or a Criminal? The Judgment of Oleg Mavromatti under Article 282. *Poetics today, Vol. 41, Issue 3: SI*, 437–460.
6. Artemenko, A. P., Artemenko, Y. I. (2020). From postmodernism to metamodernism: the formation of modern visual practices. *Tomsk State University Journal of Philosophy, Sociology and Political Science, Vol. 58*, 47–58.
7. Petrovsky, H. V. (2018). Thinkin in Images. From the icon to dynamic sign. *Problems of Philosophy, Issue 11*, 57–64.
8. Skul'pturnye struktury Sola Levitta. (2021). URL: <http://www.lookatme.ru/flow/posts/art-radar/63070-skulpturnyie-strukturyi-sola-levitta> [in Russian].
9. Downey, H., Sherry, J. F. (2020). Public art and ritual transformation in Northern Ireland. *Arts and the Market, Vol. 10, Issue 3*, 187–203.

10. Johnson, P. (2021). Modern Art Conservation. URL: <https://aics47thannualmeeting2019.sched.com/speaker/johnson.pamelaj>.
11. Eckersley, A., Duff, C. (2020). Bodies of Fashion and the Fashioning of Subjectivity. *Body & Society, Vol. 26, Issue 4, Dec. 1, 35–61*.
12. Rei'ngol'd, G. (2006). Umnaja tolpa: novaja social'naja revoljucija. Moskva: FAIR-PRESS [in Russian].
13. Cuellar-Moreno, M., Antonio Cubas-Delgado, J. A., Caballero-Julia, D. (2018). Music and Innovation. Learning music through a Flashmob. *Revista Electronica Complutense de Investigacion en Educacion Musical-Reciem, Vol. 15, 139–151*.
14. Loskutov, A. (2020). Monstracija-2010. URL: <https://www.ncca.ru/innovation/shortlistitem.jsp> [in Russian].
15. Novosjolova, O. V., Kurbanova, E. D. (2017). Challenges kak instrument mezhdunarodnoi' massovoi' kommunikacii [Challenges as a tool of international mass communication]. *Nauchnyi' al'manah – Scientific almanac, vol. 6, № 1 (32), 284–287* [in Russian].
16. Batler, Dzh. (2002). Psihika vlasti: teorii sub'ekcii. Sankt-Peterburg: Aletei'ja [in Russian].
17. Batler, Dzh. (2018). Zametki k performativnoi' teorii sobranija. Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
18. Din, Dzh. (2017). Tolpa i publika [Crowd and audience]. *Stasis, vol. 5, № 1, 220–246* [in Russian].
19. Stending, G. (2019). Prekariat: novyi' opasnyi' klass. URL: <https://e-libra.ru/read/508982-prekariat-novyy-opasnyy-klass.html> [in Russian].
20. Ozhe, M. (2017). Ne-mesta. Vvedenie v antropologiju gipermoderna. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
21. Dawkins, R. (2016). The selfish gene. Oxford: Oxford University Press.
22. Danilyan, O. G., Dz'oban', O. P., Zhdanenko, S. B. et al. (2020). Suchasne suspil'stvo, lyudy'na, pravo v umovax global'ny'x transformacij. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
23. Ostin, Dzh. L. (1999). Kak sovershat' dei'stvija pri pomoschi slov. Izbrannoe. Moskva: Ideja-Press. Dom intellektual'noi' knigi [in Russian].
24. Kovalenko, I. I., Meliakova, Yu. V., Kalnytskyi, E. A. (2020). Fenomen tilesnosti v performaty'vnij parady'gmi: vid zibrannya do problematy'zacyi polity'chnogo. *Visny'k Nacional'noho yury'dy'chnogo universy'tetu imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, 1 (44), 86–119*. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195806> [in Ukrainian].
25. Bodriyar, Zh. (2004). Sy'mulyakry' i sy'mulyaciya. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
26. Zhizhek, S. (2016). Dobro pozhalovat' v pustynju Real'nogo II: Razmyshlenija o Vsemirnom trgovom centre – tret'ja versija. URL: <http://anthropology.ru/ru/texts/zizek/reflections.html> [in Russian].
27. D'jachenko, A. (2021). Enviromental'naja skul'ptura Dzh. Sigala. URL: http://rupo.ru/m/1693/environmentalyaya_skulyptura_dzh_sigala.html [in Russian].
28. Radikal'nyi' akcionizm v dei'stvii: pokazatel'noe vystuplenie. (2010). *Kommersant' Vlast' – Kommersant. Power, № 46*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1534790> [in Russian].

29. Melamed, Ju. (2012). Perepostili – sledovatel'no, suschestvuju: chto takoe tekst v fei'sbuke. *Logos*, №2 (86), 10–18 [in Russian].
30. Bavił'skii', D. (2020). Kazhdyi' iz nas marsianin: o knige «Vvedenie v antropologiju gipermoderna» Marka Ozhe. URL: <https://gorky.media/reviews/kazhdyj-iz-nas-marsianin/> [in Russian].
31. Meliakova, Y., Kovalenko, I., Zhdanenko, S., Kalnytskyi, E. (2020). Performance in the Postmodern Culture and Law. *Amazonia Investiga*, Vol. 9, Issue 27, 340–348.

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

СЕМІОТИКА ЖЕСТУ: ПЕРФОРМАТИВНИЙ КОНЦЕПТУАЛІЗМ

Постановка проблеми. У статті ставиться проблема розуміння і застосування перформансу як концептуальної моделі функціонування людини у сучасній багатоплановій реальності. В дослідженні представлено аналіз популярних акціоністських практик і подальший розвиток онтології чистої дії. Перформанс виступає апробацією техніки динамізму й принципу дії у соціальній, цифровій і художній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Затвердження принципу динамізму і активності в сучасному культурному просторі пояснює популярність перформативної тематики в паралельному науково-філософському дискурсі. При цьому основна маса робіт про перформанс належить до сфери теорії і методології мистецтва. Це роботи таких авторів, як Г. Ельшєвська, Е. Крилова, Е. Андрєєва, Я. Костінкова, Д. Філіппова, Андрій та Ярослава Артеменко, О. Петровська, С. Левітт, Х. Донеї і Дж. Шеррі, А. Екерслеї і К. Дафф тощо.

Г. Рейнгольд, М. Куеллар-Морено, Х. Антоніо Кубас-Дельгадо, А. Лоскутов, О. Новосьолова, Є. Курбанова та інші теоретики досліджують динамічні моделі тілесної виразності в соціальних практиках, зокрема в інформаційному просторі культури і комунікації. У свою чергу, американські вчені Дж. Батлер, Дж. Дін і англієць Г. Стендінг розвивають концепцію перформансу стосовно політичного акціонізму. Вони розглядають збори представників соціальних прав як перформативну практику їх відносин із владою.

Теоретико-методологічні основи. Мета дослідження – огляд і теоретичний аналіз сучасних креативних практик тілесного вираження суб'єкта у сфері мистецтва, політики, права та цифрової комунікації, а також подальше обґрунтування методологічної ролі перформативного концепту в сучасній культурі.

Виклад основного матеріалу. Популярні сьогодні інсталяції, хепенінги, флеш-моби та челенджі розкривають саму сутність буття людини в сучасному світі. Арт-зони та інші творчі соціальні простори (воркшопи) використовують пряму мову тіла в своєму функціонуванні і водночас є дуже привабливими й ефективними сьогодні в молодіжному середовищі. Мовчазні дії демонструють обмежені можливості самопрояву людини, незважаючи на наявність у неї великої кількості прав, свобод і технічних засобів для поліпшення життя. Уцербна самопрезентація суб'єкта висловлює односторонній і обмежений характер його існування в сучасному соціальному, правовому, політичному та культурному просторі.

Звичайна трансформація технологічних структур, культурних епох і політичних моделей у світі незворотно змінює людину, її оточення і можливості самореалізації. Креативний простір дії дозволяє виразити концептуальний онтологічний принцип сучасності – розрив між соматичним і семантичним, подією і коментарем, дією і словом, тілом і тілесністю. У стратифікованій реальності людина не здатна зберігати цілісність. Її знаково-символічне існування відокремлено від фізичного (тіла); вони виражають себе і взаємодіють автономно і незалежно. Десоціалізація і домінування віртуального призвели до розчленування і збідніння багатьох функцій людини, зокрема локалізації її мови та дій. Тому перформанс стає незамінним альтернативним способом самореалізації безмовного тіла. При цьому мова залишається способом буття людини як агента інформаційного середовища.

Висновки. Таким чином, у дослідженні здійснюється звернення до тілесного арт-досвіду суб'єкта як демонстрації ним своєї антропологічної автентичності, соціальної значущості, правової повноцінності, гносеологічної активності та політичної волі.

Ключові слова: перформативність, перформанс, агент, мистецтво дії, тіло, акціонізм, інсталяція.

Meliakova Yuliia Vasylivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kovalenko Inna Igorivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SEMIOTICS OF GESTURE: PERFORMATIVE CONCEPTUALISM

Problem setting. This article poses the problem of understanding and applying performance as a conceptual model of the functioning of an individual in a modern multi-layered reality. The study presents an analysis of popular actionist practices and the further development of the pure action ontology. The performance serves as an approbation of the dynamism technique and the principle of action in social, digital and artistic actions.

Recent research and publications analysis. The assertion of the principle of dynamism and activity in the modern cultural space explains the popularity of performative topics in

a parallel scientific and philosophical discourse. At the same time, the bulk of works on performance relates to the field of theory and methodology of art. These are the works of such authors: G. Elshevskaya, E. Krylova, E. Andreeva, J. Kostincova, D. Filippova, Andrey and Yaroslava Artemenko, H. Petrovsky, S. Levitt, H. Downey and J. Sherry, A. Eckersley and C. Duff.

G. Reingold, M. Cuellar-Moreno and J. Antonio Cubas-Delgado, A. Loskutov, O. Novoselova and E. Kurbanova and others have studied dynamic models of bodily expressiveness in social practices, including in the information space of culture and communication. In turn, the American philosophers J. Butler, J. Dean and G. Standing develop the concept of performance in relation to political actionism. They view the gatherings of social rights agents as a performative practice of their relationship to power.

Paper objective. The aim of the study is to review and theoretically analyze modern creative practices of the subject's bodily expression in the field of art, politics, law and digital communication, as well as to further substantiate the methodological role of the performative concept in modern culture.

Paper main body. Today's popular installations, happenings, flash mobs and challenge explicates the very essence of modern human existence in the world. Art zones and other creative social spaces (workshops) use direct body language in their functioning and, at the same time, are highly attractive and effective in today's youth environment. Silent actions demonstrate the limited possibilities for a person to manifest themselves, despite the large number of rights, freedoms and technical means to improve life. Defective self-presentation expresses the one-sided and limited nature of the subject's existence in the social, legal, political and cultural space today.

The natural change of technological structures, cultural eras and political models in the world irreversibly modifies a person, his environment and the possibilities of self-realization in it. The creative space of action allows to express the conceptual ontological principle of modernity – the break between the physical and the semantic, the act and the commentary, the action and the word, the body and corporeality. In a stratified reality, a person cannot maintain integrity. His verbal-symbolic being is separated from the physical (body); they express themselves and communicate autonomously and independently. Desocialization and the dominance of virtuality led to the dismemberment and impoverishment of many human functions, in particular the localization of his speech and actions. Therefore, performance is becoming an irreplaceable alternative way of self-realization of the silent body. While language remains a way of being a person as an agent of the information environment.

Conclusions of the research. Thus, the study refers to the art experience of bodily subjects as a manifestation of their anthropological authenticity, social significance, legal usefulness, epistemological activity and political will.

Keywords: performativity, performance, agent, art of action, body, actionism, installation.

Павленко Жанна Олександрівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: zhannapavlenko4@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6408-4299

ПРАВО В ЦИФРОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Здійснено осмислення впливу процесу цифровізації на право як таке. Показано, що поряд із перевагами цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, порушуються нові типи етичних проблем та питання справедливості. Обґрунтовано необхідність визначення підходів до розв'язання нових завдань юридичної науки та вдосконалення нормативно-правової бази для захисту цифрових прав громадян.

Ключові слова: *цифрова реальність, цифровізація права, національна стратегія штучного інтелекту, штучний інтелект і право, технологічне відношення до юридичного знання.*

Постановка проблеми. Об'єктивна сучасна реальність, яка пов'язана з технологічним проривом, характеризується тим, що в усьому світі йдуть процеси цифрової трансформації. Пріоритетна увага надається розвитку таких наскрізних цифрових технологій, як Інтернет речей, індустріальний Інтернет, штучний інтелект, хмарні обчислення, квантові та нові виробничі технології, компоненти робототехніки, кіберфізичні системи, технології обробки великого обсягу даних, бездротовий зв'язок, адитивні технології (3D-друк), блокчейн.

Під впливом цифровізації визначаються перспективи найближчого майбутнього, виникають нові галузі економіки, нові професії тощо. Це обумовлено колосальним зростанням обсягів даних, що збільшує потребу в цифровому середовищі, яке має забезпечувати доступ до великих масивів цифрової інформації, надійний захист персональних даних та конфіденційність. Особливо важливо це для систем, що використовують конфіденційні особисті дані. У зв'язку з чим виникає необхідність створення інформаційно-технологічної інфраструктури, що забезпечує доступ, обробку, передачу, мережеве зберігання масивів даних протягом тривалого часу та їх використання. Цей процес не зводиться лише до простого оцифрування даних. Ідеться також про розробку штучних інтелектуальних систем і баз даних, вивчення методів і засобів отримання, представлення, структурування і використання знань.

Взаємозв'язок і вплив цифрових технологій на економічні та управлінські (у тому числі державно-управлінські) відносини вже очевидні, чого не можна сказати про їхню аналогічну взаємодію з правом. Якби наука змогла дати однозначну відповідь на питання про природу цих процесів, то це дозволило б об'єктивно оцінити масштаб і наслідки їхнього впливу на суспільство і різні сфери його життя.

У зв'язку з бурхливим розвитком цифрових технологій особливо актуальним є питання врегулювання статусу та використання технологій штучного інтелекту. Ця обставина свідчить про необхідність і важливість пошуку відповідей на поставлене питання і націлює на активізацію та об'єднання зусиль наукової спільноти для вирішення відповідних завдань. Один із напрямів наукового пошуку полягає в доктринальному освоєнні нових явищ і процесів, що виникли і протікають у державно-правовій сфері під впливом цифровізації економіки, управління та права. Завданнями наукового пошуку є: осмислення впливу процесу цифровізації на державно-правову сферу життя суспільства; право як таке; оцінки трансформацій, які відбуваються, і виявлення тенденцій в їх динаміці; прогнозування стану цих явищ у майбутньому; постановки фундаментальних і прикладних завдань юридичної науки в частині доктринального освоєння закономірностей розвитку й функціонування права, державно-правової сфери життя суспільства в умовах цифрової реальності, визначення підходів до їхнього вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє констатувати, що наукові доробки стосовно означеної проблематики здійснюються здебільшого в межах економічних, політичних, комп'ютерних, правових наук, хоча проблеми та перспективи цифровізації права вимагають насамперед глибокого й ретельного філософського, зокрема філософсько-правового, осмислення. Правові та економічні аспекти цифровізації суспільства були предметом розгляду в працях таких науковців: О. Архипської, О. Вишневського, О. Баранова, В. Брижко, О. Вінник, С. Дзюби, М. Кузьміної, Н. Левицької, В. Ляшенко, А. Семенченко, О. Сосніна, В. Цимбалюка, М. Швеця та ін. Дослідженню проблем інтелектуалізації суспільства, створення й упровадження нових технологій, що базуються на ефективному використанні знань у нашій країні, була присвячена низка робіт соціально-філософського спрямування, логіко-гносеологічного, філософсько-політичного, філософсько-правового, економічного, когнітивно-інформаційного, що, зокрема, знаходить своє відображення в працях: В. Андрущенко, І. Бойченка, О. Данильяна, О. Дзьобаня, В. Кушерця, С. Максимова, А. Уймова, О. Щербини, О. Юркевич та ін. Можливості, особливості, перспективи та межі задіяння цифрових технологій

у професійній юридичній практиці, юридичній експертній діяльності висвітлювали у своїх роботах наступні іноземні науковці: Н. Адам (Nabil R. Adam), Д. Сартор (Giovanni Sartor), Д. Гарсія (Dennis Garcia), М. Багарік (Mirko Bagaric), Л. Брантінг (Luther Branting), Е. Д'Амато (Anthony D'Amato), Е. Джонглоуд (Anthonie Jongbloed), К. Ешлі (Kevin Ashley), М. Ж. Холл (Maria Jean J. Hall), Д. Железников (John Zeleznikow), Д. Калабро (Domenico Calabro), Л. Каменер (Larry Kamener), Ф. Леві (Frank S. Levy), Ф. Лейт (Philip Leith), Д. МакДжінніс (John O. McGinnis), Х. Накад-Вестстрат (Henriëtte Nakad-Weststrate), Р. Пірс (Russell G. Pearce), Д. Рімас (Dana Remus), Е. Ріссланд (Edvina Rissland), А.-Б. Салем (Abdel-Badeeh M. Salem), М. Сімажкевіч (Maria Siemaszkiewicz), Е. Страньєрі (Andrew Stranieri), Н. Стоббс (Nigel Stobbs), Т. Сурдин (Tania Sourdin), Д. Томпсон (Darin Thompson), Х. ван ден Херік (Jaap van den Herik), Д. Хантер (Dan Hunter), Р. Холовчак (Richard D. Holowczak) та ін.

Формулювання цілей. Результати досліджень цих проблем дають можливість зазначити, що в цілому системне наукове осмислення складної, об'ємної і багатоаспектної проблеми з'ясування впливу цифрових технологій на трансформацію правових норм, правознавчої науки і юридичної освіти тощо потребують подальшого ретельного вивчення. Тому *метою* цієї статті є філософсько-правове осмислення впливу цифровізації на державно-правову сферу життя суспільства і право як таке.

Виклад основного матеріалу. Цифрові технології обіцяють підвищити ефективність та результативність цілих секторів економіки, в тому числі надання державних послуг. Системи штучного інтелекту, спрямовані на підтримку ухвалення рішень, доповнюють людські навички управління знаннями за допомогою комп'ютерних засобів. Системи, спрямовані на підтримку ухвалення рішень, допомагають особам, що приймають рішення, поліпшити їхню продуктивність, тоді як інструменти ухвалення рішень автоматизують ці процеси [15, р. 74–75]. Одним із практичних аспектів цифровізації є прояв можливості держави надавати різного роду послуги. Зокрема, це отримання громадянами довідок, запитів, заяв, відповідей на запити в електронному вигляді, електронні платежі тощо. Іншими практичними аспектами, за умови розумного застосування цих технологій, є можливість покращити добробут у сферах освіти, громадської безпеки, здоров'я. Окрім цього, цифровізація також може допомогти вирішити нагальні глобальні проблеми, такі як зміна клімату й ширший доступ до медичного обслуговування та мобільності.

Україна не стоїть осторонь цих процесів (див. [10]). Так, у 2015 р. було надано старт сфері надання електронних адміністративних послуг в Україні. У липні 2015 р. на сайті Державної архітектурно-будівельної інспекції України

презентували електронні послуги у сфері будівництва: реєстрацію повідомлень і декларацій про початок підготовчих робіт; про початок будівельних робіт; реєстрацію декларацій про готовність об'єкта до експлуатації та подання відомостей для отримання ліцензії на господарську діяльність щодо створення об'єктів архітектури [1]. У грудні 2020 р. Міністр цифрової трансформації М. Федоров під час онлайн-конференції «Досягнення та виклики у сфері адміністративних послуг 2020–2021» повідомив, що до 2024 р. Міністерство планує перевести 100% публічних послуг в онлайн Урядовий портал [3].

У той же час, на думку багатьох дослідників, поряд із перевагами цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, порушуються нові типи етичних проблем, а саме дотримання стандартів юридичної етики системами штучного інтелекту та питання справедливості, головними серед яких є питання поваги прав людини та демократичних цінностей, а також небезпека перенесення упереджень з аналогового у цифровий світ. Науковці пов'язують правові проблеми застосування технологій штучного інтелекту в юридичній практиці з такими питаннями (див.: [14; 20]): забезпечення конфіденційності даних; доступу до конфіденційної інформації правоохоронних органів; відсутності нормативної бази регулювання застосування систем штучного інтелекту в юридичній практиці; захисту інтелектуальної власності; оцінки ризиків використання систем штучного інтелекту юристом під час роботи з клієнтом; інших потенційних проблем відповідальності юриста; небезпеки несанкціонованого доступу й модифікації зловмисниками систем штучного інтелекту; пошкодження систем штучного інтелекту шкідливими вірусними програмами; порушення термінів надання консультації від систем штучного інтелекту у випадку технічних проблем тощо. Тому розробка систем, які прозоро застосовують штучний інтелект та відповідають за їхні результати, є критично важливою. Системи штучного інтелекту повинні функціонувати належним чином і безпечно.

На думку експертів, нерегульованість в Україні багатьох політико-правових питань, пов'язаних із бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційної сфери з появою цифрових технологій, набула ознак небезпеки [8]. Очевидно, що перетворення в соціумі, які пов'язані із цими процесами, потребують нових підходів до питань розробки національної політики щодо цифровізації суспільства, яка має спиратися на міжнародні угоди.

У червні 2020 р. з метою пропаганди відповідального використання штучного інтелекту, яке поважає права людини та демократичні цінності, було започатковано проект під назвою «Глобальне партнерство з питань штучного інтелекту (GPAI)», який об'єднує експертів із промисловості, уряду, грома-

дянського суспільства та наукових кіл для просування найсучасніших дослідницьких та пілотних проєктів щодо пріоритетів штучного інтелекту. Глобальне партнерство з питань штучного інтелекту було задумано Канадою та Францією під час їхніх головувань у G7 та на момент його заснування включало 13 інших членів-засновників: Австралію, Євросоюз, Німеччину, Індію, Італію, Японію, Корею, Мексику, Нову Зеландію, Сінгапур, Словенію, Великобританію та США.

Міжнародне співробітництво щодо цих процесів відбувається на форумах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)¹, G7, G20, Європейського Союзу, Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй з питань освіти та науки (ЮНЕСКО). У вересні 2019 р. Комітет міністрів Ради Європи (РЄ) створив Спеціальний комітет зі штучного інтелекту, який вивчає доцільність розробки правової бази для створення та застосування штучного інтелекту на основі стандартів РЄ щодо прав людини, демократії та верховенства права. У квітні 2020 р. Комітет міністрів РЄ видав набір настанов, у яких закликав уряди застосовувати запобіжний підхід до розробки та використання алгоритмічних систем та закликав прийняти законодавство, політику та практику, які повністю поважають права людини [11].

У своїй «Дорожній карті» для цифрового співробітництва Генеральний секретар ООН закликав створити багатосторонній дорадчий орган із питань глобального співробітництва в галузі штучного інтелекту. Орган надаватиме вказівки щодо штучного інтелекту, який заслуговує на довіру, базується на правах людини, є безпечним, стійким та сприяє миру, об'єднавши різноманітну групу відповідних суб'єктів для вирішення питань, пов'язаних із включенням, координацією, побудовою, обміном і просуванням найкращих практик, а також обміном думками щодо спроб стандартизації штучного інтелекту.

Багато інших установ ООН також беруть участь в ініціативах для вирішення проблем зі штучного інтелекту (див. [21]). ЮНЕСКО розпочала глобальний діалог щодо етики штучного інтелекту через його складність та вплив на суспільство та людство. У листопаді 2019 р. 40-ва Генеральна конференція ЮНЕСКО доручила організації розробити рекомендацію щодо етики штучного інтелекту, яка буде розглядатися для прийняття в листопаді 2021 р. [19].

Важливу роботу щодо питань застосування штучного інтелекту здійснює ОЕСР, яка об'єднує 34 країни світу, більшість із яких є країнами з високим доходом громадян та високим індексом людського розвитку. З 1997 р. Україна співпрацює із цією міжнародною організацією, у 2013 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено план дій щодо поглиблення співробітництва між Україною та ОЕСР [6].

¹ Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD).

Провідні країни світу постійно приділяють увагу проблематиці стратегій і планів розвитку цифрової економіки. Про це свідчить низка програм і напрацювань у межах ОЕСР і G20, їх об'єднує кілька напрямів, які можна застосувати до більшості країн. До них відносяться наступні: створення сучасної інфраструктури зв'язку, центрів зберігання і обробки даних; сприяння вільному обміну інформацією; розширення спектра інформаційно-комунікаційних послуг; упровадження нових інтелектуальних мереж, платформ і технологій одночасно із забезпеченням їхньої інтероперабельності (функціональної сумісності); розвиток електронної торгівлі; скасування обмежень, що заважають веденню бізнесу; стимулювання підприємницької ініціативи і фінансування в ІКТ; надання підтримки малому та середньому бізнесу; підвищення рівня інформаційної безпеки та довіри користувачів до інтернет-сервісів; підготовка фахівців і підвищення загального рівня комп'ютерної грамотності. Можна також виділити основні сфери, в яких ІКТ знайшли найбільш широке застосування. До них належать: розумні міста, сільське господарство, логістика та державне управління; цифрова охорона здоров'я; інтелектуальні енергетичні мережі (Smart Grid) і транспортні системи; фінансові послуги. За різноманіття підходів до формування державних стратегій розвитку цифрової економіки з огляду на свою масштабність найбільший практичний і дослідницький інтерес становлять відповідні програмні документи крупних міжнародних гравців – США, Китаю і ЄС [4, с. 212].

У багатьох країнах світу вже прийняті або перебувають на стадії розробки національні стратегії щодо переходу на цифрову економіку. У 2019 р. ОЕСР виробила перелік заходів, необхідних для успішного впровадження цифрового порядку урядами, серед яких у третьому пункті зазначено: «Оновити нормативно-правову базу для захисту цифрових прав громадян та включити потенційні наслідки збільшення використання нових технологій та даних в існуючі правові гарантії» [18].

У травні 2019 р. країни ОЕСР прийняли Принципи штучного інтелекту [16], які спираються на п'ять принципів, що базуються на цінностях відповідального управління надійним штучним інтелектом і посиляються на політичні рекомендації, що стосуються національної політики та міжнародного співробітництва в цій сфері. Цим кроком країни ОЕСР погодилися забезпечити надійні, орієнтовані на людину високотехнологічні системи. У липні 2019 р. Комітет з питань політики цифрової економіки ОЕСР погодився сформувавати мультидисциплінарну та багатосторонню мережу експертів ОЕСР з питань штучного інтелекту для розробки практичних указівок щодо впровадження Принципів штучного інтелекту. Для реалізації цих Принципів необхідна стратегія національної політики, яка включала б методи та засоби заохочення інвестицій у відповідні дослідження та розробки.

У зв'язку з трансформаціями, які відбуваються завдяки залученню технологій штучного інтелекту в життя суспільства, виникає необхідність у розробці стратегічних документів, які будуть регулювати цей напрям. Такі документи повинні бути гнучкими і розробленими на основі врахування максимальної кількості даних, а також забезпечувати вільний розвиток інноваційних технологій і попереджати можливі ризики.

Останнім часом розвинені країни світу, зокрема, Канада, Великобританія та США, почали проводити розвідки з питань політики та видавати щорічні звіти для оцінки реалізації своїх національних стратегій щодо штучного інтелекту. У 2017 р. Канада стала першою країною, яка запустила національну стратегію штучного інтелекту. До квітня 2020 р. понад 60 країн мали національну політику щодо штучного інтелекту, а інші наслідували їхній приклад. У липні 2020 р. Італія була останньою країною, яка прийняла національну стратегію щодо штучного інтелекту.

Для нагляду за реалізацією національних стратегій та політики щодо штучного інтелекту кілька країн створили так звані Обсерваторії штучного інтелекту, зокрема Міжнародну Обсерваторію Квебека із соціальних наслідків штучного інтелекту в Канаді; Французьку Обсерваторію з економічного та соціального впливу штучного інтелекту; Італійську Обсерваторію зі штучного інтелекту; Обсерваторію та Форум Чеської Республіки. У березні 2020 р. Міністерство праці Німеччини запустило KI-Observatorium, яка має на меті допомогти реалізувати деякі стратегії штучного інтелекту в Німеччині та заохотити відповідальне, орієнтоване на людей та спільне використання цих технологій у сфері праці та суспільства.

Європейський Союз запланував спільний моніторинг із метою підведення підсумків досягнень та оцінки потенційних дій для узгодженого плану на найближчий час. AI Watch – це спільна програма DG Connect та Спільного дослідницького центру (JRC) для моніторингу й оцінки поширення та впливу штучного інтелекту в Європі. Вони розробляють показники з державами-членами, щоб пропорційно розраховувати, відстежувати, націлювати та оцінювати інвестиції.

Штучний інтелект обговорювався у 2020 р. в рамках Робочої групи з питань цифрової економіки G20, а також під час надзвичайної зустрічі міністрів з питань цифрової економіки G20, на якій було визнано потенційний внесок штучного інтелекту у боротьбу з пандемією [12]. У 2020 р. президентство Саудівської Республіки G20 спрямувало роботу штучного інтелекту в напрямку розвитку політики реалізації можливостей XXI ст. для всіх [17]. Ця робота побудована на спадщині японського головування у 2019 р., у рамках якого

G20 прийняла принципи штучного інтелекту, орієнтовані на людину, що впливають із Принципів штучного інтелекту ОЕСР.

В Україні початок інституційно-правового оформлення розвитку цифрової економіки було покладено Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» в 2013 р. Однак, на думку науковців, особливість українського цифрового розвитку полягає в тому, що індивідуальні користувачі і бізнес значно випереджають державу і промисловість [2, с. 57]. У червні 2015 р. Україна приєдналася до Декларації першого засідання міністрів «Східного партнерства ЄС» з питань цифрової економіки [13], на якому цифрова економіка була визнана сферою з невикористаним потенціалом як для ЄС, так і для шести країн-партнерів. Наступним кроком у нашій країні стало розроблення концептуальних засад «Цифрового порядку денного України – 2020», який визначав ключові завдання, першочергові сфери, ініціативи та проекти «цифровізації» України. У 2017 р. прийнято Закон України «Про електронні довірчі послуги», який покликаний сприяти побудові цифрової інфраструктури довіри, що є важливим елементом цифрової економіки. 17 січня 2018 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затверджено план заходів щодо її реалізації. Головною метою в цьому документі визнається реалізація прискореного сценарію цифрового розвитку, який передбачає усунення законодавчих, інституційних, фіскальних та інших перешкод, які заважають розвитку цифрової економіки; впровадження стимулів та мотивацій для заохочення бізнесу та індустрій економіки в цілому до цифровізації; створення попиту та формування потреб серед громадян до цифровізації, насамперед через упровадження державою масштабних проєктів цифрових трансформацій, зокрема, на базі сучасних моделей державно-приватного партнерства; створення та розвиток цифрових інфраструктур як основи використання переваг цифрового світу в повсякденному житті та платформи для досягнення ефективності економіки взагалі; розвиток та поглиблення цифрових компетенцій громадян для забезпечення їхньої готовності до використання цифрових можливостей, а також подолання супутніх ризиків; розвиток цифрового підприємництва, створення відповідних (у тому числі аналогових) інфраструктур для підтримки та розвитку інноваційної діяльності, впровадження механізмів фінансування, стимулювання та підтримки [7]. У лютому 2020 р. у відкритому доступі з'явився додаток державних цифрових послуг «Дія», який надає можливість отримати державні послуги онлайн як громадянам, так і бізнесу [5].

Визнаючи високу значимість зроблених кроків на цьому шляху, необхідно зазначити, що питання розвитку цифрової економіки та суспільства України повною мірою відповідають умовам сьогодення, не достатньо враховуються трансформації, що намітилися і що відбуваються в даний час як у самому праві, так і у сфері правового регулювання під впливом цифровізації. Цифрові технології здатні змінювати образ права, впливати на його регулятивний потенціал і ефективність, відкривати дорогу або блокувати його дію в нових вимірах соціальної реальності [9, с. 156–159]. Вектори і межі таких змін до кінця не зрозумілі, проте заперечувати можливість їхнього настання і не брати до уваги в ході реалізації такого масштабного проекту, як перехід до цифрової економіки, буде помилкою. Традиційне, а не цифрове бачення права, юридичних технологій і окремих видів юридичної діяльності законодавцями є наслідком відсутності відповідних наукових розробок, які виявлятимуть і зможуть пояснити вплив процесу цифровізації на право і правову сферу життя суспільства. Практична потреба в таких дослідженнях зараз як ніколи велика. З метою її задоволення науковцям слід активізувати роботу в цьому напрямку.

Висновки. Нова цифрова реальність висуває нові вимоги до правової науки і юридичної практики, що стосуються в тому числі розробки ефективних інструментів і моделей правового регулювання різних сфер суспільного життя. У сучасних умовах право стає не тільки засобом, інструментом, який забезпечує цифровізацію економіки, управління та інших сегментів соціального буття, але й об'єктом впливу цифровізації. Із розвитком цифрових технологій загострюється протиріччя між потребою в якісних як із точки зору форми, так і змісту нормативних правових актів, а також здатністю її задовольнити в короткі терміни. Завданням держави є як забезпечення сприятливих умов, що сприяють цифровізації, так і створення можливостей для їх реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні запрацювали електронні адмінпослуги у сфері будівництва. *Урядовий портал*. 16.07.2015. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248336521> (дата звернення: 01.02.2021).
2. Жекало Г. І. Цифрова економіка України: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 26, ч. 1. С. 56–60. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/26_1_2019ua/12.pdf (дата звернення: 06.02.2021).
3. Михайло Федоров анонсував ключові напрямки у сфері адміністративних послуг. *Урядовий портал: Міністерство цифрової трансформації України*. 09.12.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-anonsuvav-klyuchovi-napryamki-u-sferi-administrativnih-poslug> (дата звернення: 01.02.2021).

4. Пищуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ: Центр Разумкова: Заповіт, 2020. 274 с. URL: https://gazumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf (дата звернення: 01.02.2021).
5. Портал «Цифрова держава Дія». URL: <https://plan2.diiia.gov.ua> (дата звернення: 06.02.2021).
6. Про затвердження плану дій щодо поглиблення співробітництва між Україною та Організацією економічного співробітництва та розвитку на 2013–2016 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.02.2013 № 132-р. *Урядовий кур'єр*. 2013. 3 квіт. (№ 62).
7. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. 11 трав. (№ 88).
8. Соснін О. Цифровізація як нова реальність України. *LexInform: Юридичні новини України*. 18.01.2020. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyvrovizatsiya-yak-nova-realnist-ukrayiny/> (дата звернення: 06.02.2021).
9. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
10. Федулова Л. І. Аналітична записка «Про інвестиційну політику розвитку цифрової економіки і суспільства: світові тенденції та виклики для України». *Інститут експертно-аналітичних та наукових досліджень Національної академії державного управління при Президентові України*. URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/198/files/e8d8e315-e366-4105-be1b-a3344df3a5da.pdf> (дата звернення: 08.02.2021).
11. Council of Europe, Joint Statement on the right to data protection in the context of the COVID-19 pandemic by Alessandra Pierucci, Chair of the Committee of Convention 108 and Jean-Philippe Walter, Data Protection Commissioner of the Council of Europe. *Council of Europe*. Strasbourg, 30.03.2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/data-protection/statement-by-alessandra-pierucci-and-jean-philippe-walter> (дата звернення: 08.02.2021).
12. Extraordinary G20 Digital Economy Ministerial Meeting: COVID-19 Response Statement: Virtual meeting, University of Toronto, 30.04.2020. URL: <http://www.g20.utoronto.ca/2020/2020-g20-digital-0430.html> (дата звернення: 07.02.2021).
13. First Eastern Partnership Ministerial Meeting on the Digital Economy. *European Commission*. 11.06.2015. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/first-eastern-partnership-ministerial-meeting-digital-economy> (дата звернення: 08.02.2021).
14. Garcia D. Preparing for Artificial Intelligence in the Legal Profession. *The Lexis Practice Advisor Journal*. URL: <https://www.lexisnexis.com/lexis-practice-advisor/the-journal/b/lpa/posts/preparing-for-artificial-intelligence-in-the-legal-profession> (дата звернення: 30.01.2021).

15. Lodder A., Zeleznikow J. Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution. *Online Dispute Resolution: Theory and Practice* / ed. by M. A. Wahab, E. Katsh, D. Rainey. The Hague (Netherlands): Eleven International Publishing, 2012. P. 73–94. URL: https://www.mediate.com/pdf/lodder_zeleznikow.pdf (дата звернення: 02.02.2021).
16. OECD AI Principles overview. *OECD AI Policy Observatory*, May 2019. URL: <https://www.oecd.ai/ai-principles> (дата звернення: 01.02.2021).
17. Realizing Opportunities of the 21st Century for All. *Summit' Leaders G20*. Riyadh, 22–21 November 2020. URL: http://www.g20.utoronto.ca/2020/2020-Presidency_Agenda-V5.pdf (дата звернення: 03.02.2021).
18. Strengthening Digital Government. *OECD*, March 2019. URL: <https://www.oecd.org/going-digital/strengtheningdigital-government.pdf> (дата звернення: 08.02.2021).
19. Toward a draft text of a Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence: working document. *UNESCO. Virtual discussion of the Ad Hoc Expert Group (AHEG) for the Preparation of a Draft Text of a Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris, 10 April 2020. 60 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000373199> (дата звернення: 09.02.2021).
20. Verheij B. Artificial intelligence as law. Presidential address to the seventeenth international conference on artificial intelligence and law. *Artificial intelligence and law*. 2020. No. 28. P. 181–206. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-020-09266-0> (дата звернення: 09.02.2021).
21. World Telecommunication/ICT Indicators Database 2020 (24th Edition/ December 2020). *The International Telecommunication Union (ITU)*. Geneva, January 2021. URL: <http://www.itu.int/pub/D-IND-WTID.OL> (дата звернення: 01.02.2021).

REFERENCES

1. V Ukraini zapratsiuvaly elektronni adminposluhy u sferi budivnytstva. *Uriadovi portal*. 16.07.2015. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/248336521> (дата звернення: 01.02.2021) [in Ukrainian].
2. Zhekalo, H. (2019). Tsyfrova ekonomika Ukrainy: problemy ta perspektyvy rozvytku. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Vyp. 26, ch. 1, 56–60*. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/26_1_2019ua/12.pdf [in Ukrainian].
3. Mykhailo Fedorov anonsuvav kliuchovi napriamky u sferi administratyvnykh posluh. *Uriadovi portal: Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii Ukrainy*. 09.12.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-anonsuvav-klyuchovi-napryamki-u-sferi-administrativnih-poslug> [in Ukrainian].
4. Pyshchulina, O. (2020). Tsyfrova ekonomika: trendy, ryzyky ta sotsialni determinanty. Kyiv: Tsentrazumkova: Zapovit. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf [in Ukrainian].
5. Portal «Tsyfrova derzhava Diia». URL: <https://plan2.diia.gov.ua> [in Ukrainian].
6. Pro zatverdzhennia planu dii shchodo pohlyblennia spivrobotnytstva mizh Ukrainoiu ta Orhanizatsiieiu ekonomichnoho spivrobotnytstva ta rozvytku na 2013–2016 roky:

- Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06.02.2013 № 132-r. *Uriadovyi kurier*. 2013. 3 kvit. (№ 62) [in Ukrainian].
7. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovoi ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018–2020 roky ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.01.2018 № 67-r. *Uriadovyi kurier*. 2018. 11 trav. (№ 88) [in Ukrainian].
  8. Sosnin, O. (2020). Tsyfrovizatsiia yak nova realnist Ukrainy. *LexInform: Yurydychni novyny Ukrainy*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyfrovizatsiya-yak-nova-realnist-ukrayiny/> [in Ukrainian].
  9. Danylian, O., Dzoban, O., Zhdanenko, S. et al. (2020). Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohrafiia. Danylian O. H., (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
  10. Fedulova, L. Analitychna zapyska «Pro investytsiinu polityku rozvytku tsyfrovoi ekonomiky i suspilstva: svitovi tendentsii ta vyklyky dlia Ukrainy». *Instytut ekspertno-analitychnykh ta naukovykh doslidzen Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*. URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/198/files/e8d8e315-e366-4105-be1b-a3344df3a5da.pdf> [in Ukrainian].
  11. Council of Europe, Joint Statement on the right to data protection in the context of the COVID-19 pandemic by Alessandra Pierucci, Chair of the Committee of Convention 108 and Jean-Philippe Walter, Data Protection Commissioner of the Council of Europe. *Council of Europe*. Strasbourg, 30.03.2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/data-protection/statement-by-alessandra-pierucci-and-jean-philippe-walter> [in English].
  12. Extraordinary G20 Digital Economy Ministerial Meeting: COVID-19 Response Statement: Virtual meeting, University of Toronto, 30.04.2020. URL: <http://www.g20.utoronto.ca/2020/2020-g20-digital-0430.html> [in English].
  13. First Eastern Partnership Ministerial Meeting on the Digital Economy. *European Commission*. 11.06.2015. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/first-eastern-partnership-ministerial-meeting-digital-economy> [in English].
  14. Garcia, D. (2016). Preparing for Artificial Intelligence in the Legal Profession. *The Lexis Practice Advisor Journal*. URL: <https://www.lexisnexis.com/lexis-practice-advisor/the-journal/b/lpa/posts/preparing-for-artificial-intelligence-in-the-legal-profession> [in English].
  15. Lodder, A., Zeleznikow, J. (2012). Artificial Intelligence and Online Dispute Resolution. *Online Dispute Resolution: Theory and Practice*. Eds: Wahab M. A., Katsh E., Rainey D. The Hague (Netherlands): Eleven International Publishing, 73–94. URL: https://www.mediate.com/pdf/lodder_zeleznikow.pdf [in English].
  16. OECD AI Principles overview. *OECD AI Policy Observatory*, May 2019. URL: <https://www.oecd.ai/ai-principles> [in English].
  17. Realizing Opportunities of the 21st Century for All. *Summit' Leaders G20*. Riyadh, 22–21 November 2020. URL: http://www.g20.utoronto.ca/2020/2020-Presidency_Agenda-V5.pdf [in English].
  18. Strengthening Digital Government. *OECD*, March 2019. URL: <https://www.oecd.org/going-digital/strengtheningdigital-government.pdf> [in English].

19. Toward a draft text of a Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence: working document. UNESCO. *Virtual discussion of the Ad Hoc Expert Group (AHEG) for the Preparation of a Draft Text of a Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris, 10 April 2020. 60 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373199> [in English].
20. Verheij, B. (2020). Artificial intelligence as law. Presidential address to the seventeenth international conference on artificial intelligence and law. *Artificial intelligence and law*, 28, 181–206. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-020-09266-0> [in English].
21. World Telecommunication/ICT Indicators Database 2020 (24th Edition/December 2020). *The International Telecommunication Union (ITU)*. Geneva, January 2021. URL: <http://www.itu.int/pub/D-IND-WTID.OL> [in English].

Павленко Жанна Александровна, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ПРАВО В ЦИФРОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Осуществлено осмысление влияния процесса цифровизации на право как таковое. Показано, что наряду с преимуществами цифровых технологий, в частности искусственного интеллекта, возникают новые типы этических проблем и вопросы справедливости. Обоснована необходимость определения подходов к решению новых задач юридической науки и совершенствования нормативно-правовой базы для защиты цифровых прав граждан.

Ключевые слова: цифровая реальность, цифровизация права, национальная стратегия искусственного интеллекта, искусственный интеллект и право, технологическое отношение к юридическому знанию.

Pavlenko Zhanna Oleksandrivna, PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

LAW IN DIGITAL REALITY

Problem setting. *Due to the rapid development of digital technologies, the issue of status settlement and the use of artificial intelligence technologies is especially relevant. This fact indicates the need and importance of finding answers to the question and aims to intensify and unite the efforts of the scientific community to address relevant issues. One of the areas of scientific research is the doctrinal development of new phenomena and*

processes that have arisen and are taking place in the state and legal sphere under the influence of digitalization of economics, management and law. The tasks of scientific research are to comprehend the impact of the digitization process on the state and legal sphere of society; law as such; assessment of the transformations that are taking place and identification of trends in their dynamics; forecasting the state of these phenomena in the future; formulation of fundamental and applied problems of legal science in terms of doctrinal development of the laws of development and functioning of law, state and legal sphere of society in the conditions of digital reality, determination of approaches to their solution.

Recent research and publications analysis. *An analysis of recent research and publications shows that scientific research on this issue is carried out mainly within the economic, political, computer, legal sciences, although the problems and prospects of digitization of law require a deep and thorough philosophical, including philosophical and legal understanding. The rapid development of new technologies, in particular artificial intelligence technologies, the Internet of Things, cloud technologies, etc., is contributing to changes in current legislation. Today, advanced economies are already pondering the question of regulating the status and use of AI technologies. While these are only the first bold steps, in the future, all of these can affect global changes in the legal system – perhaps full-fledged comprehensive institutions of law, even the branches of law.*

Paper objective. *The purpose of this article is a philosophical and legal understanding of the impact of digitalization on the state and legal sphere of society and law as such.*

Paper main body. *One of the practical aspects of digitalization is the manifestation of the state's ability to provide various services. If necessary, citizens receive certificates, records, statements, responses to electronic inquiries, electronic payments. Other practical aspects, provided that these technologies are used wisely, can improve welfare in education, public safety, and health. In addition, digital imaging can also help address common global issues, such as climate change and greater access to health care and mobility.*

At the same time, according to many researchers, along with the benefits of digital technologies, including artificial intelligence, new types of ethical issues are being raised, namely compliance with legal ethics standards by artificial intelligence systems and justice, the most important of which are respect for human rights and democratic values. , as well as the danger of transferring prejudices from the analog to the digital world. Researchers have linked the legal challenges of using artificial intelligence technologies in legal practice to a number of issues. In particular, with such as: ensuring data confidentiality; access to confidential law enforcement information; lack of regulatory framework for the use of artificial intelligence systems in legal practice; protection of intellectual property; risk assessment of the use of artificial intelligence systems by a lawyer when working with a client; other potential problems of lawyer's liability; dangers of unauthorized access and modification of artificial intelligence systems by attackers; damage to artificial intelligence systems by malicious virus programs; violation of the terms of providing advice from artificial intelligence systems in case of technical problems, etc. Therefore, the development of systems that transparently use artificial intelligence and are responsible for their results is critical. Artificial intelligence systems must function properly and safely.

According to experts, the unresolved in Ukraine of many political and legal issues related to the rapid development of the information and communication sphere with the advent of digital technologies has become dangerous. It is obvious that the transformations in society associated with these processes require new approaches to the development of national policies for the digitalization of society, which should be based on international agreements. Due to these transformations, there is a need to develop strategic documents that will regulate this area. These documents should be flexible and designed to take into account the maximum amount of data, as well as ensure the free development of innovative technologies and prevent possible risks.

Issues of development of the digital economy and society of Ukraine do not fully meet today's conditions, not enough account is taken of the transformations that have emerged and are currently taking place both in law and in the field of legal regulation under the influence of digitalization. Digital technologies are able to change the image of law, to influence its regulatory potential and efficiency, to open the way or to block its action in new dimensions of social reality. Traditional rather than digital vision of law, legal technologies and certain types of legal activity by legislators is a consequence of the lack of relevant scientific developments that will identify and explain the impact of the digitization process on the law and the legal sphere of society. The practical need for this kind of research is now greater than ever. In order to satisfy it, scientists should intensify work in this direction.

Conclusions of the research. *The new digital reality puts forward new requirements for legal science and legal practice, including the development of effective tools and models of legal regulation of various spheres of public life. In modern conditions, law becomes not only a means, a tool that provides digitalization of the economy, government and other segments of social life, but also the object of digitalization. With the development of digital technologies, the contradiction between the need for quality both in terms of form and content of regulations, as well as the ability to meet it in a short time. The task of the state is both to provide favorable conditions conducive to digitalization and to create opportunities for their implementation.*

Keywords: *digital reality, digitalization of law, national strategy of artificial intelligence, artificial intelligence and law, technological attitude to legal knowledge.*

Невельська-Гордєєва Олена Петрівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
e-mail: neveelena@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4183-6379

Нечитайло Валерія Олександрівна, курсант групи 05-20-02
Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: v.nechitaylo26@gmail.com

«ЧОРНА РИТОРИКА» ЯК МАНІПУЛЯТИВНА ТЕХНІКА

Досліджено основні моменти використання «чорної риторики» з метою маніпулювання масовою, груповою та індивідуальною свідомістю. «Чорна риторика» розглядається як застосування комплексу риторичних, діалектичних, полемічних та рабулістичних прийомів, які дозволяють направити бесіду в бажане русло і привести опонента або публіку до бажаного для особи-маніпулятора висновку або результату. «Чорна риторика» спирається як на психологічний вплив, так і на стилістичне різноманіття мови, що дозволяє по-різному описати одну й ту ж подію, показати цю подію як позитивну або негативну, перемістити акценти в потрібний маніпулятору бік, що може створювати небезпечну для суспільства ситуацію. Аналіз маніпулятивних технік «чорної риторики» свідчить про нехтування логічними методами доведення та спростування.

Ключові слова: чорна риторика, маніпуляція, маніпулювання, маніпулятивна техніка, логіка, мораль, мислення.

Постановка проблеми. У логіці йдеться про загальні закони мислення, форми міркування, види доведення та спростування; у логіці панує теорія доказу. Власне, в риторичі основним є вербальне мислення, але увага приділяється й невербальним засобам впливу на слухачів, а найважливішими є аргументи, що приводять до переконання. У «чорній риторичі» акцент робиться на маніпуляціях свідомістю реципієнтів. У наш час вплинути за допомогою слова зовсім не складно, для цього застосовуються різні прийоми, але всі вони виступають примусовим словесним впливом на слухача. Більшість прийомів формулюється з опорою на силу слова. Проте там, де примус підпорядкуван-

ня чужій волі замаскований і прихований, завжди криється зневага та спекуляція. Тому не випадково філософи ставлять питання про моральну сторону використання прийомів «чорної риторики». Однак справедливо зауважити й те, що «чорна риторика» зовсім не означає, що це – «заборонена риторика». Швидше за все – це зворотний бік класичних правил комунікативного процесу. Це два боки однієї медалі: з одного боку, чітко представлена аргументація і логіка, відомі ще з античних часів під назвою «риторика відкритої руки», яка характеризувала толерантне, коректне, конструктивне спілкування. З другого боку, риторика як метод забезпечення переконань. Уважається, що «чорна риторика» є конструктивною за певних умов. Сугестія як мета чорної риторики спроможна «нейтралізувати негативне мислення, перевести розмову в позитивне й конструктивне русло» [1, с. 7]. Однак з точки зору інформаційної безпеки «чорна риторика» спроможна реалізовувати сильний негативний вплив на суспільство в цілому, тому необхідно шукати шляхи протидії цьому явищу [2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Чорна риторика» може бути визначена як маніпулятивна технологія чорного піару [4, с. 57]. Завжди були спроби досягти перемоги не шляхом логічних міркувань, а через психологічний та емоційний впливи. У різні часи ця тенденція проявлялася з різною ефективністю. Трансформація риторичних установок, нехтування моральними правилами діалогу – знак історично обумовленої зміни суспільної свідомості. Філософи по-різному оцінювали можливість застосування «чорної риторики» в різних видах комунікації: від повної заборони до можливості активного застосування. Так, В. В. Остроухов визначає «чорну риторіку» як мистецтво спілкування, як науку про ефективне застосування мовних компонентів [4, с. 58]. А. Шопенгауер [5] уважав, що не можна поставити жорсткий кордон між логічно вірним і невірним міркуванням, бо наполягав на можливості застосування некоректних прийомів «чорної риторики» для перемоги істини. Таким чином, використання «чорної риторики» в ряді випадків вважається доцільним.

Інші науковці наполягають на тому, що «перемога, отримана отруєною зброєю, не принесе вам задоволення, навпаки, згадка про неї буде довго пекти душу соромом» [6, с. 56]. Знавці логіки наполягають на неприпустимості «чорної риторики». Під час пошуку демаркації легітимних і нелегітимних процедур в аргументації О. М. Лисанюк [7, с. 167] спирається на думку Аристотеля про різницю логічних, риторичних та софістичних підходів до аргументації. Дослідниця пропонує розрізняти легітимні комунікативні практики, такі як еристика і пейрастіка (мистецтво тестування співрозмовника на володіння мистецтвом ведення діалогу), якщо при останній інші цілі, крім

указаної, не переслідуються, і нелегітимні – рабулістика (мистецтво випробування в діалозі представити людину в невідгідному для неї вигляді, як правило, в принизливому), софістика і «чорна риторика». Таким чином, не тільки саме застосування некоректних прийомів переконання, але й застосування їх у відповідь на некоректний прийом проти себе показує моральну різноманітність допустимості використання маніпулятивних технік [8, с. 369].

З погляду інформаційної безпеки «чорну риторикою» краще не застосовувати, бо «наслідками проникнення “забруднюючої” (“токсичної”) інформації в інформаційний простір суспільства може ставати дезорганізація в роботі різних соціальних інститутів, виникнення різних стрес-факторів, які імпліцитно спричиняють підвищення психоемоційного напруження та зростання статистичних показників захворюваності в серцево-судинному, нервовому, травному, імунно-дефіцитному, онкологічному сегментах» [9, с. 88].

Формулювання цілей. Статтю присвячено дослідженню проблеми застосування маніпулятивних прийомів «чорною риторикою», висвітленню технологій «чорної риторики» та методам протистояння засобам і технікам сугестивного впливу на свідомість. Метою дослідження є розкриття методів «чорної риторики» та пошук шляхів подолання некоректних прийомів маніпулювання свідомістю. Оскільки «чорна риторика», акцентуючи увагу на психологічному та емоційному факторах, нехтує логічною правильністю доведення, застосування психологічних технік є підґрунтям сугестивного впливу. Довести це – завдання дослідження.

Виклад основного матеріалу. «Чорна риторика», за К. Бредемайером, – це маніпулювання комплексом риторичних, діалектичних, полемічних та рабулістичних прийомів з метою направити бесіду в бажане русло і привести опонента або публіку до бажаного для особи-маніпулятора висновку й результату [10].

«Чорна риторика» й логіка взаємопов’язані, їх єднає не тільки спільний процес доведення, а й те, що в основі кожної з наук лежить мислення, власне, в риторичі основним видом є вербальне мислення, а найважливішим аргументом – маніпуляція.

Вербальне мислення – мислення, що оперує поняттями, закріпленими словами, думками, висновками, аналізує й узагальнює, будує гіпотези й теорії. Воно протікає у формах, сталих у мові, тобто здійснюється у процесах внутрішньої або (при «роздумі вголос») зовнішньої мови. Наприклад, вербальне спілкування – найбільш універсальний засіб людського спілкування, який забезпечує змістовий аспект взаємодії і взаєморозуміння у процесі спільної діяльності. Спілкування за допомогою вербальних засобів є не що інше, як використання живого слова в передачі інформації. Але, крім мови, мовлення,

існують й інші засоби комунікації. Люди обмінюються інформацією й за допомогою жестів, міміки, погляду, пози, рухів тіла, які називають невербальними (несловесними) засобами спілкування.

Невербальне спілкування – це система немовних знаків, що слугують засобами обміну інформацією між людьми. Не існує єдиної думки щодо складу невербальних компонентів спілкування, їхня класифікація створюється на основі різних критеріїв. Так, комунікативними невербальними компонентами комунікації є праксодині, кінетичні, тактильні та проксемічні засоби.

«Чорна риторика» застосовує насамперед вербальні маніпуляції. Маніпуляція – це приховане управління людьми та їхньою поведінкою. Особливість маніпулятивних мовних технік полягає в тому, що доповідач не розкриває прямо свою справжню мету. Співрозмовник немовби сам доходить висновку, який потрібен маніпулятору, або буде приголомшений несподіваним висновком у кінці його тиради, коли опонент вправно сплете немислимий логічний ланцюг, наприклад такий: «Мені подобаються красиві жінки. Вони – краса нашого життя. Однак так думаю не один я. Якщо красивих жінок буде занадто багато, чоловіки будуть постійно вести через них війни. Потрібно одягнути на всіх паранджу».

Мовне маніпулювання можна зустріти практично в усіх сферах життєдіяльності людини: рекламі, торгівлі, політиці, вихованні, психотерапії, судовій практиці, літературі, сімейному спілкуванні тощо. Крім мовного маніпулювання існує й психологічне маніпулювання, яке має наступні ознаки: 1) ставлення маніпулятора до об'єктів маніпулювання як до засобу досягнення власної мети; 2) прагнення отримати односторонню перевагу; 3) прихований характер впливу (як факт впливу, так і його спрямованість); 4) використання психологічної вразливості особи [1, с. 10–11].

За допомогою стилістичного різноманіття мови можна по-різному описати одну й ту ж подію, показати цю подію як позитивну або негативну, перемістити акценти в потрібний маніпулятору бік. Американський лінгвіст Ноам Хомський [11] виділяє десять стратегій маніпулювання в засобах масової інформації:

1. Відволікання уваги – мета відвернути увагу громадськості від актуальних економічних питань за допомогою технології «затоплення» безперервним потоком незначної інформації.

2. Створити проблему – запропонувати рішення. Створюється певна ситуація, що викликає певну реакцію громадськості – люди починають вимагати вирішення цієї ситуації та їй подібних.

3. Стратегія поступовості – впровадження непопулярних рішень відбувається не відразу, а поступово, місяць за місяцем, рік за роком.

4. Стратегія відкладання – введення непопулярного рішення не зараз, а отримання згоди від суспільства на введення його в майбутньому. Психологічно простіше сприйняти будь-які жертви в майбутньому, ніж у сьогодні.

5. «Сюсюкання» з читачами – більшість реклами, яка спрямована на широку публіку, користується мовою, аргументами, інтонаціями, розрахованими на дітей, ніби глядач – дуже маленька дитина. Інфантильний тон спілкування сприяє некритичному сприйняттю інформації.

6. Більше емоцій, ніж роздумів – акцент на емоційній сфері виключає критичне мислення.

7. Утримання людей в невігластві і посередності – створення певного рівня масової свідомості.

8. Спонування людей захоплюватися посередністю – упроваджувати «фріків» як популярні образи, переконувати, що модно бути вульгарним і невихованим.

9. Посилювати почуття нестачі інтелекту, здібностей – індивіди почувають себе безпорадними, займаються самоїдством. Це призводить до депресивного стану.

10. Знати про людей більше, ніж вони про себе – завдяки науковим дослідженням еліти здатні краще розуміти потреби звичайних людей, ніж сама особистість знає себе.

Оскільки «чорна риторика» є засобом маніпулювання опонентом, виграючи конкурентну перевагу або нав'язуючи свою думку, то необхідно добре знати маніпулятивні мовні техніки для того, щоб зрозуміти їх застосування співрозмовником при спілкуванні. Розглянемо їх.

1. Звинувачення. Прямі нападки ставлять жертву в глухий кут. Що б не сказав опонент, в очах публіки він просто виправдовується. До того ж тут діє психологічний фактор: статус людини, яка звинувачує, в масовій свідомості сприймається як більш високий, ніж у того, хто виправдовується.

2. Повторення однієї і тієї ж думки різними словами. Людський мозок влаштований так: чим частіше він чує одну і ту ж думку, тим більш привабливою вона здається, більше вселяє довіру щодо її змісту. Люди схильні добре знайому інформацію вважати істинною. Повторення набуває гіпнотичного ефекту. Повторення одного й того самого створює звикання до інформації й вона починає сприйматися без аналізування, інформація закріплюється у свідомості співрозмовника. Класичний приклад – слова Катона: «Вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований».

3. Поділ фактів на погані й добрі, чорні та білі – бінарне мислення. Категоричність висловлювання допомагає заручитися підтримкою мільйонів,

бо, наприклад, поділ людей на близьких та чужих, своїх та ворогів спрощує когнітивну картину, робить мислення менш гнучким та креативним.

4. Видалення кордонів між правдою і брехнею. Навмисне замовчування деяких фактів або, навпаки, притягання фактів, сплетення брехливих заяв з реальними дозволяють зробити помилковий висновок. Такий вид брехні, коли людина начебто говорить правду, але насправді обманує, є дуже поширеним. В англійській мові для нього навіть існує спеціальний термін «palter» – «кривити душею», «хитрити», «перекручувати факти». Сюди ж відносяться і фейки як особливий феномен створення альтернативної реальності, яка сприймається за дійсно існуючу [12].

5. Висловлення думки від чужої особи як авторитета. Так, переконавшись, що слухачі не знайомі з працями Отто фон Бісмарка, доповідач може будь-який текст видати за слова цього політичного діяча.

6. Вибачення, що йде перед фразою, яка напевно зачепить співрозмовника. Мета: спровокувати слухачів, викликати зворотну емоційну реакцію, показати слабкість опонента і виставити його на посміховисько. Зовні маніпулятор дотримується пристойності, його важко в чомусь звинуватити.

7. Спровокувати питання, на яке оратор прекрасно знає відповідь.

8. Питання-альтернатива – обмежений вибір із двох варіантів: або ти приймаєш першу альтернативу, або ти мені не друг.

9. Питання-пастки: маніпулятор висуває негативне твердження і відразу після нього ставить запитання. Такий прийом вводить співрозмовника в повну розгубленість. Починаючи відповідати на питання, він мимоволі залишає без уваги перше твердження і, не спростовуючи його, потрапляє в не вигідне становище.

10. Груба наочність або введення епітетів, що підкреслюють недоліки зовнішності опонента.

11. Використання виразних засобів мови в маніпулятивних цілях: лексичні і синтаксичні повтори; риторичні питання, порівняння, метафори, іронія.

12. Посилання на авторитетну думку: застосування термінів «фахівець», «експерт», «знавець», «лідер громадської думки», хоча насправді особа не є фахівцем або експертом.

13. Посилання на анонімні авторитети: «вчені дійшли висновку...», «лікарі рекомендують...», «надійне джерело повідомило...». Джерело інформації здається таким, що викликає довіру, однак насправді воно не ідентифіковане.

14. Використання незнайомих іноземних слів, невідомих публіці або непоширених наукових термінів. Це додає як солідності висловлюванням, так і дозволяє тлумачити думку в іншому розумінні. Такий прийом застосовував-

ся під час дебатів двох кандидатів на місце сенатора від штату Флорида. Один із кандидатів сказав: «Усім відомо, що мій суперник – Клод Пеппер – безсоромний інтроверт. Він практикує непотизм до своєї племінниці, його сестра була феспіанкою у гріховному Нью-Йорку, й до моменту одруження він практикував целібат». Таким чином, позитивні якості особи, як і нейтральні властивості, були подані в негативному ключі через незнання публікою значення іноземних слів [13, с. 285].

15. Сенсаційність або терміновість. Психологічний вплив на людину, прийом, що забезпечує необхідний рівень нервозності та руйнує емоційний захист. Паніка виключає мислення, активізує відчуття, що треба терміново щось не розмірковуючи робити.

16. Прийом «свідчення очевидців». Демонструються опитування знакових людей, слова яких формують необхідний смисловий і емоційний ряд: студенти, бабусі, інваліди, діти.

17. Створення асоціацій. Механізм асоціацій використовується не лише в рекламі товарів, послуг, але й для розповсюдження будь-якої, певної думки. Якщо думка висловлена відомим спортсменом, актором, письменником, виникає асоціація.

18. Використання метафор, які створюють в уяві індивіда барвистий образ. Наприклад: «Порву як Тузик ганчірку». Метафору можна перемогти шляхом запуску контрметафори: «Тільки тоді, коли Тузик збожеволів, він буде рвати ганчірку».

19. Застосування принципу: казати правду, але говорити не всю правду. Цей прийом називають ще «селективною правдою».

Аналіз перелічених маніпулятивних технік «чорної риторики» свідчить про відсутність логічних методів доведення та спростування. Акцентуються психологічні фактори, емоційні впливи, сугестивні можливості – мислення уникає логічних принципів доведення та спростування.

Інформаційна безпека громадянина характеризується захищеністю його психіки від деструктивних інформаційних впливів: негативного маніпулювання свідомістю, надання дезінформації, застосування образливої інформації, булінгу, спонукання до самогубства. Небезпечна інформація впливає як свідомо, так і несвідомо. Захищеність від інформаційних небезпек забезпечується опануванням логічних знань, розвитком критичного мислення, що виступає противагою психологічно-емоційним впливам. Упровадження тесту загальних навчально-правничих компетентностей для вступу в юридичну магістратуру [14] віддзеркалює ситуацію необхідності оволодіння логічними навичками для подолання маніпулятивних впливів із метою забезпечення інформаційної безпеки.

Висновки. Запобігти маніпулюванню дозволяють такі стратегії, як: взяти ініціативу в розмові на себе; не дозволяти вмілому співрозмовнику-маніпулятору порушувати нормальний хід ваших думок на свою користь, тому що «чорна риторика» прагне застосовувати мовні засоби, мета яких полягає в умінні аргументувати і дискутувати, акцентувати та пропагувати таким чином, щоб оратор завжди перемагав, незважаючи на хибність його суджень.

Для ефективної протидії «чорній риторичі» слід, по-перше, шляхом критичного мислення та рефлексії уникати психологічного впливу; по-друге, впроваджувати логічні засоби ведення дискусії; по-третє, здійснювати аналіз інформації через зіставлення запропонованих фактів, які слід перевіряти. Оволодіння логічними методами ведення дискусії дозволяє подолати небезпечні впливи «чорної риторичі», протистояти сугестії. Інформаційна безпека, таким чином, досягається опануванням логічних знань та навичок логічного доведення та спростування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. 2-ге вид. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.
2. Getman A., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovskiy Y., Hetman Y. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Núm. 25. P. 6–14.
3. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): підручник / Б. В. Остроухов, Б. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: КНТ, 2010. 776 с.
4. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: навч. посіб. / В. М. Петрик, А. М. Кузьменко, В. В. Остроухов та ін.; за ред. В. В. Остроухова. Київ: Росава, 2007. 496 с.
5. Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах / пер. с нем. Н. Л. д'Андре. Санкт-Петербург, 1900. 71 с.
6. Никифоров А. Л. Логика. Москва: Весь мир, 2001. 223 с.
7. Лисанюк Е. Н. Обзор круглого стола: «Рассуждение и убеждение в современных социальных практиках». *Журнал РАЦИО*. 2012. № 7. С. 160–168.
8. Невельська-Гордєєва О. П. Застосування софістичних помилок з метою маніпулювання свідомістю. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология*. 2014. Т. 27 (66), № 1–2. С. 369–377.
9. Проданюк Р. І. Інформаційна безпека в соціологічному контексті: до постановки проблеми. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 4. С. 84–90.

10. Бредмайер К. Черная риторика: власть и магия слова. Киев: Альпина Паблишер, 2018. 192 с.
11. Ноам Хомский. Создавая будущее. Оккупации, вторжения, имперское мышление и стабильность. Москва: Альпина нон-фикшн, 2015. 316 с.
12. Невельская-Гордеева Е. П. «Фейковые новости» как мировоззрение. *Аудиовизуальные медиа в условиях трансформации социокультурной среды*: материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 5 апр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: О. М. Самусевич (отв. ред.) [и др.]; под общ. ред. В. Г. Булацкого. Минск: БГУ, 2019. С. 123–128.
13. Nevelska-Hordieieva O., Panova M., Voitenko D., Melikhova Y. Classification of violations of the first basic logic principle: judicial, manipulative and comic effects. *Revista Inclusiones*. 2021. T. 8, No. 1. P. 276–291.
14. Логічне знання для вирішення ТЗНПК: навч. посіб. для студентів, що готуються до вступних випробувань за технологією ЗНО для вступу на другий (магістерський) рівень / уклад.: Д. О. Войтенко, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордеева; за ред. О. П. Невельської-Гордеевої. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 202 с.

REFERENCES

1. Suhestivni tekhnolohiyi manipulyativnoho vplivu: navch. posib. (2011). V. M. Petryk, M. M. Prsyazhnyuk, L. F. Kompantseva, Ye. D. Skulysh et al; za zah. red. E. D. Skulysh (ed.). 2-he vyd. Kyiv: ZAT «VIPOL» [in Ukrainian].
2. Getman, A., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Hetman, Y. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga, Vol. 9, Núm. 25: 6–14* [in English].
3. Informatsiyna bezpeka (sotsial'no-pravovi aspekty): pidruchnyk. (2010). B. V. Ostroukhov, B. M. Petryk, Prsyazhnyuk M. M. ta in.; za zah. red. Ye. D. Skulysh. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
4. Sotsial'no-pravovi osnovy informatsiyanoi bezpeky: Navchal'nyy posibnyk. (2007). V. M. Petryk, A. M. Kuz'menko, V. V. Ostroukhov ta in.; za red. V. V. Ostroukhova. Kyiv: Rosava [in Ukrainian].
5. Shopenbauer, A. (1900). Eristika ili iskusstvo pobezhdat' v sporakh. Per. s nem. N. L. d'Andre. Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Nikiforov, A. (2001). Logika. Moskva: Ves' mir. 223 [in Russian].
7. Lisanyuk, Ye. (2012). Obzor kruglogo stola: «Rassuzhdeniye i ubezhdeniye v sovremennykh sotsial'nykh praktikakh». *Zhurnal RATSIO, No. 7, 160–168* [in Russian].
8. Nevel's'ka-Gordêeva, O. (2014). Zastosuvannya sofistichnikh pomilok z metoyu manípulyuvannya svidomîstyu. *Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya: Filosofiya. Kul'turologiya. Politologiya. Sotsiologiya, Vol. 27 (66), No. 1–2, 369–377* [in Ukrainian].
9. Prodanyuk, R. (2018). Informatsiyna bezpeka v sotsiolohichnomu konteksti: do postanovky problem. *Naukovo-teoretychnyy al'manakh «Hrani», Vol. 21, No. 4, 84–90* [in Ukrainian].

10. Bredmayyera, K. (2018). Chornaya ritorika: vlast' i magiya slova. Kyiv: Al'pina Publisher [in Russian].
11. Khomskiy, N. (2015). Sozdavaya budushcheye. Okkupatsii, vtorzheniya, imperskoye myshleniye i stabil'nost'. Moskva: Al'pina non-fikshn [in Russia].
12. Nevel'skaya-Gordeyeva, E. (2019). «Feykovyye novosti» kak mirovozzreniye. *Audiovizual'nyye media v usloviyakh transformatsii sotsiokul'turnoy sredy: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Minsk, 5 apr. 2019 / Belarus. gos. un-t; redkol.: O. M. Samusevich (otv. red.) [i dr.]; pod obshch. red. V. G. Bulatskogo. Minsk: BGU. P. 123–128 [in Russian].*
13. Nevel'ska-Hordieieva, O., Panova, M., Voitenko, D., Melikhova, Y. (2021). Classification of violations of the first basic logic principle: judicial, manipulative and comic effects. *Revista Inclusiones, Vol. 8, No. 1, 276–291 [in English].*
14. Lohichne znannya dlya vyrishennya TZNPK. Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv, shcho hotuyut'sya do vstupnykh vyprobuvan' za tekhnolohiyeyu ZNO dlya vstupu na druhyy (mahisters'kyu) riven' (2020). / uklad.: D. O. Voytenko, S. V. Kachurova, O. P. Nevel's'ka-Hordyeyeva; za red. O. P. Nevel's'koyi-Hordyeyevoyi. 3-e vydannya, pereroblene i dopovnene. Kharkiv: Pravo, 2020 [in Ukrainian].

Невельская-Гордеева Елена Петровна, кандидат философских наук,
доцент, доцент кафедры философии,
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

Нечитайло Валерия Александровна, курсант группы 05-20-02
Института подготовки юридических кадров для Службы безопасности
Украины, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

«ЧЕРНАЯ РИТОРИКА» КАК МАНИПУЛЯТИВНАЯ ТЕХНИКА

Исследованы основные моменты использования «черной риторики» с целью манипулирования массовым, групповым и индивидуальным сознанием. «Черная риторика» рассматривается как использование комплекса риторических, диалектических, полемических и рабулистичних приемов с целью направить беседу в нужное русло и привести оппонента или публику к желаемому для лица-манипулятора заключению и результату. «Черная риторика» опирается как на психологическое воздействие, так и на стилистическое многообразие языка, позволяет по-разному описать одно и то же событие, показать это событие как положительное или отрицательное, изменить акценты в нужную манипулятору сторону, что может создавать опасную для общества ситуацию. Анализ манипулятивных техник «чер-

ной риторики» свидетельствует о пренебрежении логическими методами доказательства и опровержения.

Ключевые слова: черная риторика, манипуляция, манипулирование, манипулятивная техника, логика, мораль, мышление.

Nevelska-Hordieieva Olena Petrivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Nechytailo Valeriia Olexandrivna, cadet of group 05-20-02 of the Institute of Legal Personnel Training for the Security Service of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

«BLACK RHETORIC» AS A MANIPULATIVE TECHNIQUE

Problem setting. Manipulations are the main thing in «black rhetoric». Nowadays, it is not difficult to influence with the help of words, different techniques can be used, but they all act as a forced verbal influence on the listener. All of them are formulated and sound based on the power of words. However, where the coercion of submission to another's will is disguised and hidden, there is always contempt and speculation. Therefore, it is no coincidence that most experts raise the question of the moral side of the use of black rhetoric. However, it is fair to say that «black rhetoric» does not mean that it is «forbidden rhetoric.» Most likely – this is the reverse side of the classic rules of the communicative process. These are two reverse sides of the same coin: on the one hand, argumentation and logic are clearly presented. On the other hand – rhetoric as a method of securing beliefs. It is believed that black rhetoric is constructive under certain conditions.

Paper objective. An article devoted to the study of the problems of the application of manipulations with «black rhetoric», coverage of the technology of black rhetoric and methods of resistance to the means and technical manipulative influence on consciousness. The aim of the study is to reveal the techniques of «black rhetoric» and find ways to overcome several methods of manipulating consciousness.

Paper main body. According to K. Bredemayer, «black rhetoric» is the manipulation of a complex of rhetorical, dialectical, polemical and rabid methods in order to direct the conversation in the desired direction and lead the opponent or the audience to the desired conclusion and result for the manipulator.

«Black rhetoric» and logic are interconnected, they are united not only by a common process of proof, but also by the fact that each of the sciences is based on thinking, in fact, the main type of rhetoric is verbal thinking, and the most important argument is manipulation.

Verbal thinking – thinking that operates with fixed concepts in words, thoughts, conclusions, analyzes and summarizes, builds hypotheses and theory. It takes place in forms that are constant in the language, ie carried out in the processes of internal or

(«thinking aloud») external language. Communication through verbal means is nothing more than the use of a living word in the transmission of information. But in addition to language, speech, there are other means of communication. People exchange information through gestures, facial expressions, looks, postures, body movements, which are called non-verbal (non-verbal) means of communication.

Nonverbal communication is a system of nonverbal cues that serve as a means of exchanging information between people. There is no consensus on the composition of non-verbal components of communication, their classification is based on different criteria. Thus, the communicative nonverbal components of communication are praxodic, kinetic, toxic and proxemic means.

«Black rhetoric» uses primarily verbal manipulations. Manipulation is the covert control of people and their behavior. The peculiarity of all manipulative language techniques is that the speaker does not directly state his true purpose. The interlocutor seems to come to the conclusion that the manipulator needs.

Language manipulation can be found in almost all spheres of human life: in advertising, trade, politics, education, psychotherapy, jurisprudence, literature, family communication and more. In addition to language manipulation, there is also psychological manipulation, which has the following characteristics: the attitude of the manipulator to the objects of manipulation as a means to achieve one's own goal; the desire to gain a unilateral advantage; the latent nature of the influence (both the fact of influence and its direction); use of psychological vulnerability of the person.

The analysis of the listed manipulative techniques of «black rhetoric» shows the absence of logical methods of proof and refutation. Psychological factors, emotional influences, suggestive possibilities are emphasized – thinking avoids logical principles of proof and refutation.

Conclusions of the research. Strategies such as: take the initiative in the conversation to prevent manipulation; do not allow a skillful interlocutor-manipulator to disturb the normal course of your thoughts in his favor; because black rhetoric seeks to use linguistic means, the purpose of which is the ability to argue and discuss, emphasize and propagate so that the speaker always wins, despite the erroneous judgments.

To effectively counteract «black rhetoric», psychological influence through critical thinking and reflection should be avoided; emphasize the logical means of discussion; analyze the information by comparing the proposed facts to be verified.

Mastering the logical methods of introducing a discussion allows you to overcome the dangerous effects of «black rhetoric», to resist suggestions. Information security is thus achieved by mastering logical knowledge and skills of logical proof and refutation.

Keywords: black rhetoric, manipulation, manipulation, manipulative technique, logic, morality, thinking.

УДК 340.12

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229782

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: v.a.trofymenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2240-3727

Мішанчук Анастасія Володимирівна, студентка міжнародно-правового факультету, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: mishanchuk.anastasija@gmail.com

КІБЕРТЕРОРИЗМ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Кібертероризм набуває все більшої небезпеки для суспільства в цілому і для окремих громадян зокрема. У статті розглянуто сучасні уявлення та погляди щодо розуміння сутності кібертероризму, його ключові елементи, джерела, особливості реалізації, специфіку та класифікації. Показано генезу поняття «кібертероризм» та його співвідношення з поняттям «тероризм».

Ключові слова: безпека, кібербезпека, тероризм, кібертероризм, кіберпростір, кібернетика.

Постановка проблеми. Українська держава продовжує інтеграційні процеси з міжнародною спільнотою, зокрема з Європейським Союзом і НАТО. Але всебічна інтеграція призводить до того, що Україна «вимушено інтегрується» і в ті негативні процеси, від яких потерпає сучасний світ та з якими він намагається боротися. Зі швидким розвитком мережі Internet зростає його використання зі злочинними намірами. Новизна, рівень небезпеки, обсяги отриманих і майбутніх можливих збитків такого виду злочинності сприяли формуванню такого небезпечного явища, як кібертероризм. Відповідно, перед світовими науковцями постало нове завдання – найбільш точно і загально зрозуміти сутність поняття кібертероризму, дослідити його глибинні аспекти, розробити єдиний понятійний апарат і запропонувати систему превентивних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему інформаційного тероризму в межах українського кіберпростору, а також його нерозривної взаємодії

зі світовою мережею, теоретичні аспекти цього явища, розкриття понять, що стосуються кіберзлочинності, висвітлено у публікаціях таких вітчизняних дослідників, як С. Гнатюк, О. Геращенко, В. Остроухов, М. Присяжнюк, І. Діордіца, О. Трофименко, Ю. Прокоп, І. Арістова, В. Цимбалюк, О. Задерейко, О. Богданов, О. Дрожжан, М. Гуцалюк та ін. Опрацюванню явища тероризму в умовах глобалізації та бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій присвятила свої роботи низка відомих іноземних вчених та філософів, зокрема Е. Тоффлер, Б. Хофман, А. Шмід, Д. Белл, Ж. Бодріяр, Е. Гіденс, Ф. Фукуяма та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз сучасних уявлень про кібертероризм, його ключові елементи, джерела, особливості реалізації, специфіку та класифікації цього феномену.

Виклад основного матеріалу. Світова наукова спільнота переймається проблемою кібертероризму вже не перший рік. У період з 2012 по 2019 р. у Сполучених Штатах Америки різними науковими організаціями було проведено декілька опитувань стосовно визначеності та сталості поняття «кібертероризм» та рівню його загрози для суспільства. Підсумовуючи ці опитування, американські вчені С. Макдональд, Л. Джарвіс та С. Лавіс зробили наступні висновки. По-перше, відбувається постійне зближення та об'єднання постійних характеристик кібертероризму на фоні великої кількості теоретичних концепцій. По-друге, наукові розробки протидії кібертероризму продовжуються паралельно з наростаючою кіберзагрозою і скоєнням актів кібертероризму. І, по-третє, наукова спільнота не має єдиної думки стосовно того, якої сили заходи («драконівські», виключні тощо) необхідно застосовувати проти актів кібертероризму [1]. Як висновок, можна сказати, що науковці поки не винайшли єдиного механізму протидії кібертероризму. А чи можливо це зробити взагалі? Як сьогодні визначається кібертероризм?

Термін «кібертероризм» з'являється задовго до того, як це явище набирає свого поширення. У середині 1980-х рр. його було впроваджено науковим співробітником одного з університетів США Беррі Колліном для позначення терористичних атак у віртуальному середовищі. До початку 1990-х рр. термін залишався непотрібним і використовувався лише для прогнозування майбутнього [2]. Слід зазначити, що він є синтезом понять «тероризм» і «кібернетичний простір». Під останнім розуміють середовище, яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних комунікаційних систем і забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних [3]. Згідно з українським тлумачним словником, слово «кібернетичний» має на увазі те, що діє на ґрунті кібернетики.

Кібернетика – це наука про загальні закони збереження, обробки та передачі інформації. З цього можна зробити висновок, що кібертероризм – це комплексна модель, що виражається у навмисній атаці на інформацію, яка зберігається та оброблюється комп'ютерами і комп'ютерними системами, що загрожує нормальному функціонуванню суспільства й породжує небезпеку для життя і здоров'я людей та призводить до інших тяжких наслідків [4].

Головне питання, яке виникає при теоретичному підході до кібертероризму, – це його співвідношення з тероризмом. Стосовно цього існує два підходи розуміння кібертероризму, як це слушно відмітив український науковець С. Гнатюк: «До сьогодні у наукових колах ведуться активні дискусії щодо того, чи є кібертероризм просто реалізацією актів тероризму у новому просторі (кіберпросторі) чи це принципово нове явище, яке має нові методи, засоби та інструментарій» [5, с. 120]. Автор наводить більше 20 визначень кібертероризму [5, с. 120–122], аналіз яких дозволяє зробити певний висновок: переважна частина українських науковців схильна до того, що кібертероризм – це один із сучасних проявів тероризму, тоді як іноземні науковці іноді намагаються розглядати його як самостійний злочин. При цьому деякі з іноземних дослідників наголошують на розпливчатості самого терміна «тероризм». Це відмічають і А. Розенцвейг, К. Коваленко та А. Губарева у своїй роботі «Основні підходи та визначення міжнародного кібертероризму» [6, р. 121]. Вони пишуть: «Ні для кого не є секретом, що не існує єдиного точного, фіксованого розуміння поняття тероризм, кожний автор тлумачить його на власний розсуд».

Науковці з обережністю підходять до розуміння сутності кібертероризму. Американські автори – дослідники С. Гордон і Р. Форд пишуть: «Термін “кібертероризм” стає все більш поширеним у популярній культурі, але чітке і повне визначення цього терміна, здається, важко знайти. Якщо цей термін складно визначити, то в розумінні того, що є кібертероризм, існує велика суб'єктивність. Після терактів 11 вересня це дещо збиває з пантелику. У спробі дати більш логічне визначення кібертероризму вивчаються визначення та атрибути тероризму і терористичних подій» [7, р. 636]. На подібні складнощі вказують також словенські вчені Б. Джерман-Блажич та Т. Клобучар, які наголошують на наступному: «На шляху розробки програми досліджень кіберзлочинності та кібертероризму є розуміння технічних проблем і відсутність рішень. Дослідження кіберзлочинності й кібертероризму зіштовхується з низкою проблем, таких як швидкість розвитку технологій, складність площини та міждисциплінарність» [8, р. 157]. На концептуальності дослідження кібертероризму наполягає й африканський учений Н. Веєрасамі: «Кібертероризм оточений різноманітними теоріями. Однак існує потреба в більш структурованому підході до розуміння різних компонентів кібертероризму»

[9, р. 129]. Пізніше той же Н. Веєрасамі зі своїми колегами М. Гроблер і Б. Вон Солмс пропонують створити онтологію кібертероризму: «Використання онтології, спеціально розробленої для кібертероризму, створить загальну основу для обміну концептуальними моделями. Використовуючи технологію, внутрішній та зовнішній бік поля (у нашому випадку кібертероризм) можна уловити разом з відношеннями між сферами. Пропонується створити онтологію для визначення того, чи можна класифікувати кіберподію як кібертерористичну атаку або допоміжну діяльність. Роль онтологічної моделі кібертероризму постає у забезпеченні кращої структури та відображенні взаємозв'язків, взаємодій та впливаючих факторів за рахунок виявлення змісту та меж в області кібертероризму. Онтологія має розроблятися із використанням структури кібертероризму, яка охоплює фактори впливу, поряд зі скомпільованою онтологією класифікації мережевих атак... Онтологія дозволяє отримати загальний погляд на конкретну область, щоб згенерувати знання, яким можна ділитись та повторно використовувати. Онтологія може бути доповнена конкретними динамічними примірниками інформації і, відповідно, може використовуватись для генерації реальних сценаріїв» [10, р. 286].

Кібертероризм є видовим поняттям значно ґрунтовнішого явища – тероризму. Вони можуть існувати окремо один від одного або ж перебувати у безпосередній єдності, тобто інформаційні технології нерідко можуть бути знаряддям великої терористичної операції, стаючи інструментом здійснення терактів. Природа кібертероризму якісно відрізняється від сутності тероризму, хоча вона увібрала в себе деякі притаманні йому ознаки.

Серед подібності слід виділити масовий характер дій. Це вказує на необмежене коло осіб, які підпадають під це насильство, і передбачає потенційну можливість його поширення на ще більшу кількість людей, у випадку кібертероризму – електронно-обчислювальних машин. Після запуску механізму, поширення небезпечного програмного забезпечення відбувається автоматично, без утручання виконавця. З одного боку, терористи можуть мати на меті заволодіння якомога більшою кількістю персональних даних з наміром подальшої їхньої реалізації, що є загальносуспільною загрозою. З іншого боку, вони можуть перейти від недиференційованого об'єкта до конкретної фізичної або юридичної особи. Відтак злочин матиме індивідуальний характер і буде небезпечним лише для людини, щодо життя, здоров'я, психологічного стану, власності, ділової репутації якої здійснено посягання. Проте це не знижує рівень небезпеки цього явища. Отримавши доступ до бази даних політиків, державних службовців, бізнесменів або інших публічних осіб, які користуються авторитетом серед населення, терористи зосереджують у своїх руках потужну модельно-організаційну зброю, за допомогою якої вони можуть

здійснювати маніпулювання, залякування, формування кола підтримки або стримування супротиву.

Переважна більшість визначень кібертероризму говорить про політичну вмотивованість як про обов'язкову складову, що підкреслює специфіку цієї діяльності. Однак, урахувуючи кібератаки, які були здійснені не задля дестабілізації політичного життя, а з метою наживи, можна зробити висновок, що сприйнятливою є модель, у якій політична вмотивованість є варіативною частиною поняття кібертероризму. Поряд з нею також мають місце економічні, національні, етнічні, ідеологічні, релігійні цілі.

На відміну від традиційного тероризму, в якому виконавець у результаті вербування або вживання наркотичних препаратів може не усвідомлювати протиправність своїх дій і всю повноту наслідків, інформаційна атака завжди є усвідомленою, оскільки її реалізація вимагає від суб'єкта тривалої, клопіткої, зосередженої мозкової роботи. Отже, кіберзлочинець має бути психічно здоровим.

Суб'єкт бажає настання певних негативних наслідків. Однак, через складність інформаційно-комунікаційних мереж незалежно від його волі можуть виникнути труднощі, які потягнуть за собою більшу шкоду, ніж було заплановано. У такому випадку його вину слід пояснити як умисел щодо дій і необережність щодо наслідків у формі злочинної недбалості. Злочинець не передбачав настання вищого ступеня суспільної шкоди, однак повинен був і міг їх спрогнозувати.

Кібертероризм розглядають як незаконну атаку або загрозу вчинення такої атаки, тобто він визнається злочином як на стадіях підготовки й замаху, так і на завершальній стадії. Крім того, фінансування, посередництво, підбурювання тощо також будуть підпадати під склад злочину тероризму. Однак юридична відповідальність може не настати, якщо особа або група осіб, які брали участь у підготовці акту кібертероризму, добровільно повідомили правоохоронний орган про підготовку такого акту до його здійснення і якщо ці дії призвели до його відвернення [11].

Суб'єктом тероризму є фізичні осудні особи, які досягли віку кримінальної відповідальності. При здійсненні хакерської атаки на інформацію вік виконавця не є суттєвим і визначальним, наприклад, у 1998 р. 12-річний хакер узяв під контроль паводкові шлюзи греблі Т. Рузвельта в Арізоні, внаслідок чого загроза затоплення нависла над двома містами з населенням понад 1 мільйон людей [5]. Зважаючи на те, що в деяких випадках кібертерористичні акти можуть виявитися ефективнішими і призвести до тяжчих наслідків, ніж акти традиційного тероризму, законодавець повинен додати кібертероризм до переліку злочинів, зазначених у ст. 22 КК України, за вчинення яких кримінальна від-

повідальність настає з 14 років. Специфічною ознакою суб'єктів кіберзлочинності є високий рівень їх кваліфікації. Характерним також є і те, що всі відомі сьогодні хакерські групи й окремі особи прагнуть не афішувати свої дані та працюють виключно під псевдонімами й через підставні комп'ютери, що ускладнює процес їх ідентифікації та визначення місцезнаходження. При цьому слід відрізнити хакера-терориста від простого хакера, комп'ютерного злодія або хулігана, який діє з метою наживи або в хуліганських цілях [12]. Практика інформаційного тероризму широко застосовується у діяльності сепаратистських, екстремістських та інших транснаціональних рухів.

Кібертерористу притаманне почуття безкарності. У зв'язку з недостатнім рівнем теоретичних розробок у галузі кібербезпеки, неефективністю превентивного законодавства, відсутністю єдиної процедури виявлення злочинця і притягнення його до юридичної відповідальності, низькою частотою розкриття кіберзлочинів у правопорушників виникає безсумнівне переконання в тому, що вони зможуть уникнути кримінального покарання. Анонімність у віртуальному просторі й віддаленість дійової особи розв'язує терористові руки, завдяки цьому він почувається більш захищено і тому може дозволити собі те, чого б не міг допустити в реальному житті, що розширює спектр несанкціонованих дій. Зростання технологій дає йому можливість отримання прибутку або досягнення інших цілей за відносно невеликих ризиків. ЗМІ, самі того не підозрюючи, активно сприяють поширенню кібертероризму, адже однією з причин здійснення посягання може бути бажання хакера до самоствердження і самоідентифікації. Бурхливий розголос у ЗМІ тільки спонукає до продовження чи навіть розширення такої діяльності. Однак акція не набуває такого драматичного й емоційного характеру, як це буває при застосуванні інших засобів. Із психологічної точки зору терористична діяльність є «обхідним» шляхом, тобто дає можливість без зміни соціального статусу, місця роботи, рівня освіченості отримати владу над багатшими, успішнішими й розумнішими людьми. Нерідко мотивом терориста може стати надання своїм ідеям особливої значущості, вони прагнуть переконати суспільство в правильності своїх думок, надати їм легітимності, сприймають свою істину як єдину, остаточну, вищу [13].

Основою кібертероризму є особливе місце, в якому він поширюється, а саме кіберпростір, який одночасно є середовищем, засобом і метою злочинного посягання. Електронно-обчислювальні машини, глобальні мережі передачі даних, несанкціоноване програмне забезпечення є знаряддям кібертерористів. Відтак, за даними «Лабораторії Касперського», найнебезпечнішими кіберзагрозами у світі є спеціально створена кіберзброя (апаратне і програмне забезпечення), маніпуляції в соціальних мережах, онлайн-покоління,

яке фактично живе у кіберпросторі, відповідно є дуже вразливим до кіберзагроз, втрати приватності і зламування мобільних пристроїв [14]. Першочерговим у тактиці кібертероризму є значні наслідки кібератаки, набуття широкого розголосу, отримання великого суспільного резонансу і навіювання атмосфери загрози через перспективу повторення акту без визначення об'єкта. Кібертероризм є відносно недорогим методом боротьби, тому його активно використовують радикальні мусульманські організації Близького Сходу й інші держави з недорозвиненою економікою. Він є транснаціональним явищем, саме тому важливим є об'єднання світу задля перемоги над спільним ворогом.

Звертаючись до законодавчого закріплення кібертероризму, варто наголосити, що сьогодні Україна має доволі-таки солідну й сучасну нормативно-правову базу, яка регламентує сферу кібернетичної безпеки [15, с. 152]. Центральне місце в системі законодавства про кібербезпеку посідає Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [3]. Як зазначено у преамбулі цього нормативного акта, «Закон визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки». Серед упроваджених законом понять має місце і «кібертероризм» – це «терористична діяльність, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням». Згідно із Законом, терористична діяльність зазвичай здійснюється щодо об'єктів критичної інфраструктури, які проводять діяльність і надають послуги в галузі енергетики, хімічної промисловості, транспорту, інформаційно-комунікаційних технологій, електронних комунікацій у банківських та приватних секторах, надають послуги у сферах життєзабезпечення населення, зокрема у сферах централізованого водопостачання, водовідведення, постачання електричної енергії та газу, виробництва продуктів харчування, сільського господарства, охорони здоров'я, щодо комунальних, аварійних, рятувальних служб і інших підприємств, які мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави або які є потенційно небезпечними. У цілому Закон дозволяє успішно реагувати на кібертероризм на сучасному етапі.

Висновки. За статистичними показниками, 40% респондентів в Україні вважають, що кібертероризм – це зовнішня загроза, 24% – внутрішня загроза, 36% упевнені, що загроза може виходити як ззовні, так і зсередини [16]. 60,9% українців почувають себе незахищеними в онлайн-середовищі. З цієї точки зору глобальну мережу можна розглядати як додатковий чинник підви-

щення загального неспокою. Задля встановлення стабільності та попередження злочинності в інтернеті функціонує підрозділ кіберполіції, однак 54,3% респондентів не вірять у те, що вона є ефективною і здатною забезпечити розкриття кіберзлочинів. Така зневіра унеможливило успішність державно-публічної взаємодії, широкої співпраці з громадянським суспільством, яке у 39% випадків не ставить правоохоронців до відома про посягання на їхні права та свободи і покладається лише на власні сили. 69,9% опитаних упевнені, що держава не може забезпечити безпеку кожного окремого громадянина в інформаційному просторі. Критично важливі інфраструктурні компанії мають дотримуватися принципу «безпека понад усе» (security-first thinking). Оскільки понад 90% усіх несанкціонованих доступів, уражень і атак відбувається через людський фактор, то на підприємствах потрібно ввести прості регламентні норми, щоб максимально мінімізувати можливі витoki загрози і уражень [15].

Зважаючи на викладене, держава має запровадити відповідні технології навчання комплексних навичок і вмінь, які необхідні для реалізації цілей кібербезпеки у середній та вищій школах, проводити кібербезпекові інструктажі, підвищувати цифрову грамотність населення та культуру безпекового поведіння в кіберпросторі, а також своєчасно повідомляти про виникнення нових загроз і шляхи їх уникнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Macdonald S., Jarvis L., Simon L. Cyberterrorism Today? Finding From a Follow-on Survey of Researchers. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2019.1696444>.
2. Старостіна Є. Кібертероризм – підхід до проблем. *Центр дослідження комп'ютерної злочинності*. 2004. URL: <http://www.crime-research.ru/articles/Starostina1/> (дата звернення: 14.03.2021).
3. Про основи засади кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163.19> (дата звернення: 14.03.2021).
4. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за кібертероризм» від 22.07.2015 № 2439а. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1VR68A> (дата звернення: 14.03.2021).
5. Гнатюк С. Кібертероризм: історія розвитку, сучасні тенденції та контрзаходи. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. 2013. №2 (19). С. 118–129.
6. Rozentsvaig A. I., Kovalenko K. E., Gubareva A. V. Basic approaches and definitions of international cyberterrorism. *QUID – INVESTIGACION CIENCIA Y TECNOLOGIA*. 2018. №2 SI. P. 120–124.

7. Gordon S., Ford R. Cyberterrorism? *COMPUTERS & SECURITY*. 2002. No. 7 (21). P. 636–647.
8. Jerman-Blazic B., Klobucar T. Towards the Development of a Research Agenda for Cybercrime and Cyberterrorism – Identifying the Technical Challenges and Missing Solutions. *COMBATTING CYBERCRIME AND CYBERTERRORISM: CHALLENGES, TRENDS AND PRIORITIES*. 2016. P. 157–174.
9. Veerasamy N. Towards a Conceptual Framework for Cyberterrorism. *Information Warfare and Security: 4th International Conference (SO African Council Sci & Ind Res, Cape Town, South Africa, march 26–27, 2009)*. 2009. P. 129–137.
10. Veerasamy N., Grobler M., Von Solms B. Building an Ontology for Cyberterrorism. *Information Warfare and Security: 11th European Conference (Inst Ecole Superieure Informatique, Elect & Automatique, Laval, France, jul 05–06, 2012)*. 2012. P. 286–295.
11. Коментар до Проекту Закону України «Про внесення змін Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за кібертероризм» від 22.07.2015 № 2439а / Інститут проблем законодавства ім. Ярослава Мудрого. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/lh1vr68a?an=2&ed=2015_07_24 (дата звернення: 15.03.2021).
12. Гринюк Р. О., Пилипенко В. М. Кібертероризм як нова форма міжнародного тероризму. *Актуальні проблеми та досягнення в галузі кібербезпеки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 23–25.11.2016)*. Кропивницький, 2016. С. 61–62.
13. Остроухов В. В., Присяжнюк М. М. Інформаційно-психологічні аспекти тероризму в контексті філософії безпеки. URL: http://academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581342902.htm (дата звернення: 10.03.2021).
14. Лабораторія Касперського. URL: <https://www.securitylab.ru/> (дата звернення: 10.03.2021).
15. Трофименко О., Прокоп Ю., Логінова Н., Задерейко О. Кібербезпека України: аналіз сучасного стану. *Захист інформації*. 2019. № 3 (21). С. 150–157.
16. Родик Р. В., Дрожчана О. У. Кібертероризм як нова форма тероризму. URL: <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/handle/123456789/5991> (дата звернення: 10.03.2021).

REFERENCES

1. Macdonald, S., Jarvis, L., Simon, L. (2019). Cyberterrorism Today? Finding From a Follow-on Survey of Researchers. *Studies in Conflict & Terrorism*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2019.1696444>.
2. Starostina, Ye. (2004). Kiberteroryzm – pidkhid do problem. *Tsenter doslidzhennia kompyuternoї zlochynosti*. URL: <http://www.crime-research.ru/articles/Starostina1/> [in Russian].
3. Pro osnovni zasady kiberbrzpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.10.2017 №2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> [in Ukrainian].

4. Poiasnyuvalna zapuska do Proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksy Ukrainy shchodo vstanovlennia vidpovidalnosti za kiberteroryzm» vid 22.07.2015 № 2439a. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1VR68A> [in Ukrainian].
5. Hnatyuk, S. (2013). Kibertororyzm: istoriia rozvytku, suchasni tendentsii ta kontrzakhody. *Bezpeka informatsiyi – Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2, 118–129 [in Ukrainian].
6. Rozentsvaig, A. I., Kovalenko, K. E., Gubareva, A. V. (2018). Basic approaches and definitions of international cyberterrorism. *QUID – INVESTIGACION CIENCIA Y TECNOLOGIA*, 2, 120–124.
7. Gordon, S., Ford, R. (2002). Cyberterrorism? *COMPUTERS & SECURITY*, 7 (21), 636–647.
8. Jerman-Blazic, B., Klobucar, T. (2016). Towards the Development of a Research Agenda for Cybercrime and Cyberterrorism – Identifying the Technical Challenges and Missing Solutions. *COMBATTING CYBERCRIME AND CYBERTERRORISM: CHALLENGES, TRENDS AND PRIORITIES*, 157–174.
9. Veerasamy, N. (2009). Towards a Conceptual Framework for Cyberterrorism. *Information Warfare and Security: 4th International Conference (SO African Council Sci & Ind Res, Cape Town, South Africa, march 26–27, 2009)*. P. 129–137.
10. Veerasamy, N., Grobler, M., Von Solms, B. (2012). Building an Ontology for Cyberterrorism. *Information Warfare and Security: 11th European Conference (Inst Ecole Superieure Informatique, Elect & Automatique, Laval, France, jul 05–06, 2012)*. P. 286–295.
11. Komentar do Proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksy Ukrainy shchodo vstanovlennia vidpovidalnosti za kiberteroryzm» vid 22.07.2015 №2439a. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/lh1vr68a?an=2&ed=2015_07_24 [in Ukrainian].
12. Hrynyuk, R. O., Pylypenko, V. M. (2016). Kiberteroryzm yak nova forma mizhnarodnoho teroryzmu. *Aktual'ni problemy ta dosyahnennya u haluzi kiberbezpeky: materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kropyvnyts'kyi, 23–25.11.2016)*. Kropyvnyts'kyi. P. 61–62 [in Ukrainian].
13. Ostroukhov, V. V., Prysyzhnyuk, M. M. (2017). Informatsiyno-psykholohichni aspekty teroryzmu v konteksti filosofiyi bezpeky. URL: http://academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581342902.htm [in Ukrainian].
14. Laboratoriya Kaspers'koho. URL: <https://www.securitylab.ru/> [in Russian].
15. Trofymenko, O., Prokop, Yu., Lohinova, N., Zadereyko, O. (2019). Kiberbezpeka Ukrainy: analiz suchasnoho stanu. *Zakhyst informatsiyi – Protection of information*, 3 (21), 150–157 [in Ukrainian].
16. Rodyk, R. V., Drozhchana, O. U. (2018). Kiberteroryzm yak nova forma teroryzmu. URL: <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/handle/123456789/5991> [in Ukrainian].

Трофименко Владимир Анатольевич, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Мишанчук Анастасия Владимировна, студентка международно-правового факультета, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

КИБЕРТЕРРОРИЗМ: ПОПЫТКА ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Кибертерроризм приобретает все большую опасность для общества в целом и для отдельных граждан в частности. В статье рассмотрены современные представления и взгляды относительно понимания сущности кибертерроризма, его ключевые элементы, источники, особенности реализации, специфика и классификации. Показан генезис понятия «кибертерроризм» и его соотношение с понятием «терроризм».

Ключевые слова: безопасность, кибербезопасность, терроризм, кибертерроризм, киберпространство, кибернетика.

Trofymenko Volodymyr Anatoliyovych, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Mishanchuk Anastasiia Volodymyrivna, a student, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

CYBERTERRORISM: AN ATTEMPT OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING

Problem setting. *Ukraine continues its integration processes with the international community, in particular, with the European Union and NATO. But comprehensive integration leads to the fact that Ukraine is forced to integrate into the negative processes from which the modern world suffers and with which it tries to fight. With the rapid development of the Internet, its use with criminal intent is probably developing at the same rate. Novelty, level of danger, volumes of received and future possible losses of this type of crime contributed to the formation of such a dangerous phenomenon as cyberterrorism. Accordingly, there is a new task for world scientists – to understand the essence of the concept of cyberterrorism most accurately and generally, to explore its deep aspects, to develop a single conceptual apparatus and to propose a system of preventive measures.*

Recent research and publications analysis. *The topic of information terrorism within the Ukrainian cyberspace, as well as its inseparable interaction with the world wide web, theoretical aspects of this phenomenon, disclosure of concepts related to cybercrime are covered in the publications of such domestic researchers as S. Hnatyuk, O. Gerashchenko, V. Ostroukhov, M. Prysyzhnyuk, I. Diorditsa, O. Trofimenko, Yu. Prokop, I. Aristova, V. Tsymbalyuka, O. Zadereiko, O. Bogdanov, O. Drozhchan, M. Gutsalyuk and others. A number of well-known foreign scientists and philosophers have devoted their works to the study of the phenomenon of terrorism in the context of globalization and the rapid development of information and communication technologies, in particular E. Toffler, B. Hoffman, A. Schmid, D. Bell, J. Baudrillard, E. Giddens, F. Fukuyama and others.*

Paper objective. *This article aims to formulate a generalized definition of «cyberterrorism», its key elements, sources, features of implementation, specificity and classification through the method of deduction (derivation of true knowledge from the general term «terrorism» to specific – «cyberterrorism»).*

Paper main body. *The opinion of domestic and foreign scientists on the concept of cyberterrorism is analyzed. Based on the considered opinions, the authors try to show the peculiarities of cyberterrorism and reveal its danger to society as a whole and individuals. Finally, the authors turn to the analysis of Ukrainian legislation on cyberterrorism.*

Conclusions of the research. *Taking into account all the mentioned above, the state should introduce appropriate training systems for integrated skills and abilities that are necessary to support the goals of cybersecurity in secondary and higher schools, conduct cybersecurity briefings, increase digital literacy and the culture of safe behavior in cyberspace, as well as timely report about new threats and ways to avoid them.*

Keywords: *security, cyber security, terrorism, cyber terrorism, cyberspace, cybernetics.*

УДК 355.233.2

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229783

Петрова Людмила Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент,
учений секретар, Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: luida64p@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9341-1030

Квіткін Петро Васильович, кандидат філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: petrkvitkin@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1598-1425

Дятлова Ірина Володимирівна, кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії, Харківський національний
університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: irena518@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-3063-9772

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК ВАЖЛИВОГО КОМПОНЕНТА ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ

Розглянуто проблеми розвитку логічного мислення майбутніх військових фахівців у процесі професійної підготовки. Здійснено аналіз культури логічного мислення як важливого компонента підготовки військових фахівців у наукових працях закордонних і вітчизняних науковців з урахуванням специфіки військової діяльності з метою покращення прийняття рішень в екстремальних умовах. Розглянуто методи навчання, що стимулюють розвиток культури професійного та логічного мислення майбутніх військових фахівців.

Ключові слова: логічне мислення, культура логічного мислення, професійне мислення, віртуальна освіта, дистанційна освіта, методи навчання.

Постановка проблеми. Сьогодні нове покоління майбутніх військових фахівців має бути підготовленим до військово-професійної діяльності в умовах трансформації процесів війни та військової справи, динаміки наукового знання і розвитку комунікативних технологій, зростання обсягу інформації та інфор-

маційного протиборства, інформаційно-психологічних впливів на свідомість і психіку особистості. Військово-професійна діяльність – це специфічний вид діяльності, результатом якої є висока бойова готовність і боєздатність військових частин і підрозділів, високий рівень професійної підготовленості, готовність військових частин і підрозділів до виконання завдань за призначенням, психологічна готовність і здатність особового складу до виконання покладених завдань. Тому вища військова освіта – це не тільки школа високої професійної та загальної підготовки військових фахівців, вона повинна стати перш за все школою високої культури мислення майбутніх офіцерів.

Культура професійного мислення як складова загальної і методологічної культури особистості не формується апіорі у процесі загальної та професійної підготовки у закладах вищої військової освіти. Рівень її сформованості перебуває у безпосередній кореляції із загальною метою підготовки військових фахівців (місце і роль культури професійного мислення у компетентностях і результатах навчання), спрямованістю діяльності науково-педагогічних працівників на формування культури професійного мислення, педагогічних технологій освітньої діяльності.

Питання щодо формування логічного мислення курсантів має давню історію, однак саме останніми роками набуває особливої актуальності, що зумовлено зростанням вимог до розвитку мислення майбутніх військових фахівців в умовах їхньої професійної підготовки у закладі вищої освіти. Формування логічної культури майбутнього військового фахівця як складової загальної та військово-професійної культури особистості сучасного військового керівника неможливе без формування професійного мислення, що базується, по-перше, на змісті та логіці професійної діяльності, а по-друге, на досягнутому рівні розвитку інтелектуальних творчих здібностей, що є обов'язковим компонентом розумової діяльності. Професійна компетентність є основою формування такої готовності, але не менш важливими є аналітична та когнітивна (через здатність до комплексного теоретичного аналізу систем висловлювань, використання логічних прийомів під час застосування різних форм мислення); комунікативна та аналітична (через здатність до застосування різнопланового логіко-аналітичного інструментарію до вирішення конкретних теоретичних завдань). Процес вирішення будь-якої проблеми може відбуватися лише за умови тісної взаємодії творчого і логічно послідовного мислення [1].

Уміння логічно мислити характеризується здатністю робити висновки та теоретичні узагальнення, приймати обґрунтовані рішення щодо практичної дії. Таким чином, особливістю логічних умінь курсантів повинна бути не тільки здатність здійснювати аналіз, синтез, порівняння, абстрагування та

узагальнення, але й уміння робити висновки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між фактами, процесами та явищами, спираючись на форми мислення і закони логіки.

Разом із тим слід зазначити, що у практичній площині процес формування логічного мислення зводиться до опанування курсантами алгоритмів практичної дії під час вирішення теоретичних і практичних завдань (практична реалізація теорії поетапного формування розумових дій). Логіка мислення зводиться до логічної послідовності певних етапів розумових або практичних дій. Результатом такого підходу є те, що часто курсанти не можуть самотійно осмислити опрацьовану інформацію, заучують теоретичні положення, зазнають труднощів у засвоєнні навчального матеріалу, критичного аналізу інформації, встановленні істинності суджень та умовиводів, у формулюванні своїх думок і висловленні ідей під час написання курсових і дипломних робіт. Також одним із головних недоліків у підготовці курсантів є проблема самотійного вирішення нових технічних завдань.

Тому проблема формування логічної культури майбутніх військових фахівців є актуальною науковою проблемою, що має як теоретичне, так і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні аналіз процесу мислення набуває особливої актуальності у зв'язку з розвитком інформаційних технологій, які деонтологізують знання і породжують нове розуміння пізнання і діяльності. Окремі аспекти дослідження мислення були предметом розгляду філософів з давніх часів – щонайменше від виникнення діалектики і риторики у Давній Греції. Слід згадати традицію філософії скептицизму, праці І. Канта, Ф. Ніцше, К. Поппера, представників Франкфуртської школи соціальних досліджень, М. Фуко, Ж. Бодріяра та інших, філософію критичної педагогіки, як ті джерела, які вплинули на сучасні уявлення про мислення. Слід також взяти до уваги філософські праці власне американських філософів, які сприяли розвитку досліджень мислення під прагматичним кутом зору – Дж. Дьюї, Дж. Міда, Ф. Шиллера.

У контексті прикладних аспектів вивчення процесу мислення суб'єкта та втілення результату цього процесу в діяльності науковці розглядають: проблематику критичного мислення (Л. Киенко-Романюк, Д. Халперн), радіантного мислення (Т. Б'юзен, Б. Б'юзен), дисциплінованого мислення (Б. Ф'юсел), творчого мислення (Д. Богоявленська, Дж. Гілфорд, В. Моляко, В. Роменець), практичного мислення (Д. Завалишина, Б. Теплов, О. Ягупова), технічного мислення (Т. Кудрявцев, Ю. Кулюткін, П. Решетніков), управлінського мислення (Л. Гулова, В. Шемчук) та суто професійного мислення (Т. Гура, А. Зуєва, О. Кованов, В. Луньов, С. Нехаєнко, В. Ягупов), яке більшість авто-

рів пов'язують із процесом професійного розвитку фахівця, набуття ним спеціальних професійних знань, умінь під час фахової підготовки та подальшої професіоналізації, що в сукупності уможливають забезпечити ефективне розв'язання професійно зумовлених завдань, пошук та прийняття рішень у взаємозалежності з рівнем фахової підготовки, професійної компетентності та професіоналізму.

Таким чином, аналіз філософської, психолого-педагогічної, історичної та методичної літератури свідчить про інтерес науковців до проблеми професійної підготовки фахівців, орієнтованої на формування культури їх логічного мислення. Однак слід констатувати відсутність окремих досліджень, присвячених як теоретичному осмисленню проблеми формування логічної культури військових фахівців, так і методик відносно практичної діяльності щодо її формування в освітньому процесі у закладах вищої освіти.

Метою статті є теоретичний аналіз сутності логічного мислення та процес формування культури логічного мислення у майбутніх військових фахівців у процесі отримання військової освіти.

Виклад основного матеріалу. Культура логічного мислення не притаманна людині від народження, вона формується у процесі пізнання, самостійного, творчого логічного мислення. Оволодіння логічними знаннями як складовими культури логічного мислення, вміле використання їх на практиці сприяє становленню самосвідомості, інтелектуальному зростанню особистості майбутнього військового фахівця, що в подальшій практиці допоможе йому розумітися у взаємозв'язках явищ соціального життя та військової справи.

Проблема мислення завжди була в центрі уваги філософії. І. Кант сформулював антиномічність чуттєвого й раціонального у пізнанні. Він стверджував, що «існують два основні стовбури людського пізнання, що зростають, мабуть, з одного загального, але невідомого нам кореня, а саме чуттєвість і розум: за допомогою чуттєвості предмети нам даються, розумом же вони мисляться» [2, с. 46]. Гегель, за визначенням Е. Ільєнкова, «угледів» обмеженість кантівського уявлення про мислення, визнаючи її як правильну, але обмежену, теорію мислення. У Гегеля саме діалектика є формою (методом, схемою) мислення, що «включає в себе як процес з'ясування, чіткого усвідомлення суперечностей, що несвідомо продукуються “розумом”, так і процес їхнього конкретного вирішення у складі більш високої і глибокої стадії раціонального пізнання того самого предмета, на шляху подальшого дослідження “суті справи”, тобто на шляху подальшого розвитку науки, техніки і “моральності”, конкретніше всієї тієї сфери, яка у нього називається “об'єктивним духом”» [3]. При цьому мислення «виступає спочатку не у формі думки, а у

формі почуття, споглядання, уявлення – у формах, які має відрізняти від мислення як форми».

У сучасній науці існують різні підходи до розуміння онтогенезу розвитку мислення. Найбільш відомі дві концепції – Ж. Піаже та П. Гальперіна. Мислення, за своєю суттю, завжди доцільна діяльність – діяльність, яка спрямована на вирішення певних завдань. У цій діяльності «конкретне» виступає як той закон, який визначає «спосіб і характер усіх пізнавальних дій, визначаючи свідомий вибір засобів, за допомогою яких мета стає реально досяжною» [4, с. 187]. Здатність логічно мислити з'єднується із розвиненою здатністю бачити, чуттєво споглядати, сприймати навколишній світ. Г. Лобастов зазначає, що «володіти мисленням – це вміти ідеально діяти із річчю у логіці її загальної форми, співвідноситься з її особливими проявами в умовах буття. Річ у мисленні завжди оцінюється через форму її реальних взаємозв'язків, причин і умов, але ніколи – через суб'єктивні уявлення, бажання, інтенції» [10, с. 261]. Мисляча людина завжди перебуває в суперечливій ситуації, в «постійному русі звільнення від сформованих форм, у спробі їхньої зміни, їхнього творчого зняття, результат якого відповідав би об'єктивній логіці розвитку самої людини» [5, с. 262]. Попри це С. Возняк вважає, що «мислення – не просто одна із здатностей людини, мислення – атрибутивна властивість, а атрибут, за Спінозою, є тим, що виражає саму сутність субстанції. Мислення потрібне людині не просто заради пізнання, а насамперед для того, щоб бути людиною, і першочергово – розпізнавати добро і зло» [6, с. 154]. Істина, Добро і Краса як три прояви ідеального, що тотожні Науці, Моралі, Мистецтву, в підсумку утворюють людську особистість.

Досить цілісне визначення поняття «логічне мислення» пропонує Ю. Музика: «це такий вид мислення, що формується у процесі спеціально організованої пізнавальної діяльності і передбачає вміння особистості аналізувати, класифікувати, знаходити схоже й відмінне, узагальнювати й доводити умовиводи про явища та події, що її оточують» [7].

Під культурою мислення мається на увазі ступінь володіння особою методами та формами розумової діяльності. Зміст категорії «культура мислення» з часом змінюється, позаяк вдосконалюються, ускладнюються та змінюються форми і методи пізнання, а також уявлення про них. Отже, категорія «культура мислення» є історичною [8].

Уперше використав слово «культура» римський оратор і філософ Марк Туллій Цицерон у своїх «Тускуланських бесідах» не у його прямому сільсько-господарському значенні «обробка», від дієслова *colere* – обробляти, займатися землеробством, а у переносному значенні як *cultura animae* – «культура душі» як опис філософії. Використовуючи такий підхід до поняття культури,

запропоновану категорію «культура мислення» можна розуміти як деяку рамку бачення, сприйняття та осмислення світу за певними принципами і правилами за допомогою спеціальної мови символів. Культура мислення тих, хто навчається, має чітку структуру. Вона складається із двох основних структурних елементів: логічності й діалектичності, кожен з яких, у свою чергу, теж має свої складові та їх функціональний зв'язок. Під логічним елементом вживається такий спосіб міркування, оперування думками, за якого з істинних засновків неминуче випливає істинний висновок. У цьому плані культура мислення полягає в умінні правильно застосовувати закони логіки в кожному окремому акті мислення. Свідоме або стихійне дотримання законів формальної логіки (закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави) робить наше мислення логічним, і воно набуває трьох істотних ознак: визначеності, несуперечливості, доказовості. Якщо ж вимоги всіх законів порушуються, то міркування втрачають ці важливі ознаки культури мислення. У такому разі мислення набуває ознак-антиподів: невизначеності, суперечливості, бездоказовості.

Щоб розкрити повністю зміст поняття «культура мислення», необхідно дослідити і другу складову частину – діалектичність. Виконуючи вимоги законів діалектики, ми повинні розглядати явища, що вивчаються, у взаємозв'язку і розвитку, виявляти механізм переходу кількісних змін у якісні та навпаки; пізнаючи феномени, що змінюються, – розкривати в кожному з них єдність протилежностей та їхню боротьбу. Інакше кажучи, під діалектичним елементом структури «культури мислення» використовується такий спосіб міркування, за якого свідомо застосовуються закони та принципи діалектики. У процесі мислення здійснюється в «повному обсязі діалектика цілі та засобу» [8].

Культура мислення передбачає навички аналізу думок, використання методів раціонального мислення та аргументації. Культура мислення – це якість мислення, яка виражає логічність, здатність до глибокого аналізу й синтезу, абстрагування й узагальнення, у ході якого народжуються нестандартні, творчі думки і рішення. А. Конверський зазначав, що культура мислення – це усвідомлене ставлення до процесу міркування, тобто вміння правильно будувати доведення, спростування, проводити аналогії, висувати гіпотези, знаходити й усувати помилки у своїх і чужих міркуваннях. Безсумнівно, що логічна культура передбачає високу професійну підготовку, всебічне знання того предмета, який розглядається й обговорюється, розуміння діалектичного протиріччя процесу пізнання, історичної обмеженості, яка наявна в цей період часу, знання. Логічна культура пов'язана з моральними якостями, професійною етикою особистості. Іншими словами, логічна культура – це

здатність індивідуального мислення до саморозвитку й уміння виходити за межі, які склалися в людини, форм і канонів мислення [9].

Логічна культура, абстрактно-логічне мислення проявляється, з одного боку, в адекватному відображенні зовнішнього світу в мисленні, а з другого – в правильній логічній структурі процесу міркування. Змістовну сутність логічної культури становлять: сукупність логічних знань, формально-логічні принципи (принцип відображення дійсності в абстрактному мисленні, принцип предметності, принцип однозначності, принцип багатозначності, принцип пізнання логічних зв'язків); основні й неосновні закони логіки; форми абстрактного мислення (поняття, судження, умовиводи, ідеї, проблеми, гіпотези, теорії, концепції); методи наукового пізнання, які мають формально-логічну природу (дедукція, індукція, аналіз і синтез, аналогія, порівняння, узагальнення, абстрагування); логічні операції (визначення, поділ, обмеження і узагальнення понять, операції над судженнями); прийоми, засоби і способи забезпечення доказовості і переконливості теорій, раціональне мислення й аргументація [10, с. 423].

Отже, логічна культура – це перш за все глибокі теоретичні знання логіки, законів, форм, прийомів і засобів інтелектуальної діяльності, які надають міркуванням систематичності, послідовності, обґрунтованості і переконливості. Людині, яка володіє культурою мислення, властиві навички формування чіткої і переконливої думки, вміння використовувати отримані знання в професійній діяльності, правильно виконувати логічні дії, оперувати поняттями, будувати умовиводи.

Для майбутнього військового фахівця цінним є набуття логічної культури мислення, що дає можливість досягнення істинних знань, уникання логічних помилок під впливом емоцій, суб'єктивного сприйняття та свідомого контролювання власних міркувань. Систематично засвоюючи методи наукового пізнання у процесі освітньої діяльності, курсант формує власну логічну культуру мислення. Саме в процесі професійної підготовки у курсантів відбувається розвиток професійного інтелекту та мислення відповідно до направленості їх професійного навчання. Залежно від характеру діяльності відбувається подальша диференціація професійних типів мислення. На підставі прийомів розумової діяльності та логічних прийомів у курсантів формуються системи логічних знань та логічних умінь. На нашу думку, формування логічних умінь курсантів – це цілеспрямований і систематично здійснюваний освітній процес оволодіння логічними уміннями, результатом якого є їхня здатність шляхом аналізу, порівняння, виділення головного давати означення поняттям, виконувати логічні операції над ними, будувати судження, умовиводи та встановлювати їх істинність [11; 12].

По-друге, логічна культура – це глибоке та всебічне опанування знаннями у сфері професійної діяльності військових фахівців, яка охоплює всі сфери життєдіяльності не лише армії як соціально-політичної організації (військово-професійну, військово-політичну, соціальну, духовну, військово-економічну та матеріально-технічну), але й процеси суспільної життєдіяльності. Саме ці знання наповнюють теоретичні знання логіки, законів, форм, прийомів і засобів інтелектуальної діяльності конкретним змістом, який є предметом аналізу і синтезу, узагальнення та абстрагування, суджень та умовиводів тощо. Таке розуміння логічної культури яскраво засвідчує, що визначальну роль у процесі формування логічної культури військових фахівців відіграє гуманітарна та соціально-економічна підготовка, насамперед процес опанування системи філософського знання.

По-третє, логічна культура – це здатність застосовувати теоретичні знання логіки (формальної та діалектичної), знання, що набуваються у процесі гуманітарної та соціально-економічної, природничої та професійної підготовки, що виявляється у навичках та вміннях військових фахівців здійснювати логічне мислення.

Такий підхід до складових логічної культури актуалізує проблему методів навчання, що стимулюють розвиток культури професійного та логічного мислення майбутніх військових фахівців. Так, методи навчання, що спрямовані на розвиток професійного мислення та самосвідомості фахівця мають стимулювати його пізнавальну активність, через виявлення проблеми, вирішення проблемних практичних завдань на матеріалі майбутньої професійної діяльності, адже, лише перебуваючи у творчому пошуку вирішення соціальних проблем та дилем, військовий фахівець вчиться діяти у нестандартних ситуаціях, усвідомлювати своє «Я» в професії. Підготовка військового професіонала вимагає обов'язкового аналізу специфіки професійних завдань і стратегії їхнього розв'язування, оскільки процес мислення полягає у розв'язуванні тих або інших завдань. Вважається, що професіонали не тільки відчують, а й на основі якихось не завжди усвідомлених ознак прогнозують, передбачають виникнення проблемної ситуації (незвичний запах або шум у машині, літаку, якісь риси поведінки підлеглого та ін.). За допомогою експериментально-ігрового методу курсанти вчаться отримати нову інформацію про досліджувані явища, виявляти взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ, що вивчаються; виявляти та досліджувати особистісні характеристики та якості курсантів; стереотипи їх поведінки, які не виявлялися в інших ситуаціях; все це підвищує мотивацію курсантів до пізнавального процесу [13]. Одним із найбільш ефективних освітніх методів формування такого мислення може стати навчання у формі діалогічного спілкування. Діалог як вид дії передбачає

урахування багатства думок, оцінок, емоцій, відношень, які привносяться учасниками взаємодії, та їх інтеграцію. Динаміка думки, розвиток мислення і відносин мовців, формування їх почуттів під впливом один одного – властивості діалогічного спілкування. З такого мовного мислення може виникнути нова спільна думка, новий смисл, нове розуміння, яке поновлює і збагачує, наповнює новим смислом співбуття людей [14, с. 21].

В умовах швидкого розвитку і поширення віртуальної реальності в усі галузі людської діяльності науковці констатують появу нового типу людини – homo virtualis, що прагне замкнутися в горизонті віртуальної реальності, з небажанням його залишає і виробляє специфічні «віртуалістські» стереотипи поведінки і діяльності. Віртуальність не просто пропонує нам нові способи колективного існування – сьогодні це вимір соціальної реальності, який неминуче захоплює будь-якого користувача сучасних комунікаційних технологій [15]. Як наслідок, це змушує повертатися до пошуку нових підходів у освітніх практиках сучасності та у філософсько-освітніх визначеннях. Цього разу – в контексті віртуалізації освіти. Існує багато конкретних способів організації віртуальної освіти на базі нових інформаційних технологій. Найбільш актуальний з них сьогодні – це дистанційна освіта (як форма здійснення віртуальної освіти). Дистанційна освіта є одним з етапів загальних процесів віртуалізації освіти. Можна погодитися з позицією І. Сальника, відповідно до якої «віртуалізація освіти може розглядатися як об'єктивний процес руху від очного через дистанційне навчання до віртуальної освіти, яка вбирає в себе кращі властивості очного, заочного, дистанційного й інших форм отримання освіти. Таким чином, дистанційна освіта – не кінцева форма реалізації віртуальної освіти, а лише крок у становленні інтегративної форми освіти, який здійснюється за допомогою інформаційних технологій. Отже, сучасні тенденції розвитку культури логічного мислення передбачають застосування в широкому контексті інноваційних педагогічних технологій. Найбільш перспективним, на наш погляд, є застосування в системі освіти синергетичного підходу [16].

Висновки. Ми вважаємо, що формування логічної культури військових фахівців є обов'язковим і необхідним елементом їхнього професійного становлення. Об'єднання всіх компонентів методичної системи підготовки військових фахівців навколо єдиної мети, яка полягає в реалізації принципів розвивального випереджувального навчання на основі взаємодії реального і віртуального, дозволить розвивати культуру логічного мислення курсантів.

Сучасний мінливий світ вимагає активного залучення різних видів мислення в різних сферах суспільного життя. Різноманітність типів мисленневих задач зумовлює різноманітність не тільки механізмів, способів, а й видів

мислення. Перспективні напрями подальших досліджень полягають у формуванні аналітичного мислення майбутніх військових керівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нехаєнко С. І. Розвиток професійного мислення організаторів морально-психологічного забезпечення як психолого-педагогічна проблема. *Військова освіта*. 2018. №2 (38). С. 172–182.
2. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
3. Ильенков Э. В. К вопросу о природе мышления (на материалах анализа немецкой классической диалектики): автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Москва, 1968. 19 с.
4. Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. Москва : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1997. 468 с.
5. Лобастов Г. В. Ильенков как философ. Эвальд Васильевич Ильенков в воспоминаниях. Москва: РГГУ, 2004. 308 с.
6. Возняк С. В. Специфіка філософського підходу до розкриття природи мислення. *Філософія. Культура. Життя*. 2012. Вип. 37. С. 146–155.
7. Музика Ю. О. Критерії оцінювання готовності студентів до формування логічного мислення учнів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2009. Вип. 26. С. 61–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvidgu_2009_26_17 (дата звернення: 12.04.2021).
8. Голубева М. Педагогічна система реалізації поняття «культура мислення». *Наукові записки. Політологія, соціологія*. 1999. Т. 7. С. 75–79.
9. Конверський А. Є. Сучасна логіка: підручник. Ч. 1: Класична логіка. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2016. 190 с.
10. Філософія: підручник / за ред. Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіна, В. І. Онопрієнко. Київ: НАУ, 2014. 720 с.
11. Морквян І. Суть та види інтелектуальних умінь. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2015. Вип. 2 (2). С. 70–74.
12. Ящук О. М. Сутність і критерії підготовки майбутніх учителів до формування логічних умінь молодших школярів. *Педагогічний альманах*. Херсон, 2018. Вип. 37. С. 222–227.
13. Мисліцька Н. А. Формування культури логічного мислення як важливий компонент методичної підготовки майбутнього учителя фізики. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Педагогічна*. 2013. Вип. 19. С. 26–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkrp_red_2013_19_11 (дата звернення: 15.02.2021).
14. Муратова І. А. Діалог як форма розвитку мислення. *Вісник НТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2014. Вип. 3. С. 20–26.

15. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2017. № 4 (35). С. 21–31. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119619>.
16. Сальник І. В. Віртуальне та реальне у навчальному фізичному експерименті старшої школи: теоретичні основи: монографія. Кіровоград: ФО-П Александрова М. В., 2015. 324 с.

REFERENCES

1. Nekhaienko, S. I. (2018). Rozvytok profesiinoho myslennia orhanizatoriv moralno-psykholohichnoho zabezpechennia yak psykholoho-pedahohichna problema. *Viiskova osvita – Military education, № 2 (38), 172–182* [in Ukrainian].
2. Kant, Y. (1994). Krytyka chystoho razuma / per. s nem. N. Losskoho sveren y otredaktyrovan Ts. H. Arzakanianom y M. Y. Ytkynym; prytech. Ts. H. Arzakaniana. Moskva: Mysl [in Russian].
3. Ylenkov, E. V. (1968). K voprosu o pryrode myshleniya (na materyalakh analiza nemetskoi klassycheskoi dyalektyky): Extended abstract of Doctor's thesis. Moskva [in Russian].
4. Ylenkov, E. V. (1997). Dyalektyka abstraktnoho y konkretnoho v nauchno-teoretycheskom myshleny. Moskva: Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia (ROSSPEN) [in Russian].
5. Lobastov, H. V. (2004). Ylenkov kak fylosof. Evald Vasylevych Ylenkov v vospomynaniakh. Moskva: RHHU [in Russian].
6. Vozniak, S. V. (2012). Spetsyfika filozofskoho pidkходу do rozkryttia pryrody myslennia. *Filosofia. Kultura. Zhyttia, issue 37, 146–155* [in Ukrainian].
7. Muzyka, Yu. O. (2009). Kryterii otsiniuvannia hotovnosti studentiv do formuvannia lohichnoho myslennia uchniv. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities, issue 26, 61–64.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvidgu_2009_26_17 [in Ukrainian].
8. Holubieva, M. (1999). Pedahohichna systema realizatsii poniattia «kultura myslennia». *Naukovi zapysky NaUKMA. Politolohiia, sotsiolohiia – Scientific notes of NaUKMA. Political science, sociology, Vol. 7, 75–79* [in Ukrainian].
9. Konverskyi, A. Ie. (2016). Suchasna lohika: pidruchnyk. Part 1: Klasychna lohika. Kyiv [in Ukrainian].
10. Drotianko, L. H., Matiukhina, O. A., Onoprienko, V. I. (Eds) (2014). *Filosofia*. Kyiv: NAU [in Ukrainian].
11. Morkvian, I. (2015). Sut ta vydy intelektualnykh umin. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Ser. «Pedahohika ta psykholohiia» – Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series «Pedagogy and Psychology», issue 2 (2), 70–74* [in Ukrainian].
12. Yashchuk, O. M. (2018). Sutnist i kryterii pidhotovky maibutnykh uchyteliv do formuvannia lohichnykh umin molodshykh shkolariv. *Pedahohichniy almanakh –*

- Pedagogical almanac, issue 37, 222–227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2018_37_38 [in Ukrainian].*
13. Myslitska, N. A. (2013). Formuvannia kultury lohichnoho myslennia yak vazhlyvyi komponent metodychnoi pidhotovky maibutnoho uchytelia fizyky. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka. Ser.: Pedahohichna – Collection of scientific works of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Ser.: Pedagogically, issue 19, 26–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_ped_2013_19_11 [in Ukrainian].*
  14. Muratova, I. A. (2014). Dialoh yak forma rozvytku myslennia. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika – Bulletin of NTUU «KPI». Philosophy. Psychology. Pedagogy, issue 3 (42), 20–26 [in Ukrainian].*
  15. Dzoban, O. P., Manuilov, Ye. M. (2017). Virtualna realnist: do problemy kontseptualizatsii poniattia. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 4 (35), 21–31. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.35.119619> [in Ukrainian].*
  16. Salnyk, I. V. (2015). Virtualne ta realne u navchalnomu fizychnomu eksperymenti starshoi shkoly: teoretychni osnovy. Kirovohrad: FO-P Aleksandrova M. V. [in Ukrainian].

Петрова Людмила Александровна, кандидат философских наук, доцент,
учёный секретарь, Харьковский национальный университет
Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

Квиткин Пётр Васильевич, кандидат философских наук, профессор,
профессор кафедры философии, Харьковский национальный университет
Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

Дятлова Ирина Владимировна, кандидат философских наук,
старший преподаватель кафедры философии, Харьковский национальный
университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ КАК ВАЖНОГО КОМПОНЕНТА ПОДГОТОВКИ ВОЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Рассмотрены проблемы развития логического мышления будущих военных специалистов в процессе профессиональной подготовки. Осуществлен анализ культуры логического мышления как важного компонента подготовки военных специалистов в научных трудах зарубежных и отечественных ученых с учетом специфики военной деятельности с целью улучшения принятия решений в экстремальных условиях. Рассмотрены методы обучения, стимулирующие развитие культуры профессионального и логического мышления будущих военных специалистов.

Ключевые слова: логическое мышление, культура логического мышления, профессиональное мышление, виртуальное образование, дистанционное образование, методы обучения.

Petrova Lyudmyla Olexandrivna, Candidate of Philosophy, Academic Secretary, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Ukraine

Kvitkin Petro Vasilovich, Candidate of Philosophy, Professor, Professor of Department of Philosophy, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Ukraine

Diatlova Iryna Volodymyrivna, Candidate of Philosophy, Senior Teacher of the Department of Philosophy, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Ukraine

FORMATION OF A CULTURE OF LOGICAL THINKING AS AN IMPORTANT COMPONENT OF TRAINING MILITARY SPECIALISTS

Problem setting. Today new generation of future military professionals must be prepared for professional activity and life in the ever-changing conditions of military affairs. Military activity is a specific type of activity. Therefore, higher military education should become school of high culture of thinking of future military specialists. The formation of a logical culture of the future military specialist and a holistic personality is inconceivable without the formation of professional thinking. One of the main shortcomings in the training of cadets is the problem of solving new technical problems.

Recent research and publications analysis. On the basis of theoretical analysis of scientific sources and expert assessment of the significance of components of the creative activity of military specialists professional thinking, the criteria for the development of each component and their indicators have been defined. This problem is considered by Zavalishin, Teplov, Yagupov, technical thinking (Kudryavtsev, Kulyutkin, Reshetnikov) and othes.

Paper objective. In the research the theoretical basis and experimental study of peculiarities of the development of the logical component of future military specialists' professional thinking in the process of professional training in a higher education institution have been carried out.

Paper main body. On the basis of theoretical analysis it has been determined that logical thinking is an important component of the professional skill of a specialist, which ensures the successful accomplishment of professional tasks, the adoption of optimal solutions in a certain area of activity, and it is the embodiment of the professional competences of the individual and the condition for his or her professional development. The paper deals with the problem of logical thinking as an important component of training military specialists in psychological and pedagogical sciences. The analysis of thinking

as a psychological cognitive process, in scientific works of foreign and native scientists, considering the regularities of the human psyche functioning in extreme situations, has carried out, in order to improve the moral and psychological support of the personnel. The model of future military specialists training for the development of primary school pupils' logical skills has been developed and tried out. It includes such units as: purposeful (social control, aim, tasks); methodological (approaches, principles, interaction subjects); content and activity (content, forms, means, methods, technologies); assessment and resultative (criteria, rates, levels, result). Forms, methods and means of educational process according to the future military specialists training for the development of cadets logical skills have been improved. This notion has historical character and complex structure: levels of formal logic and dialectics. The pedagogical ways of formation of culture of thinking of students are also given. The transition in the educational dialogue from oral to written, from the external to the internal dialogue, and vice versa, ensures the development of thinking interlocutors in the process of solving educational problems. Educational dialogue is not only an exchange of remarks between its participants, but it is their social interaction, communication, which activates their mental, emotional, sensuous activity. The characteristics of professional thinking of the organizers of future military specialists, which need to be developed to achieve professionalism in the professional military activity, have been considered.

Conclusions of the research. *Practical meaning of the obtained results lies in the development and implementation into the educational process of establishments of higher education the diagnostics methodology of the future teachers' readiness levels for the formation of military specialists logical skills. The number of academic hours has been increased to study the methodology of solving tasks in logic. The characteristics of professional thinking of the cadet, which need to be developed to achieve professionalism in the professional military activity, have been considered.*

Keywords: *logical thinking, culture of logical thinking, professional thinking, virtual education, distance education, teaching methods.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.8

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229784

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: o.yu.panfilov@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Розкриваються сучасні тенденції застосування сили в міжнародних відносинах. За результатами аналізу виокремлено тенденції застосування «жорсткої», «м'якої», «розумної» та «дифузної» сили на міжнародній арені. Розкриваються також концептуальний зміст і особливості застосування сили в кожній із визначених тенденцій.

Ключові слова: міжнародні відносини, «жорстка сила», «м'яка сила», «розумна сила», «дифузна сила», застосування сили.

Постановка проблеми. Зовнішня політика держав у міжнародному середовищі завжди здійснюється за допомогою двох визначальних засобів: дипломатії та збройного насильства. Вони, як свідчить історія, взаємно доповнюють один одного. Сила, зокрема воєнна, завжди похідна від політики, оскільки

володіння нею чи її застосування є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів зовнішньої політики, навіть тоді, коли її не застосовують безпосередньо.

Сучасне міжнародне право категорично забороняє застосування збройних сил, за винятком випадків, коли держава реалізує власне право на оборону від агресії чи діє згідно з резолюцією Ради Безпеки ООН. Зокрема, Статут Організації Об'єднаних Націй [1] (ст. 2) чітко забороняє державам-членам застосовувати або погрожувати застосуванням сили один проти одного, допускаючи при цьому лише два винятки: дії у порядку самооборони відповідно до ст. 51 Статуту; вживання заходів військового характеру, яке санкціоноване Радою Безпеки ООН на підставі гл. VII Статуту (і шляхом розширення стосовно регіональних організацій на підставі гл. VIII) у порядку реагування на «будь-яку загрозу миру, будь-яке порушення миру або акт агресії».

Проте, як зазначає А. Трегубенко, під час застосування основних положень Статуту на практиці доводиться зіштовхуватись із трьома проблемними питаннями. Перше стосується ситуації, коли держава заявляє про своє право нанести в порядку самооборони превентивний удар у відповідь на загрозу, що не носить безпосереднього характеру. Друге стосується ситуації, коли держава створює зовнішню загрозу, реальну або потенційну, іншим державам або людям, що перебувають за її межами, але при цьому в Раді Безпеки ООН існують розбіжності з приводу того, що робити в цьому випадку. Третє стосується ситуації, коли загроза носить головним чином внутрішній характер, тобто небезпека загрожує самому населенню тієї або іншої держави [2, с. 105]. Вирішення зазначених проблем не регламентовано Статутом ООН, оскільки ст. 51 Статуту ООН визначає, що «дійсний Статут в жодній мірі не порушує невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації доти, поки Рада Безпеки не вживатиме заходи, необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки» [1]. Утім застосування сили в міжнародних відносинах, війни та воєнні конфлікти залишаються реальними в сучасному світі. Під впливом сучасних аспектів міжнародного життя держави все активніше застосовують нові способи впливу на інших акторів міжнародних відносин, що зумовлює потребу в дослідженні сучасних тенденцій застосування сили.

Розробці проблематики ролі сили в міжнародних відносинах присвячено чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних філософів, політологів, соціологів, військових діячів. Зокрема, розгляд тих чи інших аспектів знайшов відображення у працях Р. Арона, О. Бодрука, І. Валлерстайна, Д. Велча, К. Волтца, С. Гантінгтона, Т. Ільгена, М. Капітоненка, Р. Когейна, М. ван Кревельда, Я. Леві, Г. Моргентау, Д. Ная, В. Слипченка, В. Смолянюка, Е. Тоффлера

та ін. [3–18]. Автори статті також здійснили певні напрацювання із зазначеної проблематики [19–21]. Однак у сучасних умовах проблематика застосування сили у міжнародних відносинах вимагає нового переосмислення, особливо актуалізується проблема визначення сучасних тенденцій застосування сили на міжнародній арені. *Пропонована стаття* покликана певною мірою заповнити таку прогалину і **має на меті** проаналізувати деякі тенденції застосування сили в міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Сила є багатовимірним явищем і може розумітися як атрибут, відносини чи структурна характеристика. Сила може бути наявною та латентною, або потенційною. Сила може бути абсолютною та відносною. Поняття «абсолютна сила» вимагає для врахування величезних масивів емпіричних даних: від розмірів території до статистики економічного розвитку.

Одним із перших визначень сили в міжнародних відносинах був відомий афоризм Г. Моргентау про те, що сила «є влада над умами і діями людей» [13, р. 97]. Утім логічна слабкість такого визначення сили втілилася у формулюванні Р. Клайна: «Сила на міжнародній арені може бути визначеною просто як здатність уряду однієї країни змусити керівництво іншої вжити те, що останнє ніколи не зробило б із власної волі, причому це може бути здійснено за рахунок переконання, примусу або відвертого застосування військ» [22, р. 18]. Головною ознакою цього визначення є його зосередженість на процесах взаємодії акторів, у нашому випадку – держав. Із цього випливають два прояви сили: сила як здатність і сила як результат. Але найбільш розгорнуте тлумачення поняття термінології сили на міжнародній арені дав відомий американський військовий теоретик К. Кнорр: «Сила в зовнішньому світі може розглядатися як володіння здібностями, які дозволяють суб'єкту виступати із достовірними погрозами. Але вона може трактуватися і як фактична реалізація впливу на поведінку сторони, якій загрожують. У першому випадку сила – це якість, якою володіють сильні держави і яку можна акумулювати; тут сила – це можливість. У другому випадку сила – це результат, це вже наданий вплив. Вона виявляється у взаємодії, у зіткненні. При першому підході сила – це щось таке, що держава може сподіватися використовувати в різноманітних майбутніх ситуаціях. У другому випадку вона виникає і формується тільки в умовах конкретної ситуації» [23, р. 18]. Такі теоретичні міркування підводять до аспекту – співвідношення абсолютної та відносної сили. Для держави немає необхідності прагнути досягти якихось певних рівнів, наприклад, кількості ядерної зброї. Натомість для неї життєво необхідно в деяких випадках досягти такої кількості ядерної зброї, яка була б не меншою, ніж кількість аналогічної зброї потенційного супротивника. Із цього випливає

відносність сили: сенс в її оцінці з'являється лише за умови наявності об'єкта для порівняння.

Отже, сила – це вплив на поведінку іншої держави в бажаному для себе напрямі, здатність установлювати різні форми залежності однієї держави від другої, насамперед прями, непрямі, опосередковані, за допомогою насильства, переконання, обіцянки вигід, позбавлення наявних переваг, створення умов, за яких залишається лише одна альтернатива. Впливу можна досягнути різними засобами, а не тільки шляхом використання військ, загрози або війни.

Протягом світової історії сила держави ототожнювалася головним чином із військовою могутністю. І якщо поняття військової сили диференціювалося, то лише в тому плані, що включало два основні компоненти – реальні збройні сили та військовий потенціал. Р. Арон зазначав, що щонайменше до початку атомної ери суттю війни, її найвищим виявом була битва. Сутичка між солдатами, якою б не була відстань між бойовими шеренгами, що визначалася поступом у озброєннях, залишалася найвищим випробуванням, яке можна було прирівняти до виплат готівкою, якими завершуються врешті-решт усі кредитні операції. У день розв'язки, тобто в день вирішальної битви, долю війни вирішували тільки реально мобілізовані сили, метал і порох, перетворені на гармати й набої, а також громадяни, втягнуті в битву. «Війська потребують не вугілля, сірки та селітри, міді й цинку, з яких виготовляються порох і гармати, а вже готової зброї та набоїв до неї» [3, с. 70]. За часів війни реальна сила – це майже те саме, що воєнна сила (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). За мирних часів реальна сила не збігається з воєнною силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним із інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці.

Форми безпосереднього прояву воєнної сили здатні коливатися в межах кількох імовірних моделей її об'єктивації [24, с. 140]. При цьому найпростішим сценарієм переходу держави до воєнно-силових акцій і на міжнародній арені, і в межах державних кордонів продовжує залишатися демонстрована нею загроза застосування силових засобів (явна – прихована, реальна – умовна); більш складним видом застосування воєнної сили залишається збройне насильство – прямий фізичний вплив на супротивну сторону за допомогою засобів збройної боротьби з метою її знищення або вигідного перетворення і відповідно – досягнення власних політичних цілей.

Проте під впливом процесів глобалізації та в умовах формування нової міжнародної поліцентричної системи головними чинниками впливу держав

на світову політику поряд із воєнною силою почали виступати інші прояви сили у міжнародних відносинах.

Суспільно-політичні напрацювання останніх десятиріч дозволяють визначити нові тенденції застосування сили в міжнародних відносинах.

Тенденція перша стосується застосування «жорсткої сили» («*hard power*») на міжнародній арені. Термін «жорстка сила» розуміється як форма влади, що пов'язана і використовується із застосуванням військово-політичного або економічного примусу для корекції поведінки та інтересів інших сил. Дж. Най виділяє два ключових першоджерела «жорсткої сили», а саме: відчуття загрози, якого можливо досягнути за допомогою погроз та залякування (відповідні жорсткі резолюції Ради Безпеки ООН, публічні офіційні заяви глав держав, демонстрація сили, як-от: проведення поруч із конфліктним регіоном військових навчань тощо) та практична мотивація, головним інструментом якої виступає матеріальна винагорода (щедре фінансування гуманітарних та освітніх програм, потужні інвестиційні проекти, надання дешевих кредитів тощо) [25]. «Жорстка сила» є агресивною і найефективнішою, коли протидіючий суб'єкт влади має меншу військову або політико-економічну силу. Застосування «жорсткої сили» включає примусову дипломатію, війну або загрозу, залякування і захист власних стратегічних інтересів. «Жорстка сила» є ефективною для короткострокових завдань, але вона не витримує випробування часом. Саме «жорстка сила», або «жорстка могутність», виступає здатністю до примусу, зумовленого військовою, політичною та економічною могутністю держави.

Найвідомішим прихильником застосування «жорсткої сили» в сучасних міжнародних відносинах є США. Білий дім робить ставку на комплексне використання різнопланових елементів військової сили за кордоном, як-от: здійснення гуманітарної інтервенції, застосування принципу завдання односторонніх військових ударів на випередження та нанесення превентивних ударів. Гуманітарна інтервенція реалізується через використання військової сили проти інших держав із метою припинення практики порушення прав людини або для створення сприятливих умов їхньої реалізації [26]. На переконання американських політичних експертів, використання «жорсткої сили» Сполученими Штатами з метою досягнення зовнішньополітичних цілей на певних історичних відрізках є виправданим та результативним. З часів нової історії Сполучені Штати отримали багатий досвід використання «жорсткої сили», який суттєво розширили на її новітньому етапі. Як зазначає Н. Слободян, за різними підрахунками в період 1945–1991 рр. США понад 200 разів удавалися до застосування військової сили чи використовували загрозу силою задля вирішення зовнішньополітичних завдань міжнародної політики [27, с. 134].

Сучасна військова теорія та практика Сполучених Штатів виділяє два види нанесення ударів: на випередження та превентивного характеру. Випереджувальний удар (*preemptive attack*) – удар, якого завдають, виходячи з незаперечної очевидності того, що ворожий напад є невідворотним [27, с. 135]; превентивна війна (*preventive war*) – війна, яку починають за впевненості, що воєнний конфлікт, хоча й не є невідворотним, проте у перспективі неминучий, а зволікання пов'язане із ще більшим ризиком [28, с. 798]. Отже, США допускають безальтернативне використання широкого спектра різних елементів «жорсткої сили» як результативного інструменту зовнішньої політики.

Зокрема, в останні роки Білий дім та Пентагон велику ставку роблять на масштабні наукові розробки із застосуванням новітніх технологій у військовій сфері задля створення так званої надточної зброї та виготовлення відповідних бойових зразків. Як свідчить досвід воєнних операцій в Іраку та Сирії, США можуть наносити ефективні випереджувальні та превентивні удари у будь-якій віддаленій точці світу, максимально використовуючи для цього останні наукові розробки і передові технічні досягнення, таким чином зберігаючи людські ресурси, максимально обмеживши їх використання. Отримавши майже безальтернативну, беззаперечну світову перевагу у царині розвитку військових технологій та здобувши завдяки цьому ефективну можливість достатньо безпечного та ощадливого використання «жорсткої сили» у вирішенні зовнішньополітичних завдань, США надалі залишатимуть фактор військових переваг превалюючим важелем у захисті національних інтересів та вирішенні проблемних питань міжнародної політики.

Тенденція зростання з кожним роком кількості регіональних конфліктів та локальних загроз і викликів у розрізі національної безпеки США та контексті світової стабільності актуалізує і подальше виправдання зваженого та адекватного використання елементів «жорсткої сили» та застосування високотехнологічної зброї. Особливістю сучасних «малих війн» є те, що на відміну від повномасштабних конфліктів «малі війни» не мають на меті тотальної руйнації економіки та цілковитого знищення армії супротивної воюючої сторони. «Малі війни» є швидкоплинними воєнними операціями з метою повного роззброєння сил опонента та контрольованої зміни його державного режиму. Військові операції американських збройних сил в Іраку задля повалення режиму С. Хусейна, у Сирії з метою боротьби з ІДІЛ є яскравими прикладами застосування «жорсткої сили» із використанням високотехнологічних надточних видів зброї.

Друга тенденція визначає застосування «м'якої сили» (*soft power*) на міжнародній арені. Під «м'якою силою» Дж. Най та В. Оуен розуміють здатність держави досягти бажаних результатів у міжнародних справах через переко-

нання, а не через нав'язування, насильство, примус, що характерно для «жорсткої сили». «М'яка сила» діє, закликаючи інших слідувати (або домагаючись їхньої згоди слідувати) певним нормам поведінки та інститутам на міжнародній арені, що й призводить до досягнення бажаного результату фактично без примусу [29, р. 21].

Привабливість застосування «м'якої сили» в сучасних міжнародних відносинах пояснюється тим, що її здійснення відбувається без використання зброї, що є набагато престижнішим і вигіднішим для держави, ніж удаватися до інструментів «жорсткої сили». Тому не випадково навіть великі держави прагнуть до того, щоб включити «м'яку силу» до свого арсеналу. В. Горбатенко зазначає, що «м'яка сила» володіє арсеналом більш гнучких інструментів, ніж ті, що належали до класичних зразків. Її вплив поширюється на: супроводження різних економічних проектів і відкриття нових перспективних ринків; питання енергетичної та продовольчої безпеки; проблематику, пов'язану зі зміною глобального клімату; співпрацю в галузі науки і технологій; культурні та гуманітарні зв'язки; підтримку співвітчизників за кордоном; програми допомоги розвитку зарубіжних країн і надання гуманітарної допомоги [30, с. 27–28].

Основними каналами реалізації політики «м'якої сили» є: публічна дипломатія, зовнішня культурна політика (зовнішня культурна стратегія, культурна дипломатія, розвиток зовнішньої культурної політики), інформаційна політика (зокрема, використання соціальних мереж та інших інноваційних медіаресурсів), міжнародна освітня політика, мережева гуманітарна взаємодія (високі гуманітарні технології, революції), використання фінансово-економічних інструментів (робота із залучення інвестицій у країну, доступ до економічної інфраструктури країни-реципієнта), експорт продукції для мас (кінематограф, музика, шоу-бізнес) [31, с. 203].

«М'яка сила» наразі є важливим елементом у зовнішній політиці багатьох держав світу – США, Китаю, країн Європейського Союзу, Канади, Росії, Японії. Звичайно ж, кожна країна характеризується своїми національними підходами до реалізації цього елементу та використовує різний інструментарій «м'якої сили» з огляду на політичні та економічні умови, а також на соціокультурні особливості. Так, Євросоюз через застосування політики «м'якої сили» зробив привабливою ідею інтеграції європейських держав. Завдяки зусиллям цього об'єднання Європу вдалося перетворити з континенту війни на континент миру. Франція, використовуючи інструменти «м'якої сили», продовжувала і продовжує зберігати свою неповторну національну ідентичність і твердо відстоювати власні специфічні національні інтереси, у тому числі в галузі культури [30, с. 29].

Зовнішньополітична стратегія США щодо латиноамериканських країн включила в себе комбінацію військових і невоєнних чинників. Військовим аспектом, який сприяє врахуванню в політиці американських інтересів, стало співробітництво у військово-технічній галузі. Другим ключовим невоєнним чинником, який має зв'язок із першим, є економічна модель держави. Третім ключовим елементом американської зовнішньополітичної стратегії щодо латиноамериканських країн є вплив на формування еліти, у культурній сфері через систему вищої освіти. Цей вплив дозволяє формувати невелику частку, але впливову частину соціуму, яка підтримує сучасний зовнішньополітичний курс держави, спрямований на тісний союз із США. Четвертим елементом для досягнення американських геостратегічних цілей є моделювання зовнішньополітичного курсу через формування за участю держави військово-політичних блоків [32, с. 254].

Як приклад застосування «м'якої сили», як пріоритетного елементу зовнішньої політики можна навести Японію – країну, що на законодавчому рівні відмовилася від застосування військової сили у вирішенні міжнародних спорів та нечасто вдається до економічних методів примусу (санкцій). Японія доволі природно робить акцент на традиційній та сучасній культурі, розвитку новітніх технологій, сучасній освіті й науці та допомозі країнам, що розвиваються. Важливим інструментом «м'якої сили» країни є публічна та культурна дипломатія, яким останнім часом керівництво країни приділяє значну увагу [33, с. 138].

Дослідники також вважають, що найбільший вплив «м'якої сили» відбувається і через «масову культуру». Масова (популярна) культура повинна мати розважальний характер, бути доступною та задовольняти потреби більшості членів суспільства. Інструментами просування масової культури є телебачення, соціальні мережі. Саме через них суспільство отримує інформацію щодо держав-лідерів і держав-аутсайдерів. Отже, «м'яка сила» однієї держави впливає на інші країни через привабливість культури, цінностей, мови, релігії, публічної дипломатії та ідеології.

Таким чином, реалії ХХІ ст. змушують акторів міжнародних відносин шукати нові методи та шляхи досягнення власних зовнішньополітичних цілей. Використання раніше популярних інструментів «жорсткої сили» відходить у минуле, поступаючись місцем більш гнучким. Міжнародні гравці, які прагнуть зайняти лідируючі позиції на світовій арені, усвідомлюють перспективність інструментів «м'якої сили» та дедалі активніше використовують їх як у зовнішній, так і у внутрішній політиці [34, с. 86].

Третя тенденція – застосування «розумної сили» (*«smart power»*). Термін «розумна сила» ввів Дж. Най у 2003 р. Він означає «здатність об'єднувати

«жорстку» і «м'яку силу» в ефективну стратегію» [35, р. 83]. Саме розумне поєднання «м'якої сили» і «жорсткої сили» у внутрішній і зовнішній політиці може сприяти досягненню державою довгострокових цілей. «Розумна сила» є дієвою формою в здатності поєднувати «жорстку» і «м'яку» сили для формування переможної політичної стратегії. Вона включає стратегічне використання дипломатії, переконання, проекцію влади і впливу ефективними засобами, які мають політичну легітимність, розумне застосування сили, а також усіх форм дипломатії. Існуюча ситуація – важлива умова реалізації розумної сили, а будь-яка сила адекватно оцінюється лише у співвідношенні з іншими у встановленні «розумного світового ладу» [36, р. 221]. Для більшості країн, яких не можна віднести до категорії світових держав, «розумна сила» є синонімом ефективності як оптимального співвідношення обмежених ресурсів впливу та дипломатичного успіху [37]. Таким чином, стратегія «розумної сили» є розвитком синергетичного ефекту від оптимального поєднання елементів «м'якої» і «жорсткої сили» в міжнародних відносинах.

Як зазначає і Н. Белоусова, інструментарієм «розумної сили» є публічна дипломатія, участь у міжнародних інститутах, участь у програмах міжнародного розвитку та економічної інтеграції, участь у політиці глобальної безпеки, використання критичних технологій з метою забезпечення безпеки, інструментарій дискурсивного впливу, розвиток технологій та інновацій, наукове та науково-технологічне міжнародне співробітництво в енергетичній і космічній сферах, наукова діяльність провідних національно-дослідницьких університетів, зміцнення довіри громадян до урядових інституцій. Таким чином, «розумна сила» є комбінацією дипломатичних, економічних, військових, політичних, правових та культурних інструментів зовнішньої політики [38].

Ресурсним забезпеченням «розумної сили» виступають мережеві ресурси, інформаційні та валютно-фінансові ресурси, інноваційно-технологічний і кібернетичний потенціали, потенціал системно-організованого інтелектуального виробництва в інтересах держави [39, с. 36]. Сюди можна додати науково-дослідний ресурс та ресурс високотехнологічних збройних сил. Інструментами використання мережевих ресурсів політичної мобілізації є соціальні мережі (Facebook, Twitter, Youtube), блоги. За допомогою таких інструментів певні держави прагнуть маніпулювати соціальними процесами. Ідеться про маніпулювання громадською думкою окремих груп населення інших держав за допомогою цілеспрямованого вкидання в зазначені соціальні мережі певної інформації. Інтернет-ресурси можуть бути використані для підтримки радикальної опозиції в державах-контрагентах, терористичних формувань на території інших держав. Інформаційний потенціал «розумної сили» на технологічному рівні проявляється у здатності здійснювати інфор-

маційну війну насамперед через глобальну мережу, але також і через систему міжнародного теле- і радіомовлення. Для цього збирається, аналізується під певним ракурсом і коментується інформація, що стосується різних аспектів зовнішньополітичних та внутрішньополітичних подій. Кібернетичний потенціал може бути реалізований за допомогою таких інструментів, як кібервійська, що є спеціально створеними підрозділами в рамках збройних сил, що забезпечують кібернетичну безпеку ключових об'єктів. Конкретним проявом «розумної сили» є, наприклад, DDoS-атаки на ключові інформаційні, технологічні канали та вузли зв'язку на території інших держав. Кібератакам можуть піддаватися як урядові установи і військові об'єкти, так і національні банки, ключові корпорації, навіть окремі громадяни.

Застосування «розумної сили» в сучасних міжнародних відносинах є спробою вийти за межі традиційних міждержавних відносин. За допомогою інструментів розумної сили відкривається можливість діалогу, просування програм з підтримки ефективного переходу до демократії, наприклад, у таких країнах, як Туніс, Єгипет і Лівія, та захист прав людей у всьому світі. Разом із тим політика «розумної сили» не виключає військових операцій чи гуманітарних військових місій у відповідь на насильство та агресію, однак стратегія «розумної сили» відмовляється від логіки гонки озброєнь і переходить до логіки формування та підтримки в стані постійної боєготовності компактних надсучасних сил, які в кількісному співвідношенні відповідають завданням оборонної достатності. Зокрема, Президент США Д. Байден зазначив, що США будуть використовувати військову силу на світовій арені лише в надзвичайних випадках. «Головна і невід'ємна місія Пентагону полягає в тому, щоб стримувати агресію з боку наших ворогів і, якщо буде потрібно, вести бойові дії і перемагати у війнах, щоб Америка залишалася в безпеці» [40].

Четверта тенденція стосується «перетікання» сили в міжнародних відносинах до недержавних акторів, груп і окремих індивідів. Такого роду «дифузія сили» часто вважається суттєвою тенденцією в міжнародних відносинах, однією з причин чого, на нашу думку, є неповна адекватність існуючих державно-орієнтованих концепцій сили. Аналіз джерел свідчить, що тенденція застосування «дифузної сили» пов'язана в першу чергу із веденням «гібридних» війн у XXI ст. В умовах «гібридної» війни стає неможливим відрізнити правих від винних, ворогів від союзників, простих мирних громадян від бойовиків і терористів-смертників. Прихована чи явна зовнішня військова інтервенція, проведена бандами бойовиків сусідніх країн за підтримки високотехнологічних засобів розвідки і поразки деяких розвинених держав світу, надає такому збройному конфлікту ще більш запутаного і неоднозначного характеру. Змістом військових дій у війні такого типу стає не фізичне знищення

збройних сил противника, а деморалізація і нав'язування своєї волі всьому населенню держави. На полі бою сучасного збройного конфлікту поряд з регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – іррегулярні формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військові кампанії і легіони іноземних найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військові контингенти міжнародних організацій [41, с. 366].

З другого боку, тенденція «дифузії сили» яскраво проявляється в діях терористичних організацій. З точки зору Д. Ольшанського, тероризм являє собою найжорстокіші насильницькі дії, спрямовані на формування емоційного стану страху (в першу чергу у мирного населення) для досягнення своїх цілей [42, с. 56]. У системі міжнародних відносин тероризм відіграє не останню роль. Це пояснюється низкою обставин: тероризм знижує ефективність управління суспільством і, як наслідок, регулювання соціально-політичних процесів; послаблюючи державні та суспільні структури, тероризм виступає живильним середовищем для утворення та посилення впливу в суспільстві опозиційних антиконституційних утворень; активізуючи морально-психологічний вплив на населення, тероризм викликає хаос, провокації, ускладнення, взаємну озлобленість людей, яку терористи використовують у своїх політичних цілях; виходячи за межі державних кордонів, створюючи транснаціональні злочинні структури, тероризм набуває міжнародного характеру і становить небезпеку для всього міжнародного співтовариства [43, с. 273].

Існує декілька обставин, що сприяють виникненню та поширенню тероризму, базова – це відповідне соціально-політичне та економічне середовище в державі. Оцінюючи вплив економічних чинників, Е. Паін вважає, що в бідних, нерозвинених державах, що перебувають на найнижчих рівнях економічного і соціального розвитку, проявів політичного екстремізму і тероризму в чистому вигляді практично не існує. Разом із тим у державі, де багатству незначної меншості населення протиставляється злиденність більшості людей і панує зневіра в те, що можливо що-небудь змінити законними засобами, існують усі передумови для його виникнення [44, с. 115–116].

Форми проявів тероризму винятково багатогранні: вони коливаються у проміжку від примушування і погроз до фізичного знищення людей. Мета тероризму в міжнародних відносинах має політичний характер; основа терористичних актів – нетерпимість і екстремізм; акти терору ставлять під загрозу дружні відносини між різними народами і державами; акти терору загрожують територіальній цілісності державних утворень тощо [45]. Тероризм – це політика, тактика і планування з руйнування існуючого державно-конституційного устрою, із залякування населення й отримання

важелів впливу і тиску на державні структури для досягнення політичних цілей терористів [46, с. 216].

Сьогодні в міжнародних відносинах усе частіше використовуються приватні військові компанії (ПВК) [47–49]. У квітні 2001 р. була створена організація «Peace Operations Association» (POA), що координує діяльність приватних військових і охоронних компаній на міжнародному рівні. Вояки ПВК у цьому столітті брали участь у більшості воєнних конфліктів, а також протистояли терористам у різних куточках планети: від Афганістану до Колумбії. У бойових діях на Донбасі і в Сирії в 2014–2015 рр. брала участь офіційно не зареєстрована російська ПВК Вагнера [50]. На сьогодні в 50 країнах світу діють кілька сотень ПВК різного профілю, багато з яких входять до складу найбільших світових корпорацій. Чому так сталося? Військові експерти вважають, що використання ПВК сьогодні в міжнародних конфліктах обумовлено низкою причин: ПВК найняти дешевше, ніж залучати величезну військову структуру держави; використання ПВК не викликає у населення більшості країн світу того невдоволення, яке може викликати застосування регулярних збройних сил; ПВК можуть являти собою противагу місцевим збройним силам у державах зі слабкими політичними інституціями; ПВК здатні до швидкого розгортання і переміщення з будь-якого куточка планети у потрібне місце; втрати особового складу ПВК не враховуються в офіційних звітах урядів; ПВК притаманне більш гнучке оперативне управління; відсутня бюрократія; вони незалежні у виборі методів здійснення контрактів; більш високий професіоналізм порівняно з регулярними військами; відсутність ідейної та ідеологічної мотивації особового складу.

Таким чином, «дифузна сила» є доволі реальною і вагомою силою, яка здатна здійснити потужний вплив на міжнародній арені. Тактика дій у застосуванні «дифузної сили» відрізняється різноманітністю засобів, форм і методів боротьби, що застосовують відповідно до завдань, обстановки, умов міжнародних відносин.

Висновки. Наведені тенденції свідчать, що використання сили залишається актуальним інструментом у сучасних міжнародних відносинах. Під впливом сучасних аспектів міжнародного життя держави все активніше використовують нові способи впливу на інших акторів міжнародних відносин у вигляді застосування «жорсткої», «м'якої», «розумної» та «дифузної» сили.

Розподіл сили на «жорстку» та «м'яку», «розумну» та інші, які є тісно пов'язаними, віддзеркалює ускладнення правил взаємодії між державами. «Жорстка сила» не втрачає головного значення у світі, де держави прагнуть захистити свою незалежність, а латентні структури вдаються до насильства. Ураховуючи сучасні особливості міжнародних відносин, в основі яких лежить

становлення та підтримка миру в усьому світі, актуальним є використання сили держави в межах концепції «м'якої сили» з можливістю подальшої трансформації в концепцію «розумної сили». Разом із тим набуває поширення використання «дифузної сили», що знаходить свій прояв у діяльності терористичних організацій та недержавних збройних формувань. Сучасні тенденції застосування сили обумовлені на лише теоретичним характером їхнього обґрунтування, а й практикою застосування у зовнішній політиці багатьох країн світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статут ООН. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 25.03.2021).
2. Трегубенко А. Міжнародне право про застосування сили в системі колективної безпеки. *Юридична наука*. 2013. №7. С. 104–110.
3. Арон Р. Мир і війна між націями / пер. фр. В. Шовкуна, З. Борисюк, Г. Филипчука. Київ: МП «Юніверс», 2000. 686 с.
4. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. Київ: НППМБ, 2001. 299 с.
5. Капітоненко М. Г. Силовий фактор у міжнародних відносинах: монографія / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Київ. ун-т, 2013. 303 с.
6. Слипченко В. Й. Войны шестого поколения: Оружие и военное искусство будущего. Москва: Вече, 2002. 381, [1] с.
7. Смолянук В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. 466 с.
8. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивойна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. 412, [1] с.
9. Hard power, soft power, and the future of transatlantic relations / edited by Thomas L. Ilgen. Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate, 2006. xiv, 207 p.
10. Huntington S. P. The clash of civilizations and the remaking of world order. New York: Simon & Schuster, 2011. 367 p.
11. Keohane R. O. Power and governance in a partially globalized world. London; New York: Routledge, 2002. xiv, 298 p.
12. Levy Y. Theorizing the domestic legitimacy of using force. *International Politics*. 2020. Vol. 58, Issue 1. P. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00210-2>.
13. Morgenthau H. J. Politics among nations: the struggle for power and peace. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston: McGraw-Hill Higher Education, 2006. xxxix, 703 p.

14. Nye J. S. Jr., Welch D. A. Understanding global conflict and cooperation: an introduction to theory and history. Tenth ed. Boston: Pearson, 2017. xix, 424 p.
15. Soft power on hard problems: strategic influence in irregular warfare / edited by Ajit Maan and Amar Cheema. Lanham: Hamilton Books, 2017. vi, 133 p.
16. Van Creveld M. More on war. Oxford: Oxford University Press, 2017. x, 219 p.
17. Wallerstein I. The decline of American power: the U. S. in a chaotic world. New York: New Press, 2003. x, 324 p.
18. Waltz K. N. Man, the state, and war: a theoretical analysis / with a foreword by Stephen M. Walt. Anniversary Ed. New York: Columbia University Press, 2018. xviii, 263 p.
19. Панфілов О. Ю., Мануйлов Є. М. Феномен воєнної сили у сучасному світі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №3 (26). С. 112–121.
20. Требін М. Войны XXI века. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.
21. Требін М. П. Військова сила у сучасному світі. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. 2000. Вип. VIII. С. 87–92.
22. Cline R. S. World power assessment: a calculus of strategic drift. Boulder, Colo.: Westview Press, 1975. x, 173 p.
23. Knorr K. The power of nations: the political economy of international relations. New York: Basic Books, 1975. x, 353 p.
24. Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект: монографія. Харків: Майдан, 2007. 360 с.
25. Nye J. S. Jr. Soft Power, Hard Power and Leadership. URL: <https://numerons.files.wordpress.com/2012/04/soft-power-hard-power-and-leadership.pdf> (дата звернення: 25.03.2021).
26. Heinze E. A. Humanitarian Intervention and the War in Iraq: Norms, Discourse and State Practice. *Parameters*. 2006. Vol. 36, Issue 1. P. 20–34.
27. Слободян Н. В. Фактор «жорсткої сили» у близькосхідній політиці США на початку XXI ст. *Сходознавство*. 2013. №62–63. С. 130–141.
28. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
29. Nye J. S. Jr., Owen W. A. America's Information Edge. *Foreign Affairs*. 1996. Vol. 75, No. 2 (March-April). P. 20–36. DOI: <https://doi.org/10.2307/20047486>.
30. Горбатенко В. «М'яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 27–31.
31. Фесик О. Категорія «м'яка сила» у дослідженнях міжнародних відносин. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2015. № 11. С. 196–209.
32. Ткач О., Ткач А. М'яка сила як інструмент непрямого управління міжнародними процесами. *Американська історія та політика*. 2016. №2. С. 252–259.
33. Кочнева Е. Д. Япония как мировой лидер продвижения soft power. *Дискурс Пу*. 2014. №2–3 (15–16). С. 134–140.

34. Святковська Ю. Ю. «М'яка сила» як інструмент зовнішньої політики держави. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія*. 2017. Вип. 28, т. 297. С. 83–87.
35. Nye J. S. Jr. *The powers to lead*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. xiii, 226 p.
36. Rasset B., Starr H. *World politics: the menu for choice*. 5th ed. New York: W. H. Freeman and Co., 1996. xiv, 501 p.
37. Лозовицький О. «Розумна могутність» – стратегічна основа зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 111–122.
38. Белоусова Н. Б. «Розумне» лідерство Сполучених Штатів Америки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107, ч. I. С. 148–151. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv_2012_107_01.pdf (дата звернення: 25.03.2021).
39. Чихарев И. А., Столетов О. В. К вопросу о соотношении стратегий «мягкой силы» и «разумной силы» в мировой политике. *Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки*. 2013. № 5. С. 26–43.
40. Байден назвав умову використання армії США в інших країнах. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2021/02/11/novyna/svit/bajden-nazvav-umovu-vykorystannya-armiyi-ssha-inshyx-krayinax> (дата звернення: 25.03.2021).
41. Требін М. П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 366–371.
42. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 288 с.
43. Канцір В. Міжнародний тероризм як «непереборна сила» для світової спільноти? *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 269–274.
44. Паин Э. А. Социальная природа терроризма и экстремизма. *Общественные науки и современность*. 2002. № 4. С. 113–124.
45. Пахомова Н. А. Международный терроризм: понятие, причины, последствия. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2019. № 7–2. С. 43–45. URL: <http://intjournal.ru/wp-content/uploads/2019/08/Pahomova.pdf> (дата звернення: 25.03.2021).
46. Требін М. Тероризм: його сутність і різноманіття крізь призму політологічного аналізу. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2017. № 6. С. 212–219.
47. Cameron L., Chetail V. *Privatizing war: private military and security companies under public international law*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2013. xxxv, 720 p.
48. Eckert A. E. *Outsourcing war: the just war tradition in the age of military privatization*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2016. xii, 183 p.
49. Pelton R. Y. *Licensed to kill: hired guns in the war on terror*. New York: Three Rivers Press, 2007. 358 p.

50. Smirnova J. Die russische «Wagner-Einheit» zieht in den Syrien-Krieg. *Welt*. 10.05.2016. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/article155218701/Die-russische-Wagner-Einheit-zieht-in-den-Syrien-Krieg.html> (дата звернення: 25.03.2021).

REFERENCES

1. Statut OON [UN Charter]. Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 [in Ukrainian].
2. Trehubenko, A. (2013). Mizhnarodne pravo pro zastosuvannia syly v systemi kolektyvnoi bezpeky [International law on the use of force in the system of collective security]. *Yurydychna nauka – Legal science*, 7, 104–110 [in Ukrainian].
3. Aron, R. (2000). *Myr i viina mizh natsiiamy* [Peace and war between nations] / [per. s frants. V. Shovkuna, Z. Borysiuk, H. Fylypchuka]. Kyiv: MP «Iunivers» [in Ukrainian].
4. Bodruk, O. S. (2001). *Struktury voiennoi bezpeky: natsionalnyi ta mizhnarodnyi aspekty* [Military security structures: national and international aspects] / Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy, Natsionalnyi instytut problem mizhnarodnoi bezpeky. Kyiv: NIPMB [in Ukrainian].
5. Kapitonenko, M. H. (2013). *Sylovyi faktor u mizhnarodnykh vidnosynakh: monohrafiia* [The power factor in international relations: a monograph] / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv: Kyivskiy universytet [in Ukrainian].
6. Slipchenko, V. I. (2002). *Vojny shestogo pokolenija: Oruzhie i voennoe iskusstvo budushhego* [Sixth Generation Wars: Weapons and the Art of War of the Future.]. Moskva: Veche [in Russian].
7. Smolianiuk, V. F. (2000). *Viiskova mohutnist Ukrainy: Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia i rozvytku (politolohichni analiz dosvidu 1990-kh rokiv)* [Military power of Ukraine: Theoretical and methodological principles of formation and development (political analysis of the experience of the 1990s)]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
8. Toffler, Je., & Toffler, H. (2005). *Vojna i antivojna: Chto takoe vojna i kak s nej borot'sja. Kak vyzhit' na rassvete XXI veka* [War and Antiwar: What is War and How to Fight It. How to survive at the dawn of the 21st century] / [per. s angl. M. B. Levina]. Moskva: AST: Tranzitkniga [in Russian].
9. Ilgen, T. L. (Ed.) (2006). *Hard power, soft power, and the future of transatlantic relations*. Aldershot, Hampshire, England; Burlington, VT: Ashgate.
10. Huntington, S. P. (2011). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
11. Keohane, R. O. (2002). *Power and governance in a partially globalized world*. London; New York: Routledge.
12. Levy, Y. (2020). Theorizing the domestic legitimacy of using force. *International Politics*, 58(1), 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00210-2>.
13. Morgenthau, H. J. (2006). *Politics among nations: the struggle for power and peace*. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston: McGraw-Hill Higher Education.

14. Nye, J. S. Jr., & Welch, D. A. (2017). *Understanding global conflict and cooperation: an introduction to theory and history*. Tenth ed. Boston: Pearson.
15. Maan, A. & Cheema, A. (Eds) (2017). *Soft power on hard problems: strategic influence in irregular warfare*. Lanham: Hamilton Books.
16. Van Creveld, M. (2017). *More on war*. Oxford: Oxford University Press.
17. Wallerstein, I. (2003). *The decline of American power: the U. S. in a chaotic world*. New York: New Press.
18. Waltz, K. N. (2018). *Man, the state, and war: a theoretical analysis / with a foreword by Stephen M. Walt*. Anniversary Ed. New York: Columbia University Press.
19. Panfilov, O. Yu., & Manuilov, Ye.M. (2015). Fenomen voiennoi syly u suchasnomu sviti [The phenomenon of military force in the modern world]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofii, filozofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3 (26), 112–121* [in Ukrainian].
20. Trebin, M. (2005). *Vojny XXI veka* [Wars of the XXI century]. Moskva: AST; Minsk: Harvest [in Russian].
21. Trebin, M. P. (2000). Viiskova syly u suchasnomu sviti [Military power in the modern world]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho viiskovoho universytetu. Sotsialna filozofii, pedahohika, psykhologhiia – Scientific notes of Kharkiv Military University. Social philosophy, pedagogy, psychology, Issue VIII, 87–92* [in Ukrainian].
22. Cline, R. S. (1975). *World power assessment: a calculus of strategic drift*. Boulder, Colo.: Westview Press.
23. Knorr, K. (1975). *The power of nations: the political economy of international relations*. New York: Basic Books.
24. Panfilov, O. Yu. (2007). *Zberezhennia homeostazysu suspilstva v umovakh systemnykh transformatsii: sylovyi aspekt* [Preservation of homeostasis of society in the conditions of system transformations: power aspect]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
25. Nye, J. S. Jr. Soft Power, Hard Power and Leadership. Retrieved from <https://numerons.files.wordpress.com/2012/04/soft-power-hard-power-and-leadership.pdf>.
26. Heinze, E. A. (2006). Humanitarian Intervention and the War in Iraq: Norms, Discourse and State Practice. *Parameters, 36 (1), 20–34*.
27. Slobodian, N. V. (2013). Faktor «zhorstkoi syly» u blyzkoskhidnii politytsi SShA na pochatku XXI st. [The factor of «brute force» in US Middle East policy in the early XXI century]. *Skhodoznavstvo – Orientalism, 62–63, 130–141* [in Ukrainian].
28. Trebin, M. P. (Ed.) (2015). *Politolohichniy entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science encyclopedic dictionary] / uklad.: L. M. Herasina, V. L. Pohribna, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
29. Nye, J. S. Jr., & Owen, W. A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs, 75 (2) (March-April), 20–36*. DOI: <https://doi.org/10.2307/20047486>.
30. Horbatenko, V. (2014). «M'iaka syly» yak osnova suchasnoi heopolitychnoi stratehii [‘Soft power’ as the basis of modern geopolitical strategy]. *Studia politologica Ucraino-Polona – Studia politologica Ucraino-Polona, Issue 4, 27–31* [in Ukrainian].

31. Fesyk, O. (2015). Kategoria «m'iaa syla» u doslidzhenniakh mizhnarodnykh vidnosyn [The category of 'soft power' in the study of international relations.]. *Naukovyi visnyk [Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu] – Scientific Bulletin [of Odessa National Economic University]*, 11, 196–209 [in Ukrainian].
32. Tkach, O., & Tkach, A. (2016). M'iaa syla yak instrument nepriamoho upravlinnia mizhnarodnyimi protsesami [Soft power as a tool for indirect management of international processes]. *Amerykanska istoriia ta polityka – American history and politics*, 2, 252–259 [in Ukrainian].
33. Kochneva, E. D. (2014). Japonija kak mirovoj lider prodvizhenija soft power [Japan as a world leader in promoting soft power]. *Diskurs Pi – Discourse Pi*, 2–3 (15–16), 134–140 [in Russian].
34. Sviatkovska, Yu.Yu. (2017). «M'iaa syla» yak instrument zovnishnoi polityky derzhavy [‘Soft power’ as an instrument of state foreign policy]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]. Serii: Politolohiia – Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University]. Series: Political Science*, 297 (285), 83–87 [in Ukrainian].
35. Nye, J. S. Jr. (2008). *The powers to lead*. Oxford; New York: Oxford University Press.
36. Rasset, B., & Starr, H. (1996). *World politics: the menu for choice*. 5th ed. New York: W. H. Freeman and Co.
37. Lozovytskyi, O. (2016). «Rozumna mohutnist» – stratehichna osnova zovnishnopolitychnoi ta obronnoi skladovykh diievoho reformuvannia derzhavy v umovakh hlobalizatsii [‘Reasonable power’ is the strategic basis of foreign policy and defense components of effective state reform in the context of globalization]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies NAS of Ukraine*, Issue 5–6, 111–122 [in Ukrainian].
38. Bielousova, N. B. (2012). «Rozumne» liderstvo Spoluchenykh Shtativ Ameryky [‘Smart’ leadership of the United States]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Current issues of international relations*, Issue 107, Part I, 148–151. Retrieved from http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apmv/apmv_2012_107_01.pdf [in Ukrainian].
39. Chiharev, I. A., & Stoletov, O. V. (2013). K voprosu o sootnoshenii strategij «mjagkoj sily» i «razumnoj sily» v mirovoj politike [On the question of the relationship between the strategies of 'soft power' and 'reasonable power' in world politics]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 12: Politicheskie nauki – Moscow University Bulletin. Series 12. Political Science*, 5, 26–43 [in Russian].
40. Biden nazvav umovu vykorystannia armii SShA v inshykh krainakh [Biden called the condition for the use of the US military in other countries]. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/11/novyna/svit/bajden-nazvav-umovu-vykorystannya-armiyi-ssha-inshyx-krayinax> [in Ukrainian].
41. Trebin, M. P. (2014). Fenomen «hibrydnoi» viiny [The phenomenon of 'hybrid' war]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin*, 87, 366–371 [in Ukrainian].

42. Ol'shanskij, D. V. (2002). *Psihologija terrorizma* [Psychology of terrorism]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
43. Kantsir, V. (2017). Mizhnarodnyi teroryzm yak «nepereborna syla» dlia svitovoi spilnoty [International terrorism as an 'irresistible force' for the world community]? *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhniky»*. Serii: Yurydychni nauky: zbirnyk naukovykh prats – *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Series: *Jurisprudence: a collection of scientific papers*, 876, 269–274 [in Ukrainian].
44. Pain, Je.A. (2002). Social'naja priroda terrorizma i jekstremizma [The social nature of terrorism and extremism]. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* – *Social sciences and modernity*, 4, 113–124 [in Russian].
45. Pahomova, N. A. (2019). Mezhdunarodnyj terrorizm: ponjatie, prichiny, posledstviya [International terrorism: concept, causes, consequences]. *Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk – International Journal of the Humanities and Natural Sciences*, 7–2, 43–45. Retrieved from <http://intjournal.ru/wp-content/uploads/2019/08/Pahomova.pdf> [in Russian].
46. Trebin, M. (2017). Teroryzm: yoho sutnist i riznomanittia kriz pryzmu politolohichnoho analizu [Terrorism: its essence and diversity through the prism of political analysis]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University. International relations*, 6, 212–219 [in Ukrainian].
47. Cameron, L., & Chetail, V. (2013). *Privatizing war: private military and security companies under public international law*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
48. Eckert, A. E. (2016). *Outsourcing war: the just war tradition in the age of military privatization*. Ithaca; London: Cornell University Press.
49. Pelton, R. Y. (2007). *Licensed to kill: hired guns in the war on terror*. New York: Three Rivers Press.
50. Smirnova, J. (2016). Die russische «Wagner-Einheit» zieht in den Syrien-Krieg. *Welt*. 10.05. Retrieved from <https://www.welt.de/politik/ausland/article155218701/Die-russische-Wagner-Einheit-zieht-in-den-Syrien-Krieg.html>.

Требин Михаил Петрович, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Панфилов Александр Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПРИМЕНЕНИЯ СИЛЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Раскрываются современные тенденции применения силы в международных отношениях. По результатам анализа выделены тенденции применения «жесткой»,

«мягкой», «умной» и «диффузной» силы на международной арене. Раскрываются также концептуальное содержание и особенности применения силы в каждой из указанных тенденций.

Ключевые слова: международные отношения, «жесткая сила», «мягкая сила», «умная сила», «диффузная сила», применение силы.

Trebin Mikhailo Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

Panfilov Oleksandr Yuriyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

MODERN POWER TRENDS IN INTERNATIONAL RELATIONS

The article reveals the modern power trends in international relations. Based on the results of the analysis, the tendencies of the use of «hard», «soft», «smart», and «diffuse» power in the international arena are highlighted. The conceptual content and features of the use of power in each of the indicated tendencies are revealed.

Keywords: international relations, «hard power», «soft power», «smart power», «diffuse power», use of power.

UDC 32.019.5

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229799

Polishchuk Ihor Oleksiiovych, Doctor of Political Science, Professor,
Professor of Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: i_polischuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

Maksimishyna Tetiana Mykolaivna, Candidate of Political Science,
Associate Professor of English Language Department,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
e-mail: tetyana.motornyuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4134-1392

INFORMATIONAL INFLUENCE ON THE POLITICAL KNOWLEDGE OF CHILDREN IN THE CONTEXT OF THE HYBRID WAR OF RUSSIA AGAINST UKRAINE

In the context of a hybrid war, modern threats to the information security of children living in the temporarily occupied territories are analyzed, and the prospects for their reintegration into the socio-political field of the Ukrainian state are determined. The article reveals the action of the mechanism of aggressive anti-Ukrainian propaganda, conducted since 2014 on all Russian TV channels and retransmitted to the occupied Ukrainian territories, which, through outright lies and a demonstration of disdain for the leaders of the Ukrainian state, undermines their legitimacy in the eyes of the population of these territories, forms an inadequate attitude in the minds of children to reality, destroys national identity.

It is emphasized that the return by Ukraine of control over the temporarily occupied territories is not a short-term prospect, but requires the development of a long-term strategy for the reintegration of these territories. Such a strategy is especially important for children and adolescents, since their political outlook is formed in an information and socio-cultural environment hostile to Ukraine.

Keywords: *child, information warfare, Ukraine, Russia, public opinion, mass media.*

Formulation of the problem. The aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began more than 7 years ago, led to the occupation of some districts of Luhansk and Donetsk regions of Ukraine and the proclamation of pseudo-republics «LPR» and «DPR». In fact, Russia has declared a hybrid war against Ukraine. The population of the occupied territories was under the influence of pro-

Russian media, which was constantly hostile to Ukraine. This propaganda causes special damage to children, as the most vulnerable group of the population with an unformed political culture and consciousness. This problem has long-term consequences in terms of reintegration of the occupied territories into the political field of Ukraine.

In 2014, through the «popular uprisings» inspired by the Russians, Russia occupied 44,000 square kilometers, which is 7% of Ukraine's territory, seized the largest cities in the Donetsk and Luhansk regions, the Russian aggression killed 13 thousand people and more than 28 thousand people were wounded, more than 1.8 million people from the Donbas and the Crimea were forced to move to other places of Ukraine [1]. The Ukrainian Crimea was annexed by the Russian Federation, and some regions of Donetsk and Luhansk regions began to be ruled by the Kremlin's puppet regimes – the so-called «Luhansk People's Republic» and «Donetsk People's Republic».

The fate of the people who fell under the rule of pseudo-republics has since ceased to depend on the actions of the Ukrainian government. Children who remained on the territories occupied by Russia were forced to accept their parents' choices and grow in conditions not only of armed confrontation, but also of information warfare. For these children, the problem of information aggression and information security is put forward.

Information warfare is an important component of the hybrid warfare, launched by the Russian Federation against the sovereign Ukraine. Such a form of struggle is a combination of methods and means of influencing the information sphere: from a one-time action of information-psychological and informational and technical influence to a complex of actions that involve planned, systematic influence on the consciousness and behavior of people by spreading biased, incomplete or inaccurate information for the purpose of inclining them to commit actions beneficial to the subject of information influence [2, p. 20–30].

The main object of information attacks is the consciousness of an individual whose hidden influence is exercised through their psyche and nervous system, mainly at the subconscious level, «bypassing conscious control, through the sphere of unconscious, unclear, and unconscious reactions of the human psyche» [3, p. 117]. The age-specificity of a child results in the fact that the hidden influence on their psyche is much larger than that of an adult, and the threats to their information security are more significant and vivid.

Methodology. The general situation in the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions is reproduced using the historical retrospective method. Content analysis is used in the study of propaganda products of the Russian Federation on the territories of «LPR»/«DPR» controlled by it. Disclosure of the peculiarities of

media influence on the political consciousness of modern children is carried out by means of analysis of actual sociological research, that is, using sociological methods of questionnaires and interviews. Formulation of conclusions is carried out through the use of the general method of induction.

Analysis of recent research and publications. The problem of informational and psychological confrontation in modern society is studied in the writings by H. Hrachev, O. Drozdov, M. Vilenchyk, N. Matveievf. The problems of forming youth and children's political culture and the influence of the media on this process are studied by A. Valeieva, N. Savina, Yu. Zubok, O. Honcharova, S. Belobanova, L. Shakirova. The peculiarities of the information influence on the child's psyche are considered by A. Bandura, O. Baranov, V. Bryzhko, I. Aristova, E. Erikson, J. Zharkov, M. Prysiazhniuk, N. Savinova, V. Petryk, V. Pylypchuk, K. Bieliakov, A. Fioktistov and other scientists.

At the same time, it should be emphasized that the problem of the negative impact of the information warfare on the child's consciousness and behavior remains underinvestigated today and requires a more thorough study.

The purpose of the article is to determine the forms of manifestation and social consequences of the destructive influence of Russian propaganda on the formation of the political culture of children living in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions.

Presenting main material. The most noticeable and harmful manifestation of the negative information influence on a person is the destructive information influence. The term «destruction» comes from the Latin «destructio», which in translation means «demolition, collapse». The modern interpretation of the term «destruction» is a violation or breaking of the normal structure of something» [2, p. 23]. Hence, the destructive information influence on the consciousness of the child is a negative influence that causes the violation of the integrity of the individual, the destruction of their mentality and irreversible violations in their psyche, which makes it impossible for the formation of a person to be normal.

Of course, propaganda is the main tool of destructive information influence. The essence of propaganda is the manipulation of consciousness, to achieve the goal it needs to cause certain emotions in humans, and its main function is to create a fictitious, parallel reality [4, p. 255].

The aggressive anti-Ukrainian propaganda is currently being conducted on all Russian TV channels and retransmitted to the occupied Ukrainian territories. Examples of such propaganda aimed at the children's audience in the east of the country are the cartoon «Once our life has changed» on the Russian television channel «Smile of a Child», which allegedly was created by refugee children from the Donbas. This fake product shows how the Ukrainian army allegedly bombards

their hometowns by aviation means [5], the New Year's children's fairy tale «Saved Christmas», released on the official channel of «DPR» [6], illustrated children's magazine «Polite Little People», which was distributed in the city of Luhansk [7]. An outright lie, a disdainful attitude towards the leaders of the Ukrainian state undermine their legitimacy, form an inadequate attitude towards reality in the child's mind, undermine national identity, and form a fierce attitude toward the Ukrainian Armed Forces as «invaders», but not defenders of the Motherland. The content of what is going on in Luhansk and Donetsk regions is disturbed: Russian invaders are presented as «liberators», and on the contrary, Ukrainian liberators are presented as «invaders». Although the territory of the occupied regions of Donetsk and Luhansk regions is in fact Ukrainian ethnic lands dominated by representatives of the Ukrainian people (although in a lesser proportion than in other regions of Ukraine, with the exception of the Crimean autonomy, where ethnic Russians are dominant). Hence, there are no objective grounds for any autonomy in Ukraine in the Donbas and can not be. All the specifics of this region is that, because of its geographical proximity to Russia, it has always been in a foreign information field and has formed a specific semi-Soviet consciousness and regional patriotism, which is not entirely consistent with Ukrainian identity. But this is a significant failure of the Ukrainian state, which allowed to violate its information sovereignty, which eventually led to the violation of our territorial sovereignty through the foreign occupation of the Russian Federation. As a result, a generation of ethnic Ukrainians is formed in the occupied and adjoining territories, and they are deprived of national identity, are not tangent to their national culture and language, and do not perceive Ukraine positively as their own Motherland. This is the problem that will have to be solved for decades. Moreover, the contemporary political culture of the Ukrainian people is fragmentary, it is not monolithic, since it lacks the established components, and many of those established have not been formed yet. It should be emphasized that a large number of political and cultural elements of contemporary Ukrainians do not correspond to the traditions of the Ukrainian nation and our national character [8, p. 175]. Now, Ukrainians must finally abandon all archaic, outdated post-colonial mental guides and restore the best national traits: democracy, communist centrism, activism-type individualism, tolerance, the cult of honest work, the negation of any authoritarian practices, etc. [9, p. 228–229].

The problem of information security of children in non-controlled areas of Ukraine in «LPR»/«DPR» has a humanitarian and socio-political aspect.

The notion of «media» configures us to the facts that: the life of children passes not only in the real world but also in an artificially established virtual world in which communication is mediated by electronic means of information (mass media); children are under the influence of large volumes of fragmented, mainly audio-visual

information, which has a predominance of the affective component over cognitive, which entails a special kind of assimilation of information messages; in the field of similar, identical informational influence, a large number of people are exposed at once, because the media environment is characterized by a massive impact on large audiences, which are segmented into a large number of target groups.

Information space influence on the child is sometimes crucial to the formation of the future personality. The level of consciousness, moral upbringing of a person is determined by their ability to appreciate the highest values – sincerity, kindness and humanity. So what personality values prevail today and what factors influence their formation? Today, one of the main factors is mass media. What is the information space around us filled with?

Today, certain indicators that give grounds to determine the media environment in «LPR»/ «DPR» as aggressive and inhumane have been established. These are their features: 1) excessive volume in the information field of violence, aggression, brutality (media violence); 2) an extremely high manipulative component, which manifests itself in an attempt to make permanent psychological pressure on the worldview, the feeling and behavior of not only consumers of the information product, but also those who are close to them in some social networks, contact groups; 3) artificial instability and turbulence, which contribute to the general feeling of insecurity, and thus, cause frustration, fear, uncertainty in the future, and so on.

For the total influence on the mass consciousness of the inhabitants of the occupied Russian Federation of Ukrainian territories, traditional mass media are used: television, radio, press, books, carriers of outdoor advertising, etc. Moreover, we must pay tribute to the Russians who have high qualifications in conducting information campaigns, operations and in general, in conducting an information warfare.

At the present stage, it is necessary to state in the overwhelming majority of children in the occupied territories the spread of media dependence, weak opposition to the imposition of low-quality media production, immoral values, vulnerability to media manipulations, inability to distinguish fake news from the real ones, low media culture and political culture in general .

Negative influence of mass media on the consciousness of children. The influence of television should be mentioned separately in this context. Despite the prohibition of up to 10 pm, broadcast on TV is filled with action movies with scenes of bloodshed, fights, violence, and the favorite movie heroes of the masses are the bone breakers. Cruelty becomes a stereotype of our time, and modesty is a vice. Horror films have become an interesting entertainment, even for children, where the «heroes» are disgusting monsters. The lack of elementary etiquette is dominated

in the cinema rental. The audience laugh at the rude comedians, where one has to have fun, when a person falls, suffers and gets into stressful situations.

Here, we should emphasize the negative impact of television and cinema on the physiology of children. This includes: forced immobility, impaired motor development, deficiency in the formation of brain functions, speech impairment and violations in the adequate perception of the world. To the abnormal consequences of excessive exposure of TV on the health of the child should be attributed to: standstill accommodation (movements) of the eyes, hypnotic state of hibernation, influence on the metabolism, narrowing the sight to 6–7 degrees, inhibition in the formation of individual will and independence, failure in the formation of originitive and creative abilities.

There is a depression of the natural children activity. Experiences for characters, even bright and emotionally rich, do not require any actual action, unlike real life, where emotion is necessarily realized in action. Desire departed from the action can undermine future motivation, suppress the natural activity of the child.

There may be underdevelopment of speech. Children begin to speak later, speak reluctantly, the vocabulary is poor and primitive. Mastering the language at an early age occurs only in live direct communication with other people. If the words are not addressed personally and do not require an answer, it does not contribute to the development of language skills.

The extremely negative effect of TV is the ability failure to concentrate attention. Most often this is manifested when a child goes to school. They cannot concentrate on one thing for more than 3–5 minutes; it is difficult for them to sit in a classroom; they need to move. There is an endless kaleidoscope of pictures, music, cluttered phrases on the screen. Frame rate does not make it possible to understand what they see. The child lacks imagination. They lose the ability and desire to do something. They are bored to draw, to design or to invent game plots. The kid is accustomed to passive perception of information. And in real life they wait for someone to do something fun and interesting for them. Submitted not from the voice of a loved person (that is, without synchronization of rhythms in a single energy information system), alienated on-screen visual images can inhibit the child's own fantasies, and, therefore, the basis of their creative activity.

Children often fail to communicate with peers. It is difficult for children to engage in effective communication with friends. It's easier for a small person to press a button and wait for new entertainment than to establish communication with others. At best, children simply push each other while playing.

Aggressiveness as a routine behavioral pattern appears. According to various sociological studies, 60% of children are not afraid of their own or of somebody else's death, they consider «take-down» as normal standard of life, as well as the

fight, revealing episodic attacks of cruelty. Children do not have the ability to think critically since birth, it is formed for a long period of time, with experience and the formation of personality. Everything around is perceived as a rule! Scientists have found that only 50% of parents try to explain to the child the negative aspects of violence shown on television, and 40% do not mind the content of the programs that their children watch. The influence of television on children of all ages is unequal. Up to 2 years old children do not need to watch TV at all, since it interferes with healthy psycho-physiological development. Artificial inhibition of the child's physical activity at an early age can lead to long-term negative psychological consequences. After 3 years, when the child is interested in peers as partners for joint games, the lack of contact with TV can make the child very different from the general public and worsen their socialization.

Famous Canadian psychologist A. Bandura, along with his colleagues, conducted the first studies related to the influence of the media on human behavior. Children from 3 to 7 years old participated in these studies. They were shown short-cut cartoons in which an adult negatively communicated with a doll called Bobbo. After viewing these scenes, the children were given time to play within 10–20 minutes, and the researcher at this time focused attention on each child, fixing their actions and deeds. According to the results of this experiment, it was found that some of the children repeated the behavior of the actor, that is, simulated the acts of aggression [10, p. 321].

According to statistics, boys and girls from 4 to 10 years old watch TV for about 2.5 hours a day; from 11 to 14 years old – for 3 hours a day. Children over 15 years old watch TV for 4 hours a day. From this age, girls spend half an hour more on watching TV than boys. American psychologists estimate: teenagers under twelve years old witness 100,000 scenes of violence and killing on TV [11].

Psychological studies have shown that in our time, 25% of children at the age of four suffer from linguistic developmental disorder. For comparison, in the mid 70's of the XX century language deficit was observed in 4% of children of the same age [12].

Scientists from the American Medical Association conducted research on the impact of the media on child development. During the years of schooling, children see 8,000 murders and 100,000 acts of violence on TV. Researchers concluded that some television programs spread obscenity and debauchery: in 91% of episodes that show sexual intercourse and partners are not married [13].

After watching such programs and films, the child cannot separate virtual reality from real world, and perceives this behavior as a plan for imitation, resulting in the formation of a cruel style of thinking and negation of family values. Sociological research suggests that 58% of young people seek to emulate the behavior of actors,

mostly from foreign films, and 37.3% of adolescents are ready to commit illegal actions based on their actions and deeds [14, p. 51].

Information on TV has a great power of suggestion. If adults are able to bridge the real and virtual world of advertising, children are not able to do this. So gradually the child becomes accustomed to violence and learns to reproduce it in a calm and sustaining way.

In addition to the psychological impact of the media on the child there is also a threat to their physical health. Radiation coming out of the screen, flashing bright spots, frequent image changes influence on the unstable organism of a child. Radiation has an accumulation character, which has a predominant effect on the immune system [15, p. 175].

Ophthalmologists assert that up to eight years old, a complete formation of the eye lens occurs, and by this age the child is contraindicated to look at the TV screen. When watching television programs, human eyes make imperceptible jumps, so-called saccades. The norm is assumed to be from 2 to 5 saccades per second. The number of saccades when the eyes of a human are exposed to TV is sharply reduced [17].

E. Erikson identified eight human formation crises. According to his researches, the most important qualities in the personality are established during the period of childhood, when the basis of a future person is put. The first stages are due solely to the communication of adults with a child, especially mother. After that, the main thing is the relationship in the family and father and mother's attitude in relation to the child. Then the role of education and work for the child's mental development increases [16].

Adolescents check their limitations, seek risky and addictive behavior. Watching movies with violence gives them an opportunity to conditionally meet their needs in acute sensations, to experience excitement, to feel «adrenaline». This need is imposed by the influence of peers, which also reaches its peak in adolescence. Young people often have some sense of competition in the group when watching movies with violence, which encourages them to continue watching. However, adolescents tend to overestimate themselves when checking their own limits and often remain scared after watching especially impressive horror movies that are too hard to watch even for adults. It is assumed that older teens and adults who do not like such films should be given the opportunity to take responsibility for the decision to watch or not watch them. It is for this purpose that the appropriate tags are used, which are often ignored by the owners of the television networks. Thus, scientists in the field of psychology are concerned that we can receive a generation of unmanaged, aggressive and cruel people with a deformed psyche in the near future [18]. An important role in this deformation of the child's mind is played by the

media. The unstable or unformed psyche of the child is often not ready to withstand an information attack.

Conclusions. First, the information warfare is a determining factor in the hybrid war led by the Russian Federation against Ukraine. The essence of the information warfare is to create a set of ways to influence the information industry of the occupied territories in order to systematically influence the political consciousness of local residents through the shattering of false information aimed at justifying their criminal acts.

Second, the main object of informational attacks are children, because their age-specifics (the lack of formation of the worldview and political culture) causes a significant increase in the hidden and explicit influence of information technology on their consciousness and psyche.

Third, the mass media of the Russian Federation carry out a permanent destructive informational and propagandistic influence on the consciousness of children in the occupied Ukrainian territories, which causes an individual integrity disorder, the destruction of their mentality and national consciousness.

Fourth, traditional mass media are used for the total influence on the mass consciousness of the inhabitants of the Ukrainian territories occupied by the Russian Federation, they are television, radio, press, books, carriers of outdoor advertising, etc.

Fifth, most children in the so-called «LPR»/«DPR» have a high media dependence, commitment to low-quality media production, inability to resist mass media manipulation, unconscious commitment to immoral propaganda imposed, extremely low media culture and political culture in general.

Sixth, the media have a detrimental effect, both on the psyche of children and on their physical health, as a means of manipulation, as well as a way to develop aggression. Therefore, in order to avoid the deformation of the psyche in children, it is necessary to adhere to the established norms and rules that restrict the viewing of television programs.

Seventh, the return of Ukraine's control over the temporarily occupied territories is not a short-term prospect, but now Ukrainian authorities have to develop a strategy for the reintegration of these territories and citizens living there. This is especially true for children and adolescents, since they are forced to shape their political outlook in an informative and socio-cultural environment hostile to Ukraine. The consequences of this process may not be predictable and most likely they may be negative.

Recommendations. In connection with this, general recommendations can be made to neutralize the negative influence of modern media on children's consciousness, which any educator can use, and recommendations for the Ukrainian

state regarding the influence on the consciousness of the inhabitants of the occupied territories with a view to their reintegration into the Motherland.

Recommendations to neutralize the negative impact of the media on children

1. It is necessary to develop media education as an extremely important and relevant area of education. The main direction of media education is to integrate experience and build resource attitudes towards the media. Young boys – senior pupils need to be treated as future parents who can take responsibility not only for their lives, but for a new life.

2. It is necessary to form a psychologically-comfortable «educational» environment in the family on the basis of a trusting, tolerant interpersonal interaction of parents and students. This is the most important condition for the development of a positive state of health of a child, the acquisition of moral values.

3. It is necessary to develop students' passion for media information that satisfies the cognitive interests, abilities, moral values of students, helps to neutralize their attention and excessive attraction to plots of violence on the television screen or other mass media.

4. In order to neutralize the negative influence of the mass media on the behavior of children, the development of their critical attitude toward media, educators should be aware of the reasons and motives of their admiration for the subject of violence prevailing in media information and other information products.

5. It is necessary to establish immunity of children against various aggression models, depicted in the media, neutralizing their negative impact on the person.

6. In the event that children exhibit excessive attachment to films, television programs with violence, parents should watch these media products together with their children and direct their attention and experiences on the main ideas of content, positive moral actions, social values disclosed on the screen and beyond.

7. It is necessary to accustom children to creativity, develop critical thinking in them. This will encourage them to be careful, cautious and critical of the media and the products they produce.

For the Ukrainian state it is necessary to restore the influence on the consciousness of the inhabitants of the occupied territories with a view to their reintegration into the Motherland and to do the following: establish special PR-programs for children to form a positive image of the reformed political system of Ukraine; introduce educational programs to explain to voters their rights, electoral procedures, election systems, etc. by the state through educational media; establish a long-term wide-ranging PR-program «We are the Ukrainians!» aimed at forming a patriotic outlook with the participation of well-known sports and pop stars, leaders of public opinion; promote political socialization of citizens through their involvement in political life of the state (membership in political parties, public-

political associations, participation in elections, referendums, meetings, etc.); use national democratic traditions, ideals and values in political PR projects; revive domestic film production and produce a series of films about the historical and contemporary heroes of Ukraine; involve mass media in order to influence the legal consciousness and legal culture of Ukrainian society through the introduction of educational television and radio programs [19, p. 264]; introduce systematic programs for the development of national culture using social advertising and other modern technologies of influence on the mass consciousness [20, p. 374].

REFERENCES

1. Poroshenko pro ahresiyu Rosiys'koyi Federatsiyi: okupovani tysyachi kilometriv terytoriyi, 13 tys. vbyto ta ponad 28 tys. lyudey poraneno (2019). Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/10453842-poroshenko-pro-agresiyu-rf-okupovano-tisyachi-kilometres-areas-vbito-13-tisyach-i-ponad-28-tisyach-lyudey-poraneno.html> [in Ukrainian].
2. Zharkov, Yu. (2013). Informatsiyno-psykholohichne protystoyannya (evolyutsiya ta suchasnist'). Kyiv: PAT «Vipol» [in Ukrainian].
3. Grachov, H. (1998). Informatsionno-psykholohicheskaya bezopasnost' cheloveka: sostoyaniye i vozmozhnosti psykholohicheskoy zashchity. Moskva: RAGS [in Russian].
4. Slovyk ukrayins'koyi movy (1971). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Kak tol'ko nasha zhizn' izmenitsya (2017). Retrieved from <http://www.yuotube.com/watch?v=MshQF4g2Lm4> [in Russian].
6. Spasennoye Rozhdestvo (2017). Retrieved from <http://www.yuotube.com/watch?v=0g7li4C2DVg/> [in Russian].
7. Prezentatsiya pervogo detskogo zhurnala LNR «Vezhlyvye malen'kiye chelovechki» (sostoyalsya v Luganske) (2017). Retrieved from <http://www.yuotube.com/watch?v=MshQF4g2Lm4> [in Russian].
8. Chernov, S., Kuts, Y., Bezuhlyy, O. (2013). Terytorial'na hromada: upravlinnya rozvytkom. Kharkiv: Konstanta [in Ukrainian].
9. Polishchuk, I. (2018). Evolyutsiya politychnoho mentalitetu ukrayins'koho narodu. Saarbryukken: Lambert Academic Publishing [in Ukrainian].
10. Bandura, A. (2000). Agressiya podrostkov: izucheniye vliyaniya obrazovaniya i semeynykh otnosheniy, perevod s angliyskogo. Seriya: Psikhologiya XX veka, aprel'skaya pressa. Moskva: EKSMO-Press [in Russian].
11. Parkhomchuk, H. (2009). Deti i televideniye: puti resheniya problem. Moskva. Retrieved from <http://christianskii.forum2x2.ru/t112-topic> [in Russian].
12. Ofitsiyna statystyka. Telebachennya u zhytti dytyny (2010). Retrieved from <http://minobr.org/> [in Ukrainian].
13. Amerikanskaya meditsinskaya assotsiatsiya. Ofitsial'naya statistika: razrushitel'noye vozdeystviye sredstv massovoy informatsii na psikhiku (2001). Retrieved from <http://www.ama-assn.org/ama> [in Russian].

14. Drozdov, O. (2000). Masova komunikatsiya yak faktor ahresyvnoyi povedinky. *Visnyk Kharkivs'koho universytetu. Seriya «Psykhologhiya» – Bulletin of the Kharkiv University. Ser. «Psychology»*, Vol. 483, issue 483, 50–59 [in Ukrainian].
15. Vilenchik, M. (1987). *Dolgosrochnyye posledstviya radiatsii*. Moskva: Energoatomizdat [in Russian].
16. Portal pro zdorov'ya ta osobystyy rist. *Vplyv komp'yutera na dytynu* (2015). Retrieved from <http://zdorovja.com.ua/content/view/326/187> [in Ukrainian].
17. Boeree, G. C. (2013). Erik Erikson. Retrieved from <http://webpace.ship.edu/cgboer/erikson.html> [in Ukrainian].
18. Matvyeyeva, N. (2010). *Vplyv telebachennya na formuvannya tsinnisnykh oriyentatsiy pidlitkiv ta shlyakhy podolannya yoho nehatyvnykh naslidkiv*. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content> [in Ukrainian].
19. Kalynovs'kyu, Yu. (2008). *Pravova svidomist' ukrayins'koho suspil'stva: heneza ta suchasnist'*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
20. Polishchuk, I., & Chyhrynov, V. (2018). *Rozvytok elektoral'noyi kul'tury Ukrayiny, Rosiyi ta Pol'shchi*. Kharkiv: Kharkivs'kyu instytut biznesu ta upravlinnya [in Ukrainian].

Полищук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Максимишина Тетяна Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри англійської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНІ ЗНАННЯ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Агресія Російської Федерації проти України, яка почалася понад 7 років тому, спричинила окупацію деяких районів Луганської та Донецької областей України та оголошення псевдореспублік «ЛНР» та «ДНР». Фактично Росією була оголошена гібридна війна проти України. Населення окупованих територій опинилося під впливом постійної ворожої щодо України пропаганди проросійських ЗМІ. Особливої шкоди ця пропаганда завдає дітям як найбільш вразливій групі населення з неформованою політичною культурою та свідомістю. Ця проблема має довготривалі наслідки у перспективі реінтеграції окупованих територій в політичне поле України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інформаційного та психологічного протистояння в сучасному суспільстві досліджується в працях Х. Грачова, О. Дроздова, М. Виленчик, Н. Матвєєва. Проблеми формування молодіжної та

дитячої політичної культури і вплив ЗМІ на цей процес досліджують А. Валєєва, Н. Савіна, Ю. Зубок, О. Гончарова, С. Белобанова, Л. Шакірова. Особливості інформаційного впливу на дитячу психіку розглядають А. Бандура, О. Баранов, В. Брижко, І. Арістова, Е. Еріксон, Я. Жарков, М. Присяжнюк, Н. Савінова, В. Петрик, В. Пилипчук, К. Беляков, А. Фиоктистов та інші вчені.

Мета статті – визначити форми прояву та соціальні наслідки деструктивного впливу російської пропаганди на формування політичної культури дітей, що проживають на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Вклад основного матеріалу. У контексті гібридної війни аналізуються сучасні загрози інформаційної безпеки дітей, які проживають на тимчасово окупованих територіях, і визначаються перспективи їхньої реінтеграції в суспільно-політичне поле української держави. Розкривається дія механізму агресивної антиукраїнської пропаганди, що ведеться з 2014 р. на всіх російських телеканалах і ретранслюється на окуповані українські території,

Висновок. Інформаційна війна є визначальним фактором у гібридній війні, яку веде Російська Федерація проти України. Суть інформаційної війни полягає в створенні комплексу способів впливу на інформаційну індустрію окупованих територій з метою систематичного впливу на політичну свідомість місцевих жителів шляхом роповсюдження неправдивої інформації, спрямованої на виправдання своїх злочинних дій.

Ключові слова: діти, інформаційна війна, Україна, Росія, громадська думка, ЗМІ.

Полищук Игорь Алексеевич, доктор политических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Максимишина Татьяна Николаевна, кандидат политических наук, доцент кафедры английского языка, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина

ИНФОРМАЦИОННОЕ ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ ДЕТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ РОССИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ

В контексте гибридной войны анализируются современные угрозы информационной безопасности детей, проживающих на временно оккупированных территориях, и определяются перспективы их реинтеграции в общественно-политическое поле украинского государства. Раскрывается действие механизма агрессивной антиукраинской пропаганды, ведущейся с 2014 г. на всех российских телеканалах и ретранслирующей на оккупированные украинские территории, которая посредством откровенной лжи и демонстрации пренебрежительного отношения к лидерам

украинского государства подрывает их легитимность в глазах населения этих территорий, формирует в сознании детей неадекватное отношение к действительности, разрушает национальную идентичность.

Подчеркивается, что возвращение Украиной контроля над временно оккупированными территориями не является краткосрочной перспективой, а требует разработки долговременной стратегии реинтеграции этих территорий. Особенно важна такая стратегия для детей и подростков, поскольку их политическое мировоззрение формируется во враждебной Украине информационной и социокультурной среде.

Ключевые слова: дети, информационная война, Украина, Российская Федерация, общественное мнение, СМИ.

Андрушко Владислав Ігорович, аспірант кафедри політології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Україна

e-mail: via11ua@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7730-8802

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА: АНАЛІЗ ІННОВАЦІЙНИХ ПІДХОДІВ

Проаналізовано основні підходи до розуміння влади загалом і політичної влади зокрема. Особливу увагу приділено постмодерністським концепціям влади, що покликають віднайти приховані характеристики політичної влади і на їх основі дослідити нові закономірності політико-владних відносин. Синтезуючи міждисциплінарні наукові надбання, поставлено завдання дійти згоди стосовно найбільш релевантних визначень як «влади» загальної, так і «влади політичної». Запропоновано авторські підходи до розуміння «політичної влади»: «класичний» (ототожнює будь-яку владу з політичною), «інституційний» (зосереджується на праві та діяльності політичних інститутів) та «функціональний» (відитовхується від комунікативної, інформаційної влади та акцентує на найбільш неочевидних формах впливу в політиці). Також у результаті аналізу інноваційних підходів дано авторське визначення «політичної влади» як здатності А впливати на «картину світу» В для узгодження спірних питань у пов'язаних із суспільним устроєм сферах (політичній, економічній, культурній, соціальній тощо).

Ключові слова: *влада, політична влада, інноваційні підходи, кратологія, постмодерн.*

Постановка проблеми. Трансформація соціально-політичної сфери суспільства та поява нових політичних викликів штовхають увесь науковий світ до пошуків нових підходів, що змогли б максимально точно змоделювати модерну реальність і віднайти нові причинно-наслідкові зв'язки. Зокрема, актуальним стає переосмислення основних кратологічних питань, а саме: «як визначити сучасну політичну владу», «хто є суб'єктом, а хто – об'єктом політико-владних відносин», «якими процесами характеризується реалізація такої влади» тощо. Останнім часом влада розглядається невід'ємно від комунікативної сфери, що зумовлює появу великої кількості міждисциплінарних досліджень. Відповіді на кратологічні питання починають шукати когнітивні психологи, спеціалісти з комунікації, лінгвісти, культурологи, соціологи, ре-

зультатом чого стають нові «постструктуралістські» та «конструктивістські» моделі, розвиток політичної психології, «дискурс-аналізу», маніпулятивних медіа технологій тощо. Однак даним теоріям бракує певної узгодженості та інтеграції в уніфіковану міждисциплінарну теоретичну модель. Усе це окреслює проблемне поле даного дослідження і зумовлює його актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень, використаних у даній публікації, слід виокремити праці К. Даудінга, Т. ван Дейка, М. Кастельса, Франса де Валя і О. Конфісахора. Щодо вітчизняних публікацій, то до уваги були взяті праці В. Цвиха, П. Шляхтуна, У.-Ю. Богайчук, В. Ледяєва та Ф. Бурлацького.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз найактуальніших інноваційних підходів до розуміння «влади» загалом і «політичної влади» зокрема, а також їх синтез до уніфікованої міждисциплінарної кратологічної концепції.

Виклад основного матеріалу. Визначення «політичної влади» є достатньо складним завданням. По-перше, тому що «влада» завжди перебуває в динаміці, постійно еволюціонує, змінює свої форми. По-друге, тому що наразі в науці не існує універсального підходу, що зміг би об'єктивізувати всі теоретичні та емпіричні надбання, систематизувати всі визначення в єдину теоретичну модель. По-третє, тому що «політична влада» може як ототожнюватись із владою загальною, так і відрізнитись від неї, залежно від підходу. У той же час попит на нові концептуальні рішення зростає з кожним днем, а «влада», що становить ядро будь-якої політичної системи, не може лишатись поза увагою дослідників. Усе це зумовлює пошуки нових теорій, що змогли би знайти своє відображення в інноваційних парадигмах.

Та перш ніж дати характеристику основним підходам до розуміння «політичної влади», проаналізуємо спочатку «владу» як загальнофілософський, соціальний концепт у його історичній ретроспективі.

Перші роздуми про «владу» як загальнофілософський феномен з'явилися ще в античній Греції завдяки Платону й Аристотелю, які розглядали владу громадян над рабами й метеками. Середньовіччя зосередило розуміння влади в іпостасі єдиного Бога, а Новий час визначив владу в контексті «війни всіх проти всіх», де її джерелом став суспільний договір, що в результаті сформував основні інститути державної влади. У ХІХ ст. «влада» почала розглядатись як психологічний феномен. Зокрема, представниками даного підходу стали такі класики, як Ф. Ніцше (іманентна «надлюдині» жага до влади) і З. Фрейд (влада в контексті «лібідо»). Зусиллями К. Маркса та Ф. Енгельса «влада» почала сприйматись як соціально-економічний феномен: вони визначали її як «організоване насильство одного класу для пригноблення іншого». Далі влада почала активно розглядатись соціологами.

Двадцяте століття стало найбільш плідним у даному контексті: воно подарувало безліч концепцій і підходів до визначення влади, що в подальшому стали класичними й породили численні міждисциплінарні дискусії. Основні концепції «влади», розвинуті у ХХ ст., проілюстровані у табл. 1 [1–5].

Таблиця 1

Основні концепції «влади»

Концепція	Інтерпретація	Автори
Реляціоністська	Влада виступає в якості відносин між особами, де одному індивіду або групі дозволено впливати на поведінку іншого індивіда або групи	Р. Даль, Дж. Френч, Б. Равен
Системна	Влада розглядається виключно в контексті політичної системи	Д. Істон, К. Дойч, Н. Луман
Психологічна	Спирається на психологію людини, на волю до влади	З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг
Марксистська	Влада як панування певного класу над іншими	К. Маркс, Ф. Енгельс
Інструменталістська	Влада як набір певних інструментів, за допомогою яких вона здійснюється	Е. Тоффлер
Антропологічна	Джерелом влади є страх кожного окремого індивіда, що прагне об'єднатись у натовп задля власної безпеки. Влада діє на індивіда і масу наказом і загрозою смерті	Е. Канетті
Елітарна	Стверджує винятковість носіїв влади, вважаючи еліту суто політичним явищем, незалежно від сфери впливу	Г. Моска, В. Паретто
Телеологічна	Інтерпретує владу як засіб досягнення певних цілей, запланованих результатів	Т. Парсонс, Х. Арендт, Б. Рассел
Поведінкова	Тлумачить владу як особливий тип поведінки, коли одні командують, а інші – підкоряються	Ч. Мерріам, Г. Лассвел

Як можна помітити з табл. 1, у ХХ ст. сформувалось чимало класичних поглядів на «владу», найбільш універсальним, популярним та стійким ми вважаємо визначення Р. Даля, який писав так: «Влада – це здатність А змусити Б робити те, чого А ніколи не зробив би сам» [6].

Однак варто відзначити, що починаючи з кінця ХХ ст. і донині політична наука почала збагачуватись абсолютно новими, «незвичними» підходами до розуміння «влади». Їх найменували «постмодерністськими», адже вони, по-перше, ґрунтувались на когнітивізмі, релятивізмі, міждисциплінарності, революційності, що було характерним для «пост-світу», а по-друге, збігались у часових рамках з епохою постмодерну. У своїх дослідженнях постмодерністи прагнули віднайти приховані форми влади й неочевидні зв'язки у суспільних процесах. Така тенденція зумовила розвиток структуралізму, конструктивізму, політичної антропології, феноменології, а численна кількість досліджень зосередилась на ролі символів, дискурсів, комунікації як фундаменту функціонування політичної влади. Отже, розглянемо найхарактерніші інноваційні підходи до розуміння «влади».

Першим на увагу в цьому контексті заслуговує французький антрополог і постструктураліст П. Бурдьє, який вводить у гуманітарні дисципліни поняття «символічної влади». Як зазначав автор у своїй праці «Розрізнення: соціальна критика судження», символічна влада – це здатність формувати або змінювати категорії сприйняття й оцінки соціального світу, які у свою чергу можуть безпосередньо впливати на його організацію. Як приклад Бурдьє наводить марксизм, який привів до формування пролетаріату як соціальної групи, що ідентифікує себе з робітничим класом у марксистському розумінні [7]. Також у свою модель влади Бурдьє вводить поняття «символічного капіталу», що пов'язує з авторитетом, репутацією та символами, і «габітус». Як зазначає П. Бурдьє, «Габітус» є системою диспозицій, що зумовлює і структурує практики суб'єкта, завдяки чому суб'єкт має змогу орієнтуватися в соціальному просторі й адекватно реагувати на всі події, що відбуваються в ньому. Габітус, таким чином, виступає своєрідним посередником влади – позбавляє індивіда від необхідності знову і знову витратити інтелектуальні зусилля на пошук оптимальної поведінки, в тому числі в малих групах.

Паралельно з конструктивістами до визначення «влади» по-своєму підійшли лінгвісти та структуралісти, що почали шукати владу в контексті мовних конструктів (дискурсів). Фундатором «дискурсивного» підходу можна вважати М. Фуко. Французький філософ був першим, хто почав шукати владу в невидимій ментальній структурі суспільства, а його визначення влади стало стійким виразом: «Хто керує дискурсом, той має владу». Також М. Фуко був першим, хто ототожнив владу зі знанням [8].

У даному контексті на окрему увагу заслуговує сучасний нідерландський лінгвіст Т. ван Дейк, який у своїй монографії «Дискурс і влада: репрезентація

домінування» наводить приклади зловживань владою за допомогою семантичних, вербальних технологій. Його дослідження можна вважати розвитком постструктуралістських поглядів. Так, Т. ван Дейк зазначав, що, якщо в сучасному контексті реальність може бути осягнутою як те, що репрезентовано на знаково-символічному рівні, то упереджений опис дійсності призведе до створення спочатку необхідної «картини світу», а в результаті – до «правильних» дій індивідуумів як об'єктів дискурсивної дії. Виходячи з такої тези, він дає свою характеристику «владі»: сьогодні «влада» для суб'єкта – не так володіння апаратом примусу, як можливість визначати (описувати, пояснювати, прогнозувати, конструювати) наявну ситуацію в суспільстві, формулюючи критерії об'єктивності, неупередженості, авторитетності, істинності [9].

Американський футуролог Е. Тоффлер підхопив і розвинув наукові надбаня М. Фуко і П. Бурдьє у своїй праці «Метаморфози влади. Знання, багатство та сила на порозі XXI століття». Писав так: «Які б інструменти влади не експлуатувалися правлячою елітою або окремими людьми в їх приватних взаєминах, сила, багатство і знання залишаються її основними важелями. Вони утворюють тріаду влади» [10, с. 35]. Даючи аналіз даним формам влади, автор зазначив, що «сила» є найменш гнучким, а значить, найменш ефективним проявом влади, натомість «знання» за рахунок своєї гнучкості вважаються найбільш якісним видом влади. І це не дивно, адже саме «знання» пов'язане з інформацією, а значить, максимально відповідає вимогам часу [10, с. 36–38].

Говорячи про сучасників, не можна оминати теорію С. Льюкса. У своїй праці «Влада: радикальний погляд» автор зазначав, що «перший вимір», представлений Р. Далем (держава виступає ареною для боротьби груп інтересів), так само як і «другий рівень», описаний П. Бахрахом і М. Барацем (у якому до уваги береться формування порядку денного, політика неприйняття рішень), не повністю охоплюють сутність сучасної влади. Натомість С. Льюкс пропонує «третій вимір влади», що проявляється у здатності суб'єкта сформулювати у об'єкта певну визначену систему політичних цінностей і переконань, вигідних суб'єкту, але таких, що суперечать «реальним» інтересам об'єкта. Ідеться про маніпуляцію, за допомогою якої правлячі класи нав'язують свої уявлення про ідеальний (оптимальний) соціальний устрій іншій частині суспільства й отримують від останніх підтримку, навіть стосовно тих політичних рішень, які їй просто не вигідні. Така форма політичної влади, як і маніпуляція загалом, вважається найбільш підступним, лукавим і одночасно ефективним способом підпорядкування, оскільки вона запобігає потенційному невдо-

воленню людей і здійснюється за відсутності конфліктів між суб'єктом і об'єктом [11]. Дещо схожу характеристику «влади» дав вітчизняний дослідник В. Цвих. У своєму підручнику він писав, що влада є «символічним» інструментом підкорення, оскільки вона є впливом на свідомість індивіда. Отже, вона не покликана керувати його діями за «маріонетковим» принципом, а покликана сформуванню у свідомості індивіда такі установки, що обумовлюватимуть внутрішні мотиви поведінки, й індивід діятиме самостійно, але відповідно до вимог владарюючого [3].

У даному контексті варто відзначити і розвиток певних інноваційних підходів до розуміння влади, що базуються на психологічному фундаменті. Перш за все на увагу заслуговує праця Франса де Вааля «Політика у шимпанзе: влада і секс у приматів» [12], у якій автор дає докладний опис суперництва і коаліцій серед вищих приматів – дій, якими керує інтелект, а не інстинкти. До психологічної традиції також належить і інноваційна праця О. Конфісахора «Психологія політичної влади» [13]. Немає сумнівів у тому, що дані політико-психологічні праці слугують цінним емпіричним матеріалом для подальших кратологічних досліджень. Також на окрему увагу заслуговує остання праця Е. ван Дейка, К. де Дреу та Й. Гросса «Влада в економічних іграх» [14], що створила інноваційний фундамент для вивчення прийняття стратегічних рішень у соціальній взаємодії. Автори визначають чотири джерела влади, які можна захопити та вивчити за допомогою економічних ігор, – асиметричну залежність, можливість зменшення залежності, покарання та винагороду, а також використання знань та інформації. Також дослідники наголошують, що використання економічних ігор може допомогти нашому розумінню поведінкових і нейробіологічних підвалин влади, адже такий підхід допомагає збагнути, як саме різниця у владі всередині та між групами впливає на співпрацю, експлуатацію та конфлікти [14].

Урешті-решт, на окрему увагу заслуговує один з найвидатніших сучасних дослідників влади – британський політолог К. Даудінг. Однією з найсучасніших у цьому контексті є його книга «Влада і раціональний вибір», у якій влада характеризується в контексті «теорії ігор», де кожен з учасників мав би діяти максимально раціонально, збільшуючи власні переваги й нівелюючи слабкі сторони. У результаті дослідження автор описав дві моделі влади – «владу над результатом» (outcomes power) та «соціальну владу» (social power). Якщо перша проявляється у здатності актора досягти бажаного результату, то друга – у можливості «змін правил гри», змін «мотиваційної структури» інших акторів – прямому впливі на свідомість [15].

Аналізуючи дослідження К. Даудінга, не можна оминати його класифікацію «природи влади». Зобразимо її схематично у табл. 2 [16].

Розуміння «природи влади» за К. Даудінгом

Природа влади	Інтерпретація	Автори
Конфліктна	Сприймається як боротьба інтересів, у якій перемога одних суб'єктів неможлива без поразки інших	Р. Даль, М. Вебер, М. Манн, С. Льюкс
Консенсусна	Сприймається як інструмент загальної мобілізації суспільства для досягнення спільних благ	Т. Парсонс, Х. Арендт, Б. Барнс
Змішана	Поєднує в собі ознаки як «конфліктної», так і «консенсусної» природи	М. Фуко, Е. Гідденс, Н. Клегг, К. Даудінг

Даний підхід можна вважати певною інтерпретацією ідеї П. Пансарді, що аналізує відмінності між поняттями «power over» (влади над) та «power to» (влади для). Зі слів ученої, різниця між цими двома тлумаченнями влади криється у відповідних характерах влади: імперативному, в основі якого є певний конфлікт, і диспозитивному, що спирається на консенсус. Як наслідок П. Пансарді підкреслює, що ці категорії не повинні розглядатися як різні концепції влади. Вони є, скоріш, різними аспектами однієї концепції влади [17].

У цій дискусії ми схилиємось до поглядів класиків (М. Вебер, Р. Даль, С. Льюкс) і вбачаємо, що будь-яка влада має перш за все «конфліктну природу». Адже, виходячи з аксіоми суспільної нерівності, влада завжди знаходиться в контексті боротьби інтересів, де перемога одних буде ототожнюватись із поразкою інших у питаннях справедливого розподілу благ чи прийняття загальних рішень. Однак така «конфліктність» може бути латентною, а в контексті використання маніпуляцій навіть неусвідомленою об'єктами влади. Що стосується «консенсусів», то вони розуміються як «гегемонія» однієї з правд, що стала результатом систематизованих маніпуляцій, що унеможлиблює «консенсусну» природу влади в тому розумінні, який вкладали Т. Парсонс і його послідовники. Таким чином, ми бачимо, що питання визначення влади не втрачає своєї актуальності донині, а кількість нових підходів до розуміння зростає з кожним днем.

Відштовхуючись від класичного визначення Р. Даля та інтегруючи його у постмодерністський контекст наведених вище концепцій, можемо визначити «владу» як здатність А впливати на «картину світу» В. Під «картиною світу» ми розуміємо певну когнітивну структуру, систему ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, що може бути виражена в різних концептуальних формах: за допомогою символів (антропологія,

культурологія), дискурсу (постструктуралізм, політична лінгвістика), політичної свідомості (політична психологія, соціологія).

Але об'єктом нашого дослідження є «політична влада», тож справедливо виникають питання: як у даному контексті розуміти саме «політичну владу» і чим вона відрізняється від «влади» загальної? Наведемо основні підходи до розуміння «політичної влади» і зобразимо їх схематично у табл. 3, синтезуючи наукові надбання В. Ледеяєва [18, с. 346–349].

Таблиця 3

Основні підходи до розуміння «політичної влади» за В. Ледеяєвим

Сутність підходу	Аргументація	Автори
«Політична влада» ототожнюється з «владою»	Політологія – наука про владу, тож будь-яка «влада» справедливо виступає об'єктом політологічних досліджень незалежно від своїх форм	Р. Даль
	«Влада» є апіорі політичним феноменом, адже вона розглядається як властивість (власність) колективів людей, що направлена на реалізацію суспільних цілей	Т. Парсонс, Х. Арендт
«Політична влада» є видом «влади»	«Політична влада» розглядається як влада політичного права	Дж. Локк, І. Бентам, У. Морріс, П. Шляхтун
	«Політична влада» як влада над владою інших людей (право вето та право призначати чиновників)	Г. Ласуел, Дж. Кеплен
«Політична влада» є сукупністю всіх форм влади у політичній сфері	«Політична влада» сприймається перш за все в комунікативній площині (як контроль над інформацією, як «влада» над політичним дискурсом, як формування «політичної свідомості», символічна влада тощо) і спирається на теорії конструктивістів та політичних психологів	С. Льюкс, М. Фуко, П. Бурдьє, Е. Тоффлер

За першим підходом «влада» звичайна ототожнюється з «політичною владою». Пропонуємо назвати такий підхід «класичним», адже він протягом століть домінує в західному науковому дискурсі. Критики такого підходу вказують на неправильність ототожнення цих двох термінів з багатьох причин. Зокрема, варто звернути увагу на аргументацію В. Ледеяєва. Так, російський політолог зазначав, що, по-перше, влада може перебувати поза політичним

контекстом (наприклад, влада батька над сином), а по-друге, саме існування терміна «політична влада» унеможливило розгляд влади загальної як політичного феномену. У результаті протиріч, викликаних «класичним» підходом, актуальним стає розгляд двох інших підходів – того, що акцентував увагу на інститутах політичної влади, і того, що розглядав владу в контексті прямого чи опосередкованого впливу на політичну сферу. Вважаємо доцільним другий підхід назвати «інституційним» (зосереджений на політико-правових інституціях), а третій – «функціональним» (зосереджений на функціях, проявах влади у політиці).

У західній науковій традиції апологети «інституційного» підходу спирались на термін *public governance* (публічна влада) і акцентували на діяльності політичних акторів, пов'язаних із прийняттям політичних рішень, – державних апаратів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Підхоплюючи традицію, започатковану ще Дж. Локком, вони почали ототожнювати політичну владу з владою права або «владою над іншими владами», що також спирається на процедурні чи правові механізми.

Більш радикальні апологети «інституціоналізму» в політичній владі навіть ототожнювали «політичну владу» з «державною владою». Такий підхід зумовлений тим, що аж до середини ХХ ст. політика трактувалась як управління державою, а політична наука вважалась «наукою про державу». Відповідно політична влада обмежувалася сферою діяльності державних інститутів і урядових установ.

Представники так званого «функціонального» підходу, у свою чергу, тяжіли до міждисциплінарності й постмодернізму, розглядаючи владу в більш філософському дискурсі, здебільшого як соціальний феномен (*social power*). Інакше кажучи, «функціоналісти» почали розглядати «політичну владу» у формі «політичного впливу» на поведінку, а отже, і на свідомість соціальних груп. Виходячи з поглядів дослідників, що є представниками «функціонального» підходу, політична влада відрізняється від звичайної влади не методами впливу і суб'єктами, як це традиційно вважається «інституціоналістами», а призначенням: вирішити наявний у суспільстві конфлікт на свою користь (або на користь групи, інтереси якої репрезентує суб'єкт). Тобто, якщо питання стосуються «загального блага», то владні відносини, пов'язані з їх вирішенням, априорі будуть політичними за своєю природою, тоді для цього суб'єкта політичної влади не обов'язково мати спеціальний правовий статус.

Слід зазначити, що велика кількість вітчизняних дослідників звикли викремлювати «політичну владу» як особливий вид загальної влади, на рівні з економічною, соціальною, духовно-інформаційною, сімейною. Так, на

думку Ф. Бурлацького, політична влада характеризується реальною здатністю даного класу, групи, а також індивідів, які відображають їхні інтереси, проводити свою волю за допомогою політики і правових норм [19]. Коментуючи таке визначення, П. Шляхтун у своєму підручнику «Політологія» акцентує на тому, що політична влада є владою права, право є основним засобом реалізації такої влади [5]. Окрім того, П. Шляхтун демаркує політичну владу на «державну» і «недержавну», відносячи до недержавної лише такі виключні, перераховані суспільні інституції: політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування. Такої ж самої думки про місце «політичної влади» у суспільних відносинах дотримувались російські політологи В. Буренко і В. Журавльов [1]. Підхід цих авторів можна цілком і повністю вважати інституціональним, адже до уваги беруться не реальні сучасні суспільні процеси і прояви влади у них, а природа самої системи, в якій владні функції розподілені між певними інституціями та закріплені правовими нормами.

Основними ознаками «політичної влади» вказані автори як представники «інституційного» підходу вважають публічність, моноцентричність, легальність, багатоманіття ресурсів і кумулятивний характер. Однак, беручи до уваги природу сучасної політичної влади, ми можемо відзначити, що вона не завжди є моноцентричною (рішення приймаються багатовекторно різними суб'єктами політичного процесу, що підтверджується наявною розмитотою політичною відповідальністю суб'єктів), публічною (адже наявним є прихований вплив, маніпуляції, що лежать в основі будь-якої влади), легальною (адже вплив може чинитись як у «правовому полі», так і поза його межами). Із цього випливає, що «інституціональний» підхід до розуміння політичної влади вже не відповідає вимогам часу і має бути модернізованим.

На підтримку даної тези наведемо кілька емпіричних прикладів. Уявімо звичайні президентські вибори. Коли саме політик здобуває політичну владу (можливість впливати на населення і формувати його поведінку): до дня виборів чи після інавгурації? Якщо після – як тоді пояснити той факт, що справжній вплив відбувся протягом тривалої виборчої кампанії, коли політик і його команда змусили електорат прийти на виборчі дільниці та проголосувати за нього? Хіба це не є проявом влади в сучасному розумінні? Однак ніякі правові норми не давали такому політику додаткових засобів для впливу, отже, влада здобувалась технологічно, а не за допомогою «інститутів».

Або хто має реальну політичну владу в умовах пандемії? Як показав досвід «коронавірусу», правила гри визначають спеціалісти – лікарі, санітари, вчені й експерти, натомість державні інститути покликані виконувати ті правила. Із цього випливає, що ані президент, ані урядовці, ані законодавці не можуть

проводити свою волю всупереч «висновкам експертів», а отже, і не мають реальної політичної влади. Це стосується і введення так званих «локдаунів», і порядку всезагальної вакцинації.

Отже, ми вважаємо, що «функціональний» підхід зосереджений на фактичному процесі здійснення влади, тож він є більш практичним і перспективним, адже відповідає новим трендам, іде в ногу з інноваційними технологіями, зосереджений на владних процесах, які можуть виникати звідусіль. На наш погляд, «інституційний» погляд на владу більше не здатен вирішувати основні завдання сучасної кратології – віднаходити причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати нові закономірності, досліджувати динаміку змін ролей суб'єктів та об'єктів влади. Адже політична влада з'являється там, де її не мало б бути, і зникає там, де її звикли бачити – такими є тенденції сучасного світу.

Однак функціональний підхід також має свої слабкі місця, його не можна назвати «панацеєю» для всієї кратології. Дослідження функцій «політичної влади» стають здобутками різних наукових дисциплін, їм бракує співмірності й узгодженості, а «політичний вплив» розглядається надто широко. Створення єдиної теоретичної моделі вбачається неможливим, адже кожна з наявних дисциплін буде прагнути «монополії», тож сам підхід здається лише «сходинкою» на довгому шляху до максимально точного розуміння «політичної влади».

Комбінуючи наведене вище «постмодерністське» визначення влади з так званим «функціональним» підходом, можемо дати визначення: політична влада – це здатність А впливати на «картину світу» В для узгодження спірних питань у пов'язаних із суспільним устроєм сферах (політичній, економічній, культурній, соціальній тощо). Друга частина визначення вказує саме на політичність влади, адже лише «політична влада» здатна знаходити варіанти розв'язання наявних відкритих чи латентних конфліктів. Під А в даному визначенні розуміється індивід чи група інтересів, натомість під В – певна категорія громадян, потенційний чи реальний електорат. Під «групою інтересів» ми розуміємо свідоме об'єднання людей на ґрунті спільності потреб та інтересів, що прагнуть впливати на суспільний порядок.

З метою спрощення визначення пропонуємо описати «політичну владу» за допомогою терміна «політичного програмування» (подібного до концепту «нейролінгвістичного програмування» (НЛП), представленого у статті О. Бойко [20]). Та якщо НЛП сприймається широко, загально, як «концепція моделі програмування мислення, емоцій та поведінки», то «політичне програмування» – це інноваційний засіб реалізації політичної влади, що полягає у здійсненні систематичного маніпулятивного впливу на «картину світу» визначених соціальних груп.

Висновки. Отже, «влада» – це один з найбільш неочевидних політичних феноменів, ключ до розуміння економічних, культурних, соціальних та політичних перетворень сучасності. Дискусії щодо визначення даної категорії тривають досі: класичні теорії критикуються, переосмислюються і доповнюються, а представники інших гуманітарних дисциплін (психологи, філологи, культурологи) намагаються використати свій інтелектуальний капітал, свої наукові надбання для винайдення нових дефініцій [21, с. 574–575]. Такі «пост-модерні» тенденції, з одного боку, породжують невизначеність, розсіяність дослідженої категорії, а з другого – створюють міцний фундамент для інноваційних концепцій, що покликані віднайти приховані причинно-наслідкові зв'язки у політико-владних відносинах сучасності. Результатом таких тенденцій є певна зміна вектора у дослідженнях: якщо раніше «політична влада» ототожнювалась із «владою права» загалом і політико-правових інститутів зокрема, то тепер вона розглядається невід'ємно від когнітивної сфери суспільства (політичної свідомості, «картини світу», дискурсу). Із цього випливає, що найбільш дієвими й актуальними стануть ті майбутні кратологічні вчення, які синтезують інноваційні теорії як політологів, так і постструктуралістів, когнітивних психологів, антропологів, філологів і соціологів у єдину між-дисциплінарну теоретичну модель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Политология: учеб. по дисциплине «Политология» для студентов вузов / В. И. Буренко [и др.]; под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева. Москва: Экзамен, 2005. 318 с.
2. Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми; В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
3. Політологія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / В. Ф. Цвих, О. В. Батрименко, В. П. Горбатенко та ін.; за заг. ред. В. Ф. Цвиха, О. В. Батрименка. Київ: Київ. ун-т, 2010. 671 с.
4. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 416 с.
5. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Київ. ун-т, 2010. 451 с.
6. Dahl R. A. The concept of power. *Behavioral science*. 1957. Vol. 2, Issue 3. P. 201–215. DOI: <https://doi.org/10.1002/BS.3830020303>.
7. Bourdieu P. *Language and symbolic power* / edited and introduced by John B. Thompson; translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. ix, 302 p.

8. Foucault M. Power / edited by James D. Faubion; translated by Robert Hurley and others. New York: New Press, 2000. xliii, 484 p.
9. Dijk T. A. van. Discourse and power. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2008. xi, 308 p.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / пер. с англ.: В. В. Белокосков и др.; науч. ред., авт. предисл. П. С. Гуревич. Москва: АСТ, 2003. 669, [1] с.
11. Lukes S. Power: A radical view. 2nd ed. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: New York: Palgrave Macmillan, 2004. viii, 192 p.
12. Вааль Ф. де. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов / пер. с англ. Д. Краlechkin. 5-е изд. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2020. 266 с.
13. Конфисахор А. Г. Психология политической власти / С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. 237, [1] с.
14. Dijk E. van, Dreu C. K. W. de, Gross J. Power in economic games. *Current Opinion in Psychology*. 2020. Vol. 33. P. 100–104. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.COPSYC.2019.07.019>.
15. Dowding K. M. Rational choice and political power. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA: E. Elgar, 1991. vii, 200 p.
16. Dowding K. Why should we care about the definition of power? *Journal of Political Power*. 2012. Vol. 5, Issue 1. P. 119–135. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2012.661917>.
17. Pansardi P. Power to and power over: two distinct concepts of power? *Journal of Political Power*. 2012. Vol. 5, Issue 1. P. 73–89. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2012.658278>.
18. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ. Москва: РОССПЭН, 2001. 380, [3] с.
19. Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма. Москва: Мысль, 1985. 384 с.
20. Бойко О. Використання нейролінгвістичного програмування у політичній сфері. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 169–176.
21. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.

REFERENCES

1. Burenko, V. I., & Zhuravlev, V. V. (Eds) (2005). *Politologija: ucheb. po discipline «Politologija» dlja studentov vuzov* [Political Science: a textbook on the subject «Political Science» for students universities] / V. I. Burenko [i dr.]. Moskva: Jekzamen [in Russian].
2. Khoma, N. M. (Ed.) (2014). *Politolohiia: navch. entsykl. slov.-dovid. dlja studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* [Political Science: educational encyclopedic dictionary-reference book for university students of I–IV levels of accreditation] / V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].

3. Tsvykh, V. F., & Batrymenko, O. V. (Eds) (2010). *Politolohiia: pidruch. dlia studentiv vyshch. navch. zakl.* [Political Science: a textbook for students of higher educational institutions] / V. F. Tsvykh, O. V. Batrymenko, V. P. Horbatenko ta in. Kyiv: Kyiv. un-t [in Ukrainian].
4. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia: pidruchnyk* [Political Science: a textbook] / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
5. Shliakhtun, P. P. (2010). *Politolohiia: istoriia ta teoriia: pidruch. dlia studentiv vyshch. navch. zakl.* [Political Science: History and Theory: a textbook for students of higher educational institutions] / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv: Kyiv. un-t [in Ukrainian].
6. Dahl, R. A. (1957). The concept of power. *Behavioral science*, 2(3), 201–215. DOI: <https://doi.org/10.1002/BS.3830020303>.
7. Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* / edited and introduced by John B. Thompson; translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
8. Foucault, M. (2000). *Power* / edited by James D. Faubion; translated by Robert Hurley and others. New York: New Press.
9. Dijk, T. A. van. (2008). *Discourse and power*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
10. Toffler, Je. (2003). *Metamorfozy vlasti. Znanie, bogatstvo i sila na poroge XXI veka* [Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century] / per. s angl.: V. V. Belokoskov i dr.; nauch. red., avt. predisl. P. S. Gurevich. Moskva: AST [in Russian].
11. Lukes, S. (2004). *Power: A radical view*. 2nd ed. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
12. Vaal', F. de (2020). *Politika u shimpanze: vlast' i seks u primatov* [Chimpanzee politics: primate power and sex] / per. s angl. D. Kralechkin. 5-e izd. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. jekonomiki [in Russian].
13. Konfisahor, A. G. (2009). *Psihologija politicheskoy vlasti* [The psychology of political power] / S.-Peterb. gos. un-t. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].
14. Dijk, E. van, Dreu, C. K. W. de, & Gross, J. (2020). Power in economic games. *Current Opinion in Psychology*, 33, 100–104. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.COPSYC.2019.07.019>.
15. Dowding, K. M. (1991). *Rational choice and political power*. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA: E. Elgar.
16. Dowding, K. (2012). Why should we care about the definition of power? *Journal of Political Power*, 5(1), 119–135. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2012.661917>.
17. Pansardi, P. (2012). Power to and power over: two distinct concepts of power? *Journal of Political Power*, 5(1), 73–89. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2012.658278>.
18. Ledjaev, V. G. (2001). *Vlast': konceptual'nyj analiz* [Power: a conceptual analysis]. Moskva: ROSSPJeN [in Russian].
19. Burlackij, F. M., & Galkin, A. A. (1985). *Sovremennyj Leviatan: Ocherki politicheskoy sociologii kapitalizma* [Modern Leviathan: Essays on the Political Sociology of Capitalism]. Moskva: Mysl' [in Russian].

20. Boiko, O. (2009). Vykorystannia neirolinhvistychnoho proqramuvannia u politychnii sferi [Use of neurolinguistic programming in the political sphere]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei – Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about her, Issue 16, 169–176* [in Ukrainian].
21. Levenets, Yu. (Ed.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

Андрушко Владислав Игоревич, аспирант кафедры политологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ: АНАЛИЗ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ

Проанализированы основные подходы к пониманию власти в целом и политической власти в частности. Особое внимание уделено постмодернистским концепциям власти, призванным найти скрытые характеристики политической власти и на их основе исследовать новые закономерности политико-властных отношений. Синтезируя междисциплинарные научные достижения, поставлена задача прийти к согласию относительно наиболее релевантных определений как «власти» общей, так и «власти политической». Предложены авторские подходы к пониманию «политической власти»: «классический» (отождествляет любую власть с политической), «институциональный» (сосредоточивается на праве и деятельности политических институтов) и «функциональный» (отталкивается от коммуникативной, информационной власти и акцентирует на наиболее неочевидных формах влияния в политике). Также в результате анализа инновационных подходов дано авторское определение «политической власти» как способности А влиять на «картину мира» В для согласования спорных вопросов в связанных с общественным устройством сферах (политической, экономической, культурной, социальной и т. д.).

Ключевые слова: власть, политическая власть, инновационные подходы, кратология, постмодерн.

Andrushko Vladyslav Igorovych, Ph. D. student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

POLITICAL POWER: INNOVATIVE APPROACHES

Problem setting. *There is evidence that Political power plays a crucial role in regulating social processes. But it is also a difficult concept to understand and define. That's why this phenomenon has been studied by many researchers using different methods and absolutely different scientific approaches, what has made it an ambiguous term. It causes an actuality of synthesizing the most significant innovative concepts into unite theoretical background.*

Resent research and publication analysis. Previous research has established that Political power is related to Power of law. A number of cross-sectional studies suggest an association between Political power and Public governance, State Power. The issue has been a controversial and much disputed subject within the multidisciplinary field of sociological, culturelogical, psychological and even linguistical researches. As a result, this concept has recently been challenged by postmodernist's studies demonstrating its hidden features. We should notice a big number of scholars, from M. Faucault and P. Bourdieu to S. Lukes and K. Dowding, whose developments in the field of Cratology have led to a renewed interest in political power.

Paper objective. The purpose of this investigation is to explore the innovative approaches to political power understanding and to give own definition of this phenomenon.

Paper main body. The methodological approach taken in this study is a mixed methodology based on qualitative and quantitative, theoretical and empirical studies. The overall structure of the study takes the form of two conditional parts. The first part of this paper examines the innovative approaches to general power understanding. In the section we are proving that power is based on information. The second part also begins by laying out the theoretical dimensions of the research, and looks what is political power at postmodernist's context. In summary, information is seemed to be the most efficient power resource, because it touches each part of people existence.

Conclusions of the research. So, we can confirm that political power is perceived rather as communicative, mental concept than a part of state's institution system. In other words, now it is believed that modern power as kind of social influence is appearing from every part of social life due to its cognitive nature, but at the same time it is almost disappearing as traditional part of government structure. The result of the analysis is also proclaimed by the author's approach to the rationalization of «political power»: «classical» (power and political power are the same), «institutional» (based on the law and the state form of political power) and «functional» (based on the information power that is aimed to political processes. The next result of the article is our political power clarifying. According to the R. Dahl's definition and the V. Ledyayev's classification we define political power as a «A's possibility to construct B's «picture of the world». So, this study seems to be relevant. In conclusion I'd like to say that this topic is perceived as inexhaustible and that theme is still so actual for further multidisciplinary researches.

Keywords: power, political power, innovative approaches, cratology, postmodern.

Шекета Мар'яна Миколаївна, аспірантка кафедри міжнародних відносин,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: maryanasheketa@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6741-6057

«ЗЕЛЕНА КНИГА» ІРЛАНДСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ АРМІЇ: ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЦІЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Розглянуто зміст програмних цілей Ірландської республіканської армії, що викладені в збірнику документів під умовною назвою «Зелена книга». Проаналізовано діяльність організації через призму її політико-економічних постулатів та ідеології, що мала значний вплив на суспільний розвиток народу Північної Ірландії. Обґрунтовано залежність ІРА від її «статутного документа», який має на меті надати добровольцю теоретичні та практичні знання повстанської боротьби.

Ключові слова: Ірландська республіканська армія, «Зелена книга», самовизначення, сепаратизм, націоналізм.

Постановка проблеми. Національно-визвольні рухи завжди вважались прогресивним рушієм внутрішньої політики держав і міжнародних відносин у цілому. Як правило, вони є реакцією на правову, політичну, економічну чи культурну несправедливість з боку держави, в якій зароджуються. Представники руху всіма силами намагаються відстояти свої права на власну ідентичність, а деколи й на самостійність та самовизначення.

«Зелена книга» Ірландської республіканської партії – це умовна назва офіційних протоколів Ірландської республіканської армії, що в певний період часу стали відкритими для суспільства. Ці документи дозволяють нам краще зрозуміти політичні та економічні цілі ІРА, структуру організації, тактику діяльності, а також моральний стан та ідеологію добровольців. Оприлюднення цих джерел є досить важливою умовою для їх наукового дослідження задля покращення заходів попередження сепаратистського тероризму та партизанської боротьби, які у ХХІ ст., на жаль, набувають нових сенсів та можливостей реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на досить великий інтерес до дослідження національно-визвольних чи сепаратистських рухів та їх ідеологічної основи, досі немає однозначного пояснення умов зародження

сепаратизму та значно поширення в суспільстві ідей самовизначення певного етносу. Загрозу ескалації конфлікту в Північній Ірландії досліджено у працях Л. Александрович [1], К. Вітман [2], І. Погорелової [3], К. Протасової та О. Шкварило [4]. Серед вітчизняних дослідників, які вивчали перспективи розвитку конфлікту в Ірландії на тлі загострення сучасних європейських проблем: Д. Яблонська [5] і Ю. Ковтун [6]. Чимало наукових досліджень на тему діяльності Ірландської республіканської армії висвітлено у зарубіжних працях таких авторів, як Дж. Дінглі [7], С. Деркінс [8], Дж. Хорган та М. Тейлор [9], Х. Мак-Колліон [10], Л. О'Рурк [11], К. Рекавек [12], Т. Шанахан [13], Н. Соутен [14] та ін. Прийнято брати до уваги досить поверхове розуміння основної мети та причин боротьби окремих визвольних рухів, що часом перетворюються у збройні формування на кшталт ІРА. Унаслідок цього поза увагою дослідників залишаються програмні документи та статuti різноманітних сепаратистських організацій, що дозволяють нам краще проаналізувати основні принципи та мету їх діяльності.

Мета статті – проаналізувати зміст програмних документів ІРА, які умовно називаються «Зеленою книгою», особливості ідеологічних засад та практичних методів функціонування Республіканської армії.

Виклад основного матеріалу. Витоки сепаратизму в Ірландії беруть свій початок ще у XII ст., коли у 1172 р. англійський король Генріх II завоював Ірландію. У XIV ст. Арт Ог Мак Мурхада Каомханах за часів свого правління Лейнстером (схід Ірландії) проводив досить вдалу партизанську війну й унаслідок цього змусив Річарда II Англійського (1367–1400) до військово-політичного компромісу із ним. У XVII ст. після багаторічних конфліктів, трьох невдалих повстань ірландців проти Корони більшість ірландців залишилися безправними католиками, які мали підкорятися протестантським поселенцям з Англії та Шотландії і політичному контролю з боку Англії. У кінці XVIII ст. натхненна Американською та Французькою революціями республіканська ідеологія прийшла до Ірландії у формі руху Об'єднаних Ірландців. Повстання в 1798 р., підтримане Францією, не вдалося, але також призвело до значних змін. Парламент Ірландії в Дубліні, доступний лише для протестантів, був розширений. Акт про союз, що набрав чинності 1 січня 1801 р., став початком створення Сполученого Королівства Англії, Ірландії, Шотландії та Уельсу.

У період XV–XX ст. національний рух на ірландській території жеврів, постійно отримуючи все нові й нові приводи для своєї кульмінації в певний момент часу. Такою кульмінацією націоналізму стала партизанська війна в 1916 р., коли суспільний рух ірландського народу проти Британії набув неймовірних масштабів. Саме в цей період свою діяльність активізує й Ірландська

республіканська армія (ІРА), що перетворює місцевий націоналізм у політично виражену боротьбу із чіткими рисами сепаратизму, а надалі й тероризму під егідою ІРА [15, с. 181–195]. Британська монархія дуже довго намагалася припинити діяльність організації, але їй не вдалося це зробити через міцну систему і тактику боротьби партизанів ІРА.

У 1919 р. борець за свободу Майкл Коллінз сформував ІРА як партизанську групу для боротьби з англійцями. У 1921 р. після трьох років кровопролиття британці відчували, що більше не хочуть тримати під контролем Ірландію, і погодились на договір. Договір дозволяв створити Ірландську вільну державу, яка мала б власну армію та поліцію, але вона все одно залишалася б частиною Сполученого Королівства, подібно до Канади та Австралії. Крім того, шість графств Ольстеру, що входять до Північної Ірландії, залишаться повністю частиною Великої Британії. Причиною такого рішення було те, що більшість населення в шести графствах – в основному протестанти, як і британці, а повстанські групи республіканців – є католиками.

«Мала нація, що бореться за свободу, може сподіватися на перемогу над агресором або окупантом лише за допомогою партизанської війни. Перевагу ворога у людській силі, ресурсах, матеріалах і в усьому іншому, що потрібно для успішного ведення війни, можна здолати лише правильним застосуванням партизанських методів», – вказано в одному з документів республіканського руху [16, с. 18]. Ці принципи викладено у збірнику під назвою «Зелена книга» [17], що має досить вагоме значення у розумінні ідеологічних пріоритетів добровольців ІРА. Загалом так звана «Зелена книга» складалася з трьох основних частин, які сукупно становили окремий збірник документів, що протягом десятиліть був схованим від очей громадськості і лише після офіційного припинення діяльності ІРА опубліковано його основні постулати.

Найбільше інформації ми можемо отримати з першої частини, про яку зараз існує чимало відомостей. Її автором став Генеральний штаб ІРА. Написання документів тривало протягом 1922–1969 рр. Офіційна назва першої збірки: «Примітки щодо партизанської війни: Довідник для волонтерів Ірландської республіканської партії». У цих документах сконцентровано увагу на стратегії та тактиці діяльності, а також на системі організації структурних підрозділів. Про політичні цілі організації йдеться частково і лише разом із поясненням стратегічно-технічних методів. Друга та третя частини описують політико-економічні та морально-психологічні аспекти діяльності організації. Саме ці розділи становлять найбільший інтерес для досліджень, адже в них розкрито важливий мотив її діяльності та причини сепаратистських цілей. Доступною для громадськості «Зелена книга» стала лише у 1977 р. із арештом начальника Генерального штабу Тимчасової ІРА Шеймуса Твомі.

Багато дослідників історії ІРА вважають, що існують й інші частини цієї збірки, проте на даний момент ніякої інформації про них немає.

ІРА була частиною набагато ширшого явища під назвою «воєнний волюнтаризм», який охопив Ірландію між 1912 і 1922 рр. Повстанцями ІРА були представники різноманітних суспільних станів: самовіддані патріоти, нігілістичні фанатики та бандити. Революція, з одного боку, була представлена як національне пробудження, а з другого – як кримінальна анархія. Тим не менше, чимало припущень про соціальну структуру повстанського руху, таких як гендер, клас, релігія, етнос, політичні погляди та мотиви учасників, і те, як вони змінювалися протягом часу, й досі залишаються неперевіреними [18, р. 208]. Досить довго існувала думка, що республіканська армія – це законна урядова інституція Ірландської Республіки, яка діє у правовому полі та має абсолютне моральне право видавати накази. Під час Ірландської війни за незалежність у 1919–1921 рр. ІРА під керівництвом М. Коллінза застосовувала партизанську тактику, включаючи засідки, рейди та диверсії, щоб змусити британський уряд вести переговори [19].

У другій та третій частинах посібника зазначається, що найважливішою для кожного члена організації є безпека. Заборонялося у публічних місцях говорити кому-небудь, що ти учасник ІРА (навіть близьким родичам і друзям), висловлювати будь-які військово-політичні погляди та думки, брати участь у жодних масових акціях непокори та громадських обговореннях. Більше того, в офіційних документах містилася згадка й про недоречність вживання алкоголю волонтерами ІРА: «застерігаємо всіх добровольців, що балачки на п'яну голову – це найсерйозніша небезпека, що стоїть перед будь-якою організацією, а для військової організації це – самогубство» [16, с. 56]. Під час вступу до організації майбутній рекрут приймав присягу щодо повного підкорення наказам вищого керівництва ІРА, обіцяв тотальну відданість ідеям організації та розуміння того, що волонтера будь-якої миті може бути ув'язнено та піддано тортурам. Крім того, рекрут має чітко усвідомлювати власні політичні мотиви та чітко їх озвучити при вступі до лав ІРА [17]. При вербуванні добровольців ІРА визнала, що найуспішніші члени підпілля мали певні характеристики: вони були розумними, надійними і здатними повністю віддатися справі. Ці характеристики гарантували, що волонтери постійно виконуватимуть досить складні накази командування, незалежно від власної позиції і незважаючи на будь-які особисті проблеми. Деякі якості можуть дискваліфікувати людину як кандидата: серед них були емоційність, сенсаційність та авантюризм [20].

Професор Едмун Кертіс, досліджуючи історію Ірландії, писав, що «вона була першою нацією на північ від Альп, що створила цілий літературний

канон своєю власною мовою». Він називає ірландців людьми, «чия цивілізація була яскравим світлом для всієї Європи» [16, с. 76]. Саме таке твердження й лягло в основу ідеології ІРА, що виступала проти «економічної експлуатації» ірландського населення. Протягом 800 років шість графств Ірландії потрапили під безпосередній контроль Великої Британії, що спричинило її економічне та культурне домінування в регіоні. Починаючи з 1958 р. Ірландія змушена нехтувати можливістю розвинути власну економіку і дозволяє закордонним мультинаціональним компаніям створювати робочі місця та використовувати їх у власних цілях [17]. У 1970-х рр. Велика Британія стає членом ЄЕС і це стає серйозною причиною радикалізації дій ІРА. Республіканський рух не підтримував жодних політико-економічних блоків ані на Заході, ані на Сході, тобто був проти таких військових організацій, як НАТО та Варшавський договір. ІРА заявляє, що виступає в інтересах й інших пригноблених націй Європи, а також нейтральних неприєднаних народів «третього світу» [16, с. 67]. Таким чином, робимо висновок, що ІРА була частиною популярного на той час Руху неприєднання і досить чітко підтримувала його ідеї. З часу свого заснування 1916 р. ІРА демонструвала опір будь-яким імперіалістичним силам та відкрито протидіяла їм.

За «Зеленою книгою» ІРА моральна позиція організації, її право вступати у війну базується: на праві на опір іноземній агресії; на праві на повстання проти тиранії та гніту; на прямому лінійному наступництві після Тимчасового уряду 1916 р., першого – 1919 р. і другого – 1921 р. скликань [17]. ІРА оголошує несправедливим те, що окремих індивід не може впливати на політику власної держави, змушений терпіти безробіття та бідність, відсутність соціальних гарантій, експлуатацію природних та трудових ресурсів, руйнування самобутньої культури та мови, а також, що найбільш важливо, втрату самостійності у вирішенні власної долі [21].

Зважаючи на всі вище перелічені проблеми, ІРА публікує власну ідеологічну доктрину. Організація обіцяє утвердити демократично-соціальну державу. Урядова система має дозволити кожному індивіду змогу брати участь у прийнятті важливих рішень: шляхом децентралізації політичної влади до рівня найменших дієвих громадських організацій, де буде та політична влада, яка діє виключно в інтересах власного народу. За офіційними даними, в складі ІРА було близько 100 000 добровольців, які були записані в лави організації після кризи 1918 р. Однак лише близько 15 000 з них брали участь у партизанській війні. У 1919 р. Джеймс Коллінз, директор з питань розвідки ІРА, організував «Загін» («Squad») – спеціальний підрозділ, що базувався в Дубліні, брав участь у розвідувальній діяльності. Неофіційно цей «Загін» часто називали «Дванадцятьма апостолами» («Twelve Apostles») [22].

ІРА запроваджувала соціальну та економічну політику викорінення соціального імперіалізму шляхом повернення у власність народу Ірландії багатств його країни через систему кооперативізму, робітничої власності і завдяки контролю над індустрією, сільським господарством і рибальством. У сфері культури ІРА сподівалася відновити гаельську мову, яка стане основою нової Ірландської соціалістичної держави як бастиону проти імперіалізму. У сфері зовнішньої політики ІРА прагнула укладати міцні альянси з іншими пригнобленими націями та колишніми колоніями, які виступають проти будь-яких військових блоків [16, с. 80–81]. Таким чином, ІРА з волонтерської організації перетворюється на революційний сепаратистський рух, що прагне утворення самостійної соціально-правової держави з власною міжнародною, економічною та культурною політикою.

Третя частина збірника «Зелена книга» присвячена практичній діяльності ІРА та містить поради її членам у разі арешту та військового суду. Усі волонтери організації так чи інакше мали розуміти, що тюремне ув'язнення – частина їх революційного шляху, який змушений пройти кожен член. «Зелена книга» дає рекрутові чіткий перелік дій у разі його затримання:

1. «Найважливіше, що потрібно тримати в голові під час арешту, – це те, що ви волонтер революційної армії, що вас спіймали ворожі сили, що ваша справа справедлива, що правда за вами, а не за ворогом, і що вас спіткало те, що чекає на кожного солдата, а в тому, що вас схопили, немає нічого ганебного».

2. «Ви мусите тримати у голові, що з вами поводяться так, щоб вас зламати і витягти всю інформацію, яку тільки можете мати щодо організації, до якої належите».

3. «Вони намагатимуться вас залякати вже самою своєю кількістю і брутальністю. І якщо волонтер почуватиметься розчарованим, то ступить на перший небезпечний поріг, бо поліція гратиме на цьому розчаруванні на шкоду добровольцеві і задля просування власних цілей. Кожен волонтер мусить підготуватися до того, що може бути арештованим, і коли його арештують, то повинен бути готовий до найгіршого» [17].

Такі настанови всім членам ІРА мали на меті мінімізувати витік внутрішньої інформації з лав повстанців та налаштувати рекрута на те, що він має бути готовим до арешту, але ні в якому разі не боятися цього і продовжувати революційну діяльність. Описано також, яким тортурам піддаватимуться арештанти у разі затримання: фізичним і психологічним. Тож, ми можемо зробити висновок, що ІРА приймала людей, які були психологічно стійкими, здатними протистояти тиску, погрозам і тими, хто заради морального обов'язку перед власною державою зберігатиме ідеологію ІРА за будь-яких умов.

Найкращий засіб під час допиту, що описаний у збірнику, має назву: «Не говорити нічого!». Про це навіть заявляє листівка, що була розміщена на титульній сторінці другої частини «Зеленої книги». Там пишеться: «Пусті балачки коштують життя. У таксі, по телефону, в клубах та в барах, на футбольних матчах, вдома із друзями – будь-де! Щоб ти не говорив – не говори нічого!» [23]. Цей заклик розкриває основний спосіб життєдіяльності та мотиви будь-якого члена ІРА. Якщо людина ставала членом організації, то вона зобов'язувалася оберегати спільні таємниці та під жодним приводом не розкривати їх.

Республіканська ідеологія по суті створювала «ідеального» солдата, що готовий боротися за власну свободу та державу аж до самої смерті. У той момент, коли рекрут потрапляє до в'язниці, важливим для нього залишалося зберігати спокій, непохитність та в жодному випадку не видавати секретної інформації, бо це загрожуватиме не лише тому, кого затримали, а й діяльності всієї організації республіканської армії [24]. Члену ІРА варто було терпіти такі знущання лише тиждень, адже за тогочасним законодавством утримувати людину без підозр та обвинувачення у в'язниці можна було лише сім днів [17]. «Зелена книга» детально описує військово-судову процедуру, обвинувачення підозрюваного та можливість подання апеляції проти вироку. Варто зазначити, що така фізична та моральна витримка часто відрізняє представників революційних сепаратистських рухів, які заради головної мети, власної самостійної держави готові йти на будь-який вчинок, навіть той, котрий виходить за рамки закону.

Ще одним досить цікавим фактом є те, що члену ІРА заборонялося в будь-якій формі висловлювати власні політичні думки, і навіть, більше того, приєднуватися до таких розмов на вулиці, в пабі чи вдома, бо через них повстанець міг ненароком оприлюднити свою приналежність до ІРА і це б погано скінчилося. Щодо випадку арешту волонтеру ІРА давали лише одну пораду: «Нічого не кажи, нічого не підписуй, нічого не чув, нічого не бачив!» [17]. Усі ці вказівки, що описані в «Зеленій книзі», мають вагоме значення для розуміння політичних та ідеологічних цілей повстанців республіканської армії. Досить зрозумілим стає той факт, що добровольцем ІРА могла стати людина з чіткими переконаннями, готова терпіти тортури та психологічний тиск і в жодному разі не зраджувати побратимів та «високу ідею» Ірландської держави, що не від кого не залежить.

Якщо говорити про політико-економічні цілі діяльності ІРА, варто розглянути й пропагандистські листівки та плакати, що поширювали члени організації, адже за їх допомогою також можна проаналізувати методи боротьби та цілі повстанців [25]. На одному з таких плакатів ми читаємо текст, який

чітко заявляє про головну мету ІРА та заклик до саме озброєної боротьби: «Ірландську республіканську армію не можна перемогти, тому що це народна армія, заснована пригнобленим народом, що боротиметься до тих пір, поки гонитель зазнає поразки... Коли ми підніmemo нашу зброю, британців буде вигнано з ірландських земель та ірландський демократичний режим буде встановлено у тридцяти двох країнах разом із національним урядом. Мир та справедливість прийдуть лише тоді, коли ця влада народу буде соціалістичною» [17]. Такими закликами рясніють й інші пропагандистські плакати, які поширювала ІРА. Усі вони поєднані спільним закликом до створення власної демократичної держави на засадах соціалізму.

Варто зазначити, що навіть така спільність ідей ІРА не вберегла її від ідеологічного розколу та утворення окремих інституцій в 1969 р. – Офіційну ІРА та Тимчасову ІРА [26]. Деякою мірою разом і нарізно дві структури й надалі боролися за самостійність у вирішенні своєї подальшої долі, а також використовували постулати, які спочатку були закладені в «Зеленій книзі». У 1997 р. обидві організації були розформовані, а вже у 2005 р. опубліковано офіційний наказ про припинення збройної боротьби ІРА [27]. Через декілька років світ побачила й знайдена військовослужбовцями абсолютно таємна до цього моменту «Зелена книга» ІРА, яка одразу зацікавила громадськість й стала причиною всезагального обговорення. Саме після її опублікування завершився тривалий період активної діяльності повстанців ІРА.

Висновки. Функціонування ІРА було б неможливим без ідеологічного обґрунтування та визначення способів поведінки повстанців в умовах збройного повстання. Таким статутним документом для ІРА стала «Зелена книга», яка має надзвичайно важливе значення в розумінні мети та особливостей організації республікансько-повстанського руху. Завдяки доступу до таких програмних документів ми можемо проаналізувати зміст, причини, специфіку діяльності не лише організації в цілому, а й моральні засади і психологію людини, що вступає до лав організації такого роду або національно-визвольного руху. Розглянувши зміст «Зеленої книги», досить чітким стає пояснення політико-економічної складової та психологічного стану добровольців ІРА. «Зелена книга» цінна насамперед саме тим, що пояснює моральний стан члена ІРА, розповідає про його готовність у будь-який момент віддати своє життя за вищу цінність ідей республіканського руху, пояснює також і спосіб життя такої людини в суспільному середовищі та важливість збереження таємничості організації.

Варто зазначити, що будь-який національно-визвольний рух, крім зовнішньої оболонки войовничості, має розвинену структуру, а також у першу чергу мотивацію та ідеологічні переконання добровольців і волонтерів, що завжди

стає найпотужнішою рушійною силою будь-якого визвольного руху [28, с. 185]. Вивчення та розуміння подібних документів допомагає краще розуміти природу таких повстань, зародження сепаратизму в межах певного етносу, надає можливість використовувати ці знання для попередження їх утворення завдяки розробці цілісних концепцій міжнаціонального діалогу в рамках не лише однієї держави, а й застосувати цей досвід на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович Л. Конфлікт в Північній Ірландії: загроза ескалації. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*: зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених / Нац. ун-т «Остроз. академія». Острог, 2013. Вип. 3. С. 4–7.
2. Вітман К. Конфлікт в Північній Ірландії як приклад деструктивного етнополітичного процесу та загроза його відновлення після Brexit. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.): у 3 т. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 1. С. 203–206.
3. Погорелова І. Ірландія. *Країни світу і Україна*: енциклопедія: [в 5 т.] / ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / наук. ред. 1-го т. А. Г. Бульвінський. Київ: Фенікс, 2017. С. 71–86.
4. Шкварило О., Протасова К. Етнополітичний конфлікт у Великій Британії. *Актуальні проблеми політології*: матеріали наук. конф. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2017. С. 86–89.
5. Яблонська Д. «Ольстерська проблема» в сучасній політиці Сполученого Королівства. *Актуальні проблеми суспільно-політичних наук*: зб. матеріалів наук. конф. Вінниця, 2018. С. 217–219. URL: http://library.vspu.net/bitstream/handle/123456789/2620/Zbirnik_statei_2018-218-220.pdf (дата звернення: 22.02.2021).
6. Ковтун Ю. Перспективи розвитку конфлікту на ірландському кордоні на сучасному етапі. *Шевченківська весна*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / Ін-т міжнар. відносин КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2020. С. 28–31.
7. Combating terrorism in Northern Ireland / ed. by James Dingley. London; New York: Routledge, 2009. xi, 308 p.
8. Derkins S. The Irish Republican Army. London: The Rosen Publishing Group, Inc, 2003. 64 p.
9. Horgan J., Taylor M. The provisional Irish republican army: Command and functional structure. *Terrorism and Political Violence*. 1997. Vol. 9, Issue 3. P. 1–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/09546559708427413>.
10. McCallion H. Undercover war: Britain's Special Forces and their battle against the IRA. London: John Blake, 2020. xi, 288 p.
11. Ó Ruairc L. Peace or pacification?: Northern Ireland after the defeat of the IRA. Winchester, UK; Washington, USA: Zero Books, 2019. xiii, 171 p.

12. Rekawek K. Irish republican terrorism and politics: a comparative study of the official and the provisional IRA. New York: Routledge, 2011. xii, 194 p.
13. Shanahan T. Provisional Irish Republican Army and the Morality of Terrorism. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. vii, 245 p.
14. Southern N. Policing and Combating Terrorism in Northern Ireland: The Royal Ulster Constabulary GC. Cham: Springer International Publishing, 2018. xi, 304 p.
15. Требин М. П. Тероризм в XXI веке. Минск: Харвест, 2003. 816 с.
16. Ірландська республіканська армія: стратегія і тактика: [комент. зб. док.] / за ред. Олега Фешовця. Львів: Астролябія, 2018. 159 с.
17. Irish Republican Army «Green Book». URL: <https://belfastchildis.files.wordpress.com/2017/06/ira-green-book-volume-1-2.pdf> (дата звернення: 22.02.2021).
18. Hart P. The Social Structure of the Irish Republican Army, 1916–1923. *The Historical Journal*. 1999. Vol. 42, Issue 1. P. 207–231. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X98008176>.
19. Irish Republican Army. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/Irish-Republican-Army> (дата звернення: 22.02.2021).
20. Lessons from the Irish Republican Army's Green Book. *Deep Green Resistance News Service*. 2019. 23 July. URL: <https://dgrnewsservice.org/resistance/direct-action/lessons-from-the-irish-republican-army/> (дата звернення: 22.02.2021).
21. Handbook for volunteers of the Irish republican army. Notes on guerrilla warfare. URL: https://ia800209.us.archive.org/3/items/IRA_Volunteers_Handbook_Notes_on_Guerrilla_Warfare/IRA_Volunteers_Handbook_Notes_on_Guerrilla_Warfare.pdf (дата звернення: 22.02.2021).
22. Irish Republican Party (1919–1922). *Military*. 2016. URL: [https://military.wikia.org/wiki/Irish_Republican_Army_\(1919-1922\)#IRA_campaign_and_organisation](https://military.wikia.org/wiki/Irish_Republican_Army_(1919-1922)#IRA_campaign_and_organisation) (дата звернення: 22.02.2021).
23. Loose Talk Costs Lives. URL: <https://cain.ulster.ac.uk/images/posters/ira/poster61.jpg> (дата звернення: 22.02.2021).
24. Moloney E. The Secret History of the IRA. 2nd ed. London; New York: Penguin Books, 2007. xxv, 740 p.
25. Taylor P. The Provos: The IRA and Sinn Fein. London: Bloomsbury, 1998. viii, 407 p.
26. Barry T. Guerilla Days in Ireland. Cork, Ireland: Mercier Press, 2013. 384 p.
27. McGarry P. Primates' creative ambiguity averts schism. *The Irish Times*. 2005. Feb. 28. URL: <https://www.irishtimes.com/news/primates-creative-ambiguity-averts-schism-1.418790> (дата звернення: 22.02.2021).
28. Сучасна політична лексика: енцикл. слов.-довід. / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Н. М. Хоми Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.

REFERENCES

1. Aleksandrovych, L. (2013). Konflikt v Pivnichnii Irlandii: zahroza eskalatsii [The conflict in Northern Ireland: the threat of escalation]. *Mizhnarodni vidnosyny i turyzm: suchasnist ta retrospektyva: zbirnyk materialiv Pershoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh (Vyp. 3) – International Relations and Tourism: Present and Retrospective: Proceedings of the First International Scientific and Practical Conference of Students and Young Scientists*. Issue 3, Pp. 4–7 / Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». Ostroh [in Ukrainian].
2. Vitman, K. (2020). Konflikt v Pivnichnii Irlandiia yak pryklad destruktivnoho etnopolitychnoho protsesu ta zahroza yoho vidnovlennia pislia Brexit [The conflict in Northern Ireland as an example of a destructive ethnopolitical process and the threat of its resumption after Brexit]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy : u 3 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 15 trav. 2020 r.) – Legal life of modern Ukraine: in 3 volumes: materials International. scientific-practical conf. (Odessa, May 15, 2020)*, Vol. 1, Pp. 203–206 / vidp. red. M. R. Arakelian. Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].
3. Pohorielova, I. (2017). Irlandiia [Ireland]. *Krainy svitu i Ukraina: entsyklopediia [Countries of the world and Ukraine: encyclopedia]: [v 5 t.] / DU «In-t vsesvit. istorii NAN Ukrainy»*. Vol. 1: *Pivnichna Yevropa. Zakhidna Yevropa. Pivdenna Yevropa* [Northern Europe. Western Europe. Southern Europe], Pp. 71–86 / nauk. red. 1-ho t. A. H. Bulvynskiy. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
4. Shkvarylo, O., & Protasova, K. (2017). Etnopolitychnyi konflikt u Velykii Brytanii [Ethnopolitical conflict in Great Britain]. *Aktualni problemy politolohii: materialy naukovo konferentsii – Current problems of political science: materials of the scientific conference*, Pp. 86–89 / Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vinnytsia [in Ukrainian].
5. Yablonska, D. (2018). «Olsterska problema» v suchasni politytsi Spoluchenoho Korolivstva [The «Ulster problem» in modern UK politics]. *Aktualni problemy suspilno-politychnykh nauk – Current problems of social and political sciences*. Vinnytsia. Pp. 217–219. Retrieved from http://library.vspu.net/bitstream/handle/123456789/2620/Zbirnik_statei_2018-218-220.pdf [in Ukrainian].
6. Kovtun, Yu. (2020). Perspektyvy rozvytku konfliktu na irlandskomu kordoni na suchasnomu etapi [Prospects for the development of the conflict on the Irish border at the present stage]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Shevchenkivska vesna» – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference «Shevchenko Spring»*, Pp. 28–31 / Instytut mizhnarodnykh vidnosyn KNU im. T. Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].
7. Dingley, J. (Ed.) (2009). *Combating terrorism in Northern Ireland*. London; New York: Routledge.
8. Derkins, S. (2003). *The Irish Republican Army*. London: The Rosen Publishing Group, Inc.

9. Horgan, J., & Taylor, M. (1997). The provisional Irish republican army: Command and functional structure. *Terrorism and Political Violence*, 9(3), 1–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/09546559708427413>.
10. McCallion, H. (2020). *Undercover war: Britain's Special Forces and their battle against the IRA*. London: John Blake.
11. Ó Ruairc, L. (2019). *Peace or pacification? : Northern Ireland after the defeat of the IRA*. Winchester, UK; Washington, USA: Zero Books.
12. Rekawek, K. (2011). *Irish republican terrorism and politics: a comparative study of the official and the provisional IRA*. New York: Routledge.
13. Shanahan, T. (2009). *Provisional Irish Republican Army and the Morality of Terrorism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
14. Southern, N. (2018). *Policing and Combating Terrorism in Northern Ireland: The Royal Ulster Constabulary GC*. Cham: Springer International Publishing.
15. Trebin, M. P. (2003). *Terrorizm v XXI veke* [Terrorism in the 21st century]. Minsk: Harvest [in Russian].
16. Feshovets, O. (Ed.) (2018). *Irlandska respublikanska armii: stratehiia i taktyka* [The Irish Republican Army: Strategy and Tactics]: [koment. zb. dok.]. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
17. Irish Republican Army «Green Book». Retrieved from <https://belfastchildis.files.wordpress.com/2017/06/ira-green-book-volume-1-2.pdf>.
18. Hart, P. (1999). The Social Structure of the Irish Republican Army, 1916–1923. *The Historical Journal*, 42(1), 207–231. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X98008176>.
19. Irish Republican Army. *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Irish-Republican-Army>.
20. Lessons from the Irish Republican Army's Green Book (2019). *Deep Green Resistance News Service*. 23 July. Retrieved from <https://dgrnewsservice.org/resistance/direct-action/lessons-from-the-irish-republican-army/>.
21. Handbook for volunteers of the Irish republican army. Notes on guerrilla warfare. Retrieved from https://ia800209.us.archive.org/3/items/IRA_Volunteers_Handbook_Notes_on_Guerrilla_Warfare/IRA_Volunteers_Handbook_Notes_on_Guerrilla_Warfare.pdf.
22. Irish Republican Party (1919–1922). *Military*. 2016. Retrieved from [https://military.wikia.org/wiki/Irish_Republican_Army_\(1919–1922\)#IRA_campaign_and_organisation](https://military.wikia.org/wiki/Irish_Republican_Army_(1919–1922)#IRA_campaign_and_organisation).
23. Loose Talk Costs Lives. Retrieved from <https://cain.ulster.ac.uk/images/posters/ira/poster61.jpg>.
24. Moloney, E. (2007). *The Secret History of the IRA*. 2nd ed. London; New York: Penguin Books.
25. Taylor, P. (1998). *The Provos: The IRA and Sinn Fein*. London: Bloomsbury.
26. Barry, T. (2013). *Guerilla Days in Ireland*. Cork, Ireland: Mercier Press.
27. McGarry, P. (2005). Primates' creative ambiguity averts schism. *The Irish Times*, Feb. 28. Retrieved from <https://www.irishtimes.com/news/primates-creative-ambiguity-averts-schism-1.418790>.

28. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka: entsykloped. slovnyk-dovidnyk* [Modern political vocabulary: encyclopedic dictionary-reference book] / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: «Novyi Svit-2000» [in Ukrainian].

Шекета Марьяна Николаевна, аспирантка кафедры международных отношений, Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

«ЗЕЛЕНАЯ КНИГА» ИРЛАНДСКОЙ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ АРМИИ: ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ

Рассмотрено содержание программных целей Ирландской республиканской партии, изложенных в сборнике документов под условным названием «Зеленая книга». Проанализирована деятельность организации через призму ее политико-экономических постулатов и идеологии, имеющая значительное влияние на общественное развитие народа Северной Ирландии. Обоснована зависимость ИРА от ее «уставного документа», цель которого – предоставить добровольцу теоретические и практические знания повстанческой борьбы.

Ключевые слова: Ирландская республиканская армия, «Зеленая книга», самоопределение, сепаратизм, национализм.

Sheketa Mariana Mykolaivna, Postgraduate Student of the Department of International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

THE IRISH REPUBLICAN ARMY'S «GREEN BOOK»: POLITICAL AND ECONOMIC GOALS OF THE ORGANIZATION

Problem setting. *National liberation movements have always occupied an important place in international relations and domestic politics. As a rule, they are a reaction to legal, political, economic or cultural injustice on the part of the state in which they originate. Representatives of the movement are trying hard to defend their rights to their own identity, and sometimes to independence and self-determination. The «Green Book» of the Irish Republican Party is the conditional name of the official protocols of the Irish Republican Army, which at some point in time became open to the public. These documents allow us to better understand the political and economic goals of the IRA, the structure of the organization, tactics, as well as the morale and ideology of volunteers. The publication of these sources is a very important factor for their further study in order to improve measures*

to prevent separatist terrorism and guerrilla warfare, which in the XXI century are gaining new meanings and opportunities for implementation.

Recent research and publications analysis. Despite the great interest in the study of national liberation or separatist movements and their ideological basis, there is still no unambiguous explanation of the conditions for the emergence of separatism and the significant spread in society of ideas of self-determination of a particular ethnic group. It is customary to take into account a rather superficial understanding of the main purpose and reasons for the struggle of individual liberation movements, which sometimes turn into armed formations such as the IRA. As a result, researchers ignore the program documents and statutes of various separatist organizations, which allow us to better analyze the basic principles and purpose of their activities.

Paper objective. The purpose of the article – is to consider the content of IRA program documents, which are conventionally called the «Green Book», the features of ideological principles and practical methods of functioning of the republican army.

Paper main body. The origins of separatism in Ireland date back to the 12th century under the leadership of Art Og McMorow Caven, who as King of Leinster (Eastern Ireland) waged a very successful guerrilla war. the culmination of nationalism was the guerrilla war in 1916, when the social movement of the Irish people against Britain reached incredible proportions. It was during this period that the Irish Republican Army (IRA) intensified its activities, transforming local nationalism into a politically motivated struggle against the clear features of separatism and later terrorism under the auspices of the IRA. The British Crown tried for a long time to stop the organization, but it failed to do so due to the strong system and tactics of the IRA guerrilla struggle.

The Green book consisted of three main parts, which together constituted a separate collection of documents that had been hidden from the public for decades and only after the official cessation of the IRA's publication were published its basic tenets. the arrest of the Chief of the General Staff of the Provisional IRA, Seamus Twomi. Many researchers of the history of the Irish Republican Army believe that there are other parts of this collection, but at the moment there is no information about them.

Upon joining the organization, the future recruit took an oath of allegiance to the IRA's top management, promising total commitment to the organization's ideas and understanding that a volunteer could be imprisoned and tortured at any time. In addition, the recruit must be clearly aware of his or her own political motives and articulate them clearly when joining the IRA. The republican movement did not support any political and economic blocs in either the West or the East, that is, against military organizations such as NATO and the Warsaw Pact.

The IRA declares that it is in the interests of other oppressed nations of Europe, as well as neutral non-aligned peoples of the Third World. and labor resources, the destruction of original culture and language, and, most importantly, the loss of independence in deciding their own destiny. Republican ideology, in fact, created the ideal soldier who is ready to fight for their freedom and the state until death. At the moment when the recruit was imprisoned, it remained important for him to remain calm, steadfast and in no case to release secret information, because it would threaten not only the detainee, but also the activities of the entire organization of the Republican Army.

All these guidelines, described in the Green book, are important for understanding the political and ideological goals of the Republican insurgents. It is quite clear that an IRA volunteer could be a person with clear convictions, ready to endure torture and psychological pressure and in no way betray his brothers and the «high idea» of the Irish state, which does not depend on anyone.

Conclusions of the research. *The functioning of the IRA is impossible without its ideological justification and the behavior of the insurgents in an armed uprising. Such a statutory document for the IRA was the «Green Book», which is extremely important in understanding the purpose and features of the organization of the republican-insurgent movement. Thanks to access to such program documents, we can analyze the content, reasons, features of not only the organization as a whole, but also the moral aspect and psychology of a person joining the ranks of such an organization or national liberation movement. Considering the content of the «Green Book», the explanation of the political and economic component and the psychological state of IRA volunteers becomes quite clear.*

The «Green Book» is valuable primarily because it explains the morale of an IRA member, tells about his willingness to give his life at any time for the highest value of the ideas of the republican movement, also explains the way of life of such a person in society and the importance of the mystery of the organization. It should be noted that any national liberation movement, except for the outer shell of militancy, has a developed structure, as well as, above all, the motivation and ideological beliefs of volunteers, which always becomes the most powerful driving force of any liberation movement. Studying and understanding such documents helps us to better understand the nature of such uprisings, the emergence of separatism within a particular ethnic group and allows us to use this knowledge to prevent their formation by developing holistic concepts of interethnic dialogue within a single state, but also apply this experience globally.

Keywords: *Irish Republican Army, The «Green Book », self-determination, separatism, nationalism.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.35

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229800

Герасіна Людмила Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: l.m.Herasina@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬНИЙ РЕЗОНАНС ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ РЕФОРМ

Досліджено практики реформ та модернізації публічного управління в Україні, які здійснюються державними органами, місцевим самоврядуванням, правлячими політичними силами. Їх ефективність та легітимність соціологічно вимірюється і відбивається у суспільному резонансі, що дозволяє оцінити результати на відповідність інноваційним трендам.

Ключові слова: *публічне управління, стратегія реформ, суспільний резонанс, громадська думка, політичні деструкції.*

Постановка проблеми. Публічна сфера реалізації владних відносин визначає масштаб поширення політичних ідей, впливів, правових норм, які окреслюють «поле» безпосередніх дій політиків, політичних організацій та державно-правових інститутів. Політика набуває інституційного характеру, як зазначає «Політична енциклопедія», на різних рівнях публічного управління (передусім урядових), на зборах і засіданнях політичних організацій; форми і способи політичної діяльності досить різноманітні – від розв’язання політичних спорів, офіційних виборів до погроз, прямого при-

мусу чи застосування сили [1, с. 567–568]. Публічне управління державою є важливою політичною практикою влади, здійснюється у межах чинної конституційної системи і має безпосередній вплив на всі галузі життя соціуму. Це не тільки державно-політична функція, що резонансно пов'язується у суспільній думці з політикою та правом, але і цінність, яка вартується кожною демократичною країною, де люди прагнуть гармонійного та справедливого буття. Ефективний публічний менеджмент в Україні мав би забезпечувати стан стабільності, виконання соціальних зобов'язань держави, гідні умови для реалізації вітальних, матеріальних, духовних і соціальних потреб громадян; проте його якісні показники ще далекі від досконалості й характеризуються множиною проблем. Цим визначається актуальність наукових досліджень із соціального сприйняття громадськістю проблем управління та реформ.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. У науковій думці України чимало досліджень пов'язані з питаннями розбудови правової, соціальної держави, з необхідністю досягнення раціонального балансу між життєвими потребами суспільства й інтересами держави, зокрема щодо модернізації системи державного управління соціально-політичними процесами; це окремий міждисциплінарний пласт наукових праць [2–10]. В умовах постсучасності як політика, так і право прагнуть декларувати «ідеальні» цілі, пов'язані із забезпеченням цілісності соціуму, узгодженням інтересів зацікавлених груп, з ефективним регулюванням соціальної взаємодії. Ф. Бенетон щодо сутності соціополітичної реальності зазначив, що «політика не може бути зведена до жодного виду іншої діяльності, котра б детермінувала її ззовні.., але нині політика розчинилася у соціальному» [11, с. 143]; а призначення права – надати політиці справедливого характеру.

Специфіка функціонування української влади в сучасній ситуації полягає в тому, що сформувалось певне напластування різновекторних і різномасштабних факторів (глобальних, локальних), які гальмують процес консолідації суспільства у цілому, не сприяють «консенсусу еліт» й успішній модернізації публічного управління. Як доречно зазначає В. В. Костицький, обираючи перспективи розвитку державної влади в Україні, слід враховувати, що ліберальні форми організації влади (у політичних «моделях» класичного лібералізму, неолібералізму, лібертаріанства, кейнсіанського економічного розвитку) побудовані на приматі прав і свобод людини й громадянина, індивідуальному егоїзмі, вільній конкуренції, на обмеженні влади правом; але у зіткненні з глобальними викликами сучасності вони продемонстрували низьку ефективність, а іноді – інструментальну неспроможність вирішення соціально-економічних, екологічних та політико-правових проблем [5; 12].

Формулювання цілей. Метою цієї статті є обґрунтування позиції, що практики публічного управління в Україні, які здійснюються державними органами, місцевим самоврядуванням, політичними партіями і рухами, групами політичного впливу, медійними структурами, мають корелювати із суспільним резонансом і підживлюватися ним, щоб підтримувати свою легітимність та відповідати інноваційним трендам.

Виклад основного матеріалу. Політичне управління в публічній сфері вважається надскладним різновидом соціо професійної діяльності, отже, передбачає: державно-правову відповідальність, урахування вагу суспільних очікувань; субординацію відносин між керівниками і підлеглими на ґрунті компетенцій і повноважень; постійну координацію дій суб'єктів процесу в аспекті виконання належних функцій; досягнення в інтересах справи визначених цілей та результатів; і безперечно потребує періодичної модернізації у зв'язку з динамічним оновленням соціально-економічних і політичних умов [13, с. 710]. Проте дисфункції та деструкції публічного управління можуть спричиняти соціально-політичну нестабільність, економічний спад або стагнацію, навіть послаблення суверенітету держави. У цілому реалізація управлінської політики залежить не стільки від історичного типу держави, скільки від системи чинних політико-правових інститутів та їх функціональної дієвості, від рівня політичної культури соціуму, якостей політичної еліти, успішності та динаміки соціально-політичних реформ, реальний зміст і характер яких має відповідати соціальним очікуванням. Тільки синергія «проектів» влади із потребами суспільства дозволяє ініціювати і протекціонувати успішні реформаційні перетворення, що відповідають стратегії політичної модернізації.

Політичний розвиток завжди відповідає об'єктивним параметрам: він не є незворотним, можлива і політична реверсія; не є одноманітним у різних політичних системах; має специфічні риси за певних історичних умов [2, с. 45]. Звідси, розроблені наукою критерії політичної модернізації мають величезне значення для сучасної України; це – здатність політичної системи до сприйняття інновацій (за умов самозбереження), до мобілізації ресурсів влади, структурне та функціональне вдосконалення інститутів політики і права, запровадження сучасних «політичних ролей» у системі, посилення потужності «соціальних ліфтів» для рівної доступності людей до владних посад, дієвість принципів «рівності всіх перед законом» і «незворотності покарання» щодо відповідальності еліт й інших груп соціуму.

У підґрунтя соціополітичних змін суверенної України закладались ідеї публічності та світськості політики, політичний плюралізм, демократичні новації, забезпечення прав людини, політична активність громадян і свобода вибору тощо. Стратегічні дії української держави за майже 30 років незалеж-

ності були спрямовані на те, щоб система публічного управління могла адаптуватися до еволюції суспільних цілей, які мали б відбиватися у змісті політичної модернізації країни [14]. Реформи головним чином здійснювалися шляхом утворення нових державно-політичних інститутів (парламентаризму, президента, конституційності, багатопартійності, системи виборів, антикорупційних органів та ін.); їх призначення полягало у забезпеченні більш ефективних «каналів» діалогу між урядом та населенням.

Проте в дійсності це не виключало гострих правових колізій між органами влади та появи суспільно-політичних конфліктів і криз. Протягом розбудови української державності виникло чимало проблем, серед яких одна з головних – це деструктивність політичної влади, через що гальмується демократичний розвиток країни і становлення громадянських інститутів [15, с. 373–395]. ГО Центр «Соціальний моніторинг» 8–15 серпня 2020 р. провів Всеукраїнський соціологічний моніторинг (у всіх регіонах країни, крім непідконтрольних територій) «Думки та погляди населення України: серпень 2020» [метод особистого інтерв'ю; вибіркова сукупність – 3012 респондентів; стандартна похибка: 1,9%], який виявив такі суперечності в думках населення: «Держава повинна брати більше відповідальності у забезпеченні життя громадян» (вважають 68,6%), і лише 27,3% указали, що «Люди мають брати на себе більше відповідальності». При цьому співвідношення позицій людей по регіонах країни не дуже відрізняються: наприклад, західний регіон – 60,7 / 36,6%; центр – 69,5 / 25,5%; схід – 68,6 / 25,9% і південь – 80,1 / 17,9% [16]. Отже, соціологічні дані не тільки актуалізують увагу на впливі народу на управлінські рішення, а й чітко виявляють суспільний резонанс щодо якості здійснення публічного управління в державі, який залежить від зворотних зв'язків із населенням.

Крім того, Україні як молодій державі, що на межі ХХ–ХХІ ст. пішла шляхом «демократичного транзиту» й нині здійснює політичну модернізацію, природно властива *стратегія реформ* – цілеспрямованих, керованих політико-правових дій системного (або сегментарного) характеру, що здійснюються в окремих галузях життя країни і стимулюють подальше вдосконалення функцій політико-правових інститутів [17, с. 631–632]. Реформи можна типологізувати не тільки за галуззю їх втілення, а й за характером (м'які, радикальні, «камуфляжні») чи згідно з провідною ідеєю – демократичні, ліберальні, консервативні, популістські. Реформаційний шлях – не буденна ситуація для країни і породжує деякі виклики: з одного боку, «агенти змін» прагнуть пом'якшення примусових методів влади та позакризової реакції суспільства; а з другого – стимулюючи подальшу соціополітичну модернізацію, вони повинні запобігати соціальній конфронтації та насильницьким діям з боку супротивників перетворень.

Шляхом реформування українська влада прагне корегувати відносини між страатами для вдосконалення функцій системи управління, збереження громадського порядку, але при цьому вимушена постійно контролювати перебіг політичного процесу. Бо у так звану епоху постсучасності в Україні спостерігається негативна тенденція падіння довіри населення до інститутів влади. Цей висновок підтверджують дані соціологічних досліджень Центру Разумкова (березень, 2021 р.). На запитання: «Якою мірою Ви довіряєте соціальним інституціям?», – не довіряють державному апарату (чиновникам) (80%), судам (судовій системі загалом) (79%), Верховній Раді України (77,5%), Уряду України (76%), Вищому антикорупційному суду (73%), політичним партіям (71%), Прокуратурі (71%), комерційним банкам (70%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (70%), Верховному Суду (69%), Конституційному Суду України (69%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (68%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (68%), місцевим судам (66%), Президенту України (61,5%), Національному банку України (60%) [18].

Зазначимо, що модернізаційні реформи може ініціювати як сама державна влада («чисте» публічне управління), так і окремі соціальні групи. Цим визначаються шляхи їх здійснення. Перший – це впровадження реформи «зверху»; специфіка полягає в тому, що влада усвідомлює необхідність змін у системі публічного управління, ініціативно розробляє і втілює програму перетворень. Але реформи «зверху» не завжди приносять очікуваний ефект й інколи закінчуються поразкою реформаторів або регресивно відкидають країну назад, гальмуючи прогрес (як, наприклад, контраверсійні, незавершені пенсійна або медична реформи в Україні). Другий спосіб – це «зречення влади» як відмова від панування тих політичних сил, що усвідомили безперспективність свого правління; його використовують в умовах занепаду, компрометації, капітуляції чи загибелі авторитарних режимів (унаслідок «оксамитових» революцій відмовився від влади Е. Хоннекер у Східній Німеччині, Г. Гусак у Чехословаччині, а після Майдану 2014 – В. Янукович в Україні). Третій шлях – погоджене реформування системи управління на основі «консенсусу еліт», узгодження інтересів як політичної влади, так і опозиції. По суті це процес поступових інноваційних перетворень у владних структурах, упровадження нових функцій і технологій, оволодіння культурою переговорного процесу, досягнення компромісу і консенсусу.

Для України, як убачається, останній шлях реформувань владних інституцій, перерозподілу їх повноважень, удосконалення сфери публічного політичного управління є очікуваним і мав би продемонструвати найкращі результати. Він передбачає використання медіації, здатність до перемовин, проведен-

ня політичних дебатів, діалогових конференцій політичних сил, що забезпечує більшу ефективність реформ та їх легітимацію з позитивним суспільним резонансом. Згадаємо, що стратегію реформ інколи визначають як *політику компромісу* між правлячою елітою та її опонентами, коли заради збереження політичної системи в цілому йдуть на зміни окремих її частин. Відповідно реформи стають поступками правлячої верхівки під тиском опозиції та невдоволених соціальних верств, які загрожують вийти за межі норм врегульованих відносин [19].

Проте реформаційні практики в Україні (незважаючи на декларовані цілі) не завжди сприяли оновленню стратегій та ресурсів демократичної влади, посиленню інституту парламентаризму, виборчого права і партійному плюралізму, захисту прав і свобод людини, вдосконаленню дій судової системи. Зокрема, стабільно негативним залишається ставлення населення до судової гілки влади, в якій відбулась дифузія «соціального капіталу» через слабку здатність до справедливого судочинства і політичну заангажованість, що мало місце незалежно від політичного курсу країни [10, с. 276]. Певним чином це вплинуло на суперечливий характер судової реформи в країні й досі гальмує низку інших політико-правових зрушень (особливо щодо боротьби із корупцією), які впроваджувалися з початку 2000-х рр.

Реформи галузі публічного управління в Україні, щоб набути успіху, мають бути спрямовані на перетворення ключових засад життя і відносин у соціумі, здійснюватися без деконструкції (руйнації) державного ладу шляхом ефективних політико-правових рішень і корегування законодавства. Як правило, прогресивні зрушення політико-правової сфери вдосконалюють діяльність державних інституцій, ведуть до перерозподілу їх повноважень, оновлюють функції влади і соціальні механізми політичного представництва. Взаємозв'язок *соціального* та *політичного* підтверджує соціологічний моніторинг громадської думки в Україні: «Радикалізація настроїв на фоні економічної та політичної кризи» (червень 2020 р.) [метод особистого інтерв'ю; вибіркова сукупність – 3037 респондентів; стандартна похибка: 1,1–1,9%]. Очевидно, що громадяни України досить жваво цікавляться внутрішніми політичними процесами та готові брати в них активну участь: 34,7% – спостерігають за головними політичними подіями; 17,3% – постійно стежать за політичним життям в Україні і лише 14,1% – взагалі не цікавляться політикою [20].

Неоліберальні реформи, як відомо, можуть спричинити і помітне соціальне збудження тих професійних груп, інтереси яких ущемлені. Це показав досвід США і Великої Британії 80-х рр. ХХ ст. [21]; Греції, Іспанії та Італії у кризових 2008–2012 рр.; Франції 2019–2020 рр. («жовті жилети»), де відбувалися тривалі протести населення проти політики жорсткої економіки в ЄС.

Але завдяки урядовим поступкам і коливанням «центру влади» між легітимними її носіями, у розвинутих демократіях спрацьовує політична наступність (зміна урядів, переобрання президента, нове законодавство та ін.), тому вдається зберегти стабільність політичної системи в цілому.

Водночас різким чинником, який загострює соціальний резонанс, є *деструктивність влади* – такі дії та державно-політичні рішення, наслідки яких призводять до суспільної нестабільності, управлінського безладу, а реалізація – до порушень прав і свобод людини, конституційного принципу соціальної демократичної держави, обмежує партисипацію громадян у прийнятті ключових рішень в життєдіяльності країни. В Україні залишається неподоланою за суперечність між кланово-олігархічним устроєм політико-економічної сфери, що базується на привілейованому контролі бізнес-еліти над багатствами країни, та народними формами самоорганізації малих підприємців, об'єднань добровольців і волонтерів, заробітчан в іноземних країнах, правозахисників, екологічних рухів, лідерів територіальних громад. Через тяжіння можновладців до авторитарного правління, домінування в їхніх діях вузькогрупових інтересів, надмірні амбіції окремих посадовців, деструкції української політики перетворюються на *антитехнологію*, яка гальмує розвиток громадянського суспільства, породжує у свідомості людей недовіру чи знецінення інститутів державної влади, радикальні політичні орієнтації, формує соціальний дисонанс із владою, фрустрацію та відсторонення від політики.

Відповідно українське суспільство часто демонструє протестну активність, наприклад, як реакцію незгоди зі змістом адміністративної, податкової, пенсійної, медичної, земельної та інших реформ, через скасування пільг вразливих соціальних груп (чорнобильців, ветеранів-афганців, військових, отримувачів субсидій) тощо. Це пояснюється тим, що внаслідок недолугих змін у функціях держави посилюються етатистські тенденції або деструкції; а отже, їх має врівноважувати зростання активності не «радикального маргінесу» вулиці, а громадських рухів (профспілок, правозахисних, альтернативних, волонтерських, «зелених», бізнес-асоціацій, ФОПів), що захищають соціальні права і свободи. Ці групи активних громадян все гучніше вимагають відкритого доступу до ресурсів країни, що передбачає принцип вільної конкуренції та верховенства права. Не випадково в оцінках респондентів (за 5-бальною шкалою) як критичні виклики для країни названі: «*корупція та кумівство у владі*» – 4,46; «*збагачення олігархів і зубожіння простих людей*» – 4,43; найбільше занепокоєння людей викликають: «*вирішення воєнного конфлікту на сході України*», «*зростання цін, інфляція*» і «*занепад економіки*» – від 4,68 до 4,69. А головними пріоритетами є: «*Можливість мати роботу*

і гідну зарплату/пенсію» (44,8%); «Жити в економічно і політично стабільній державі» (38,7%; 31,4%); «Відчувати соціальну захищеність» (30,6%) [16].

Водночас в Україні набула успіху і позитивного суспільного резонансу реформа, розпочата у 2014 р. згідно з Концепцією реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади, що відповідає принципу поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (ст. 132 Конституції України). Як зазначають фахівці, місцеве самоврядування, регіоналізація, децентралізація – це провідні принципи демократичної внутрішньої й зовнішньої політики та конституційного регулювання у розвинених країнах. У сучасному світі все більше посилюється розуміння того, що надмірний централізм не прогресує розвиток країни, а веде до фактичної девальвації конституційних свобод і нездатності державного апарату ефективно керувати [22]. У процесі здійснення цієї реформи Україною обраний курс на вдосконалення українського унітаризму шляхом децентралізації публічної влади і формування на цій основі дієвої системи публічного управління (з оновленими функціями) як інституту активної взаємодії суб'єктів і структур місцевого самоврядування, виконавчої влади, громадянського суспільства і бізнес-середовища [23, с. 319].

Висновки. Політична система може ефективно модернізуватися при збереженні своєї цілісності, інституційної пам'яті та певної автономії, але водночас має зберігати гармонійні відносини із середовищем. Бо згідно з останніми даними ГО Центру «Соціальний моніторинг» (січень 2021 р.) частка опитаних, які вважають, що країна розвивається у правильному напрямі, становить лише 21,7%, а протилежної думки дотримуються 78,3%. Зберігається також ситуація, коли більшість населення побоюється, що діюча влада не може забезпечити безпеку своїм громадянам (59,6%), протилежної думки дотримуються 27,2% [24]. Проблеми публічного управління і колізії реформ є ознакою демократії, що модернізується; тому їх корекція потребує: повноти й якості інформації про ініціативи влади, яка виробляє керівні рішення; здатності системи управління підтримувати соціальну рівновагу і громадянський мир; швидкості реагування політичної системи на суспільний резонанс; максимального наближення результатів діяльності до визначеної мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.
2. Герасіна Л. М. Політико-правові практики сучасної соціополітичної реальності: теоретико-праксеологічний аналіз. *Український соціум*. 2012. №4 (43). С. 39–57.

3. Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2002. 512 с.
4. Костицький В., Костицька І. Про дві тенденції становлення відповідального представницького правління в сучасній державі. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 15–22.
5. Костицький В. В., Кобан О. Г. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія. Київ: АртЕк, 2017. 227 с.
6. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.
7. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 560 с.
8. Резнік В. Підвалини соціального порядку в суспільстві: уподобання громадян України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. Вип. 1 (15), т. 1. С. 24–36.
9. Чапала Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз: монографія. Харків: Право, 2006. 224 с.
10. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. Вип. 1 (15), т. 1. С. 271–283.
11. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / пер. с фр. М. М. Федоровой. Москва: Весь мир, 2002. 368 с.
12. Kostytsky V. Local self-government as a separate branch of power in Ukraine: theoretical and methodological issue. *Соціологія права*. 2019. № 1–2 (26–27). С. 27–34.
13. Політологія: навч. енцикл. слов. довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.; за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. 779 с.
14. Сахань О. М. Проблеми політичної модернізації за сучасних умов розвитку української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3 (26). С. 274–277.
15. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
16. Думки та погляди населення України: серпень 2020. *Центр «Соціальний моніторинг»*. 21 серп. 2020 р. URL: <https://smc.org.ua/dumky-ta-poglyady-naselennya-ukrayiny-serpen-2020-1463/> (дата звернення: 17.03.2021).
17. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.

18. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). *Разумков центр*. 16 берез. 2021 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralnoriientatsii-gromadian-berezen-2021r> (дата звернення: 17.03.2021).
19. Сокирка Ю., Скочиляс Л., Шиманова О., Романюк А. Адміністративна реформа в Україні: експертні оцінки. Львів: ЦПД, 2009. 28 с.
20. Моніторинг громадської думки населення України: червень 2020. «Радикалізація настроїв на фоні економічної та політичної криз». *Центр «Соціальний моніторинг»*. 23 черв. 2020 р. URL: <https://smc.org.ua/monitoring-gromadskoyi-dumky-naselennya-ukrayiny-cherven-2020-1247/> (дата звернення: 17.03.2021).
21. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. 391 с.
22. Батанов О. Політико-правові засади децентралізації публічної влади в зарубіжних країнах у контексті муніципальної реформи в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. №4. С. 64–70.
23. Пухтинський М. О. Трансформація місцевого самоврядування в контексті децентралізації публічної влади унітарної України. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 319–326.
24. Моніторинг громадської думки населення України: оцінки та настрої після місцевих виборів. *Центр «Соціальний моніторинг»*. 30 листоп. 2020 р. URL: <https://smc.org.ua/monitoring-gromadskoyi-dumky-naselennya-ukrayiny-otsinky-ta-nastroiipislya-mistsevyh-vyboriv-1953/> (дата звернення: 17.03.2021).

REFERENCES

1. Levenets, Yu. (Ed.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
2. Herasina, L. M. (2012). Polityko-pravovi praktyky suchasnoi sotsiopolitychnoi realnosti: teoretyko-prakseolohichnyi analiz [Political and legal practices of modern socio-political reality: theoretical and praxeological analysis]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4(43), 39–57 [in Ukrainian].
3. Kovalenko, A. A. (2002). *Rozvytok vykonavchoi vlady v Ukraini na suchasnomu etapi: teoriia ta praktyka* [Development of executive power in Ukraine at the present stage: theory and practice]: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NANU [in Ukrainian].
4. Kostytskyi, V., & Kostytska, I. (2020). Pro dvi tendentsii stanovlennia vidpovidalnoho predstavnytskoho pravlinnia v suchasni derzhavi [About two tendencies of formation of responsible representative board in the modern state]. *Almanakh prava – Almanac of Law*, 11, 15–22 [in Ukrainian].
5. Kostytskyi, V. V., & Koban, O. H. (2017). *Obmezhennia pravom zakonodavchoi ta sudovoi vlady* [Restrictions on the law of the legislature and the judiciary]: monohrafiia. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].

6. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* [Political and legal mentality of Ukrainian society in the context of European integration]: monohrafiia / O. O. Bezruk, V. S. Blikhar, L. M. Herasina ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society in terms of modernization of political and legal life]: monohrafiia / O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Reznik, V. (2014). Pidvalyny sotsialnoho poriadku v suspilstvi: upodobannia hromadian Ukrainy [Foundations of social order in society: preferences of Ukrainian citizens]. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring of social change]. Issue 1(15), Vol. 1, Pp. 24–36. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Chapala, H. V. (2006). *Mistseve samovriaduvannia v systemi publichnoi vlady: teoretyko-pravovyi analiz* [Local self-government in the system of public power: theoretical and legal analysis]: monohrafiia. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
10. Chepurko, H. (2014). Problemy formuvannia sotsialnoho kapitalu v Ukraini na suchasnomu etapi [Problems of formation of social capital in Ukraine at the present stage]. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring of social change]. Issue 1(15), Vol. 1, Pp. 271–283. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Beneton, F. (2002). *Vvedenie v politicheskiju nauku* [Introduction to Political Science] / per. s fr. M. M. Fedorovoj. Moskva: Ves' mir [in Russian].
12. Kostytsky, V. (2019). Local self-government as a separate branch of power in Ukraine: theoretical and methodological issue. *Sotsiologhiia prava – Sociology of law, 1–2 (26-27), 27–34*.
13. Khoma, N. M. (Ed.) (2014). *Politologhiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* [Political Science: educational encyclopedic dictionary reference book for university students of I–IV levels of accreditation] / V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in. Lviv: «Novyi Svit – 2000» [in Ukrainian].
14. Sakhan, O. M. (2015). Problemy politychnoi modernizatsii za suchasnykh umov rozvytku ukrainskoi derzhavy [Problems of political modernization in modern conditions of development of the Ukrainian state]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politologhiia, sotsiologhiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3(26), 274–277* [in Ukrainian].
15. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* [Civil society: political and socio-legal problems of development]: monohrafiia / H. Yu. Vasyliev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

16. Dumky ta pohliady naselennia Ukrainy: serpen 2020 [Thoughts and views of the population of Ukraine: August 2020]. *Tsentr «Sotsialnyi monitoringh»*. 21 serpnia 2020 r. Retrieved from <https://smc.org.ua/dumky-ta-poglyady-naselennya-ukrayiny-serpen-2020-1463/> [in Ukrainian].
17. Trebin, M. P. (Ed.) (2015). *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science encyclopedic dictionary] / uklad.: L. M. Herasina, V. L. Pohribna ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
18. Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do instytutiv suspilstva ta politykiv, elektoralni oriientsatsii hromadian (berezen 2021 r.) [Assessment of the situation in the country, trust in the institutions of society and politicians, electoral orientations of citizens (March 2021)]. *Razumkov tsentr*. 16 bereznia 2021 r. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientsatsii-hromadian-berezen-2021r> [in Ukrainian].
19. Sokyryka, Yu., Skochyliias, L., Shymanova, O., & Romaniuk, A. (2009). *Administratyvna reforma v Ukraini: ekspertni otsinky* [Administrative reform in Ukraine: expert assessments]. Lviv: TsPD [in Ukrainian].
20. Monitoring hromadskoi dumky naselennia Ukrainy: cherven 2020. «Radykalizatsiia nastroiiv na foni ekonomichnoi ta politychnoi kryz» [Monitoring of public opinion of the population of Ukraine: June 2020. «Radicalization of sentiments against the background of economic and political crises»]. *Tsentr «Sotsialnyi monitoringh»*. 23 chervnia 2020 r. Retrieved from <https://smc.org.ua/monitoryng-gromadskoyi-dumky-naselennya-ukrayiny-cherven-2020-1247/> [in Ukrainian].
21. Romaniuk, A. S. (2007). *Porivnialnyi analiz politychnykh instytutiv krain Zakhidnoi Yevropy* [Comparative analysis of political institutions in Western Europe]: monohrafia. Lviv: VTs LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
22. Batanov, O. (2014). Polityko-pravovi zasady detsentralizatsii publichnoi vlady v zarubizhnykh krainakh u konteksti munitsypalnoi reformy v Ukraini [Political and legal bases of decentralization of public power in foreign countries in the context of municipal reform in Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 4, 64–70 [in Ukrainian].
23. Pukhtynskyi, M. O. (2020). Transformatsiia mistsevoho samovriaduvannia v konteksti detsentralizatsii publichnoi vlady unitarnoi Ukrainy [Transformation of local self-government in the context of decentralization of public power of unitary Ukraine]. *Almanakh prava – Almanac of Law*, 11, 319–326 [in Ukrainian].
24. Monitoring hromadskoi dumky naselennia Ukrainy: otsinky ta nastroi pislia mistsevykh vyboriv [Monitoring of public opinion of the population of Ukraine: assessments and attitudes after the local elections]. *Tsentr «Sotsialnyi monitoringh»*. 30 lystop. 2020 r. Retrieved from <https://smc.org.ua/monitoryng-gromadskoyi-dumky-naselennya-ukrayiny-otsinky-ta-nastroyi-pislya-mistsevykh-vyboriv-1953/> [in Ukrainian].

Герасина Людмила Николаевна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ПРОБЛЕМЫ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: ОБЩЕСТВЕННЫЙ РЕЗОНАНС В ОТНОШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕФОРМ

Исследованы практики реформ и модернизации публичного управления в Украине, которые осуществляются государственными органами, местным самоуправлением, правящими политическими силами. Их эффективность и легитимность социологически измеряется и отражается в общественном резонансе, что позволяет оценить результаты на соответствие инновационным трендам.

Ключевые слова: публичное управление, стратегия реформ, общественный резонанс, общественное мнение, политические деструкции.

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

PROBLEMS OF PUBLIC GOVERNANCE IN UKRAINE: PUBLIC RESONANCE IN RELATION TO THE EFFECTIVENESS OF REFORMS

Problem of setting. *Public government – it political practice of power which is carried out within the limits of the constitutionally political system and has a direct influence on all industries of life of socium is important. An effective public management in Ukraine must provide the state of stability, implementation of social obligations the states, deserving a condition for realization of congratulatory, financial, spiritual and social necessities of citizens; but him high-quality indexes far imperfect and characterized the plural of problems.*

Recent research and publications analysis. *The questions of modernization and reforms of the system of state administration, constructions of the legal, social state, social and political processes are actively probed in the scientific mind of Ukraine, by the necessity of achievement of balance between the vital necessities of societies and interests of the state. Quite a bit Ukrainian scientists were engaged in researches of these questions – V. Kostytsky, I. Kostytska, O. Koban, A. Kovalenko, O. Batanov, I. Reznik, G. Chapala, M. Pukhtynskiy et al.*

Paper objective – *ground of position, that a public management in Ukraine, which is carried out by public organs, local self-government, political parties and groups of political influence, must correlate with public resonance, to support the legitimacy and answer to the innovative tendencies.*

Paper main body. *A management in the public sphere of the state is very difficult professional activity, and foresees state and legal responsibility and account of public interests and expectations. However, disfunctions and destructions of public management can draw social and political instability, cutback of economic activity or regress, even weakening of sovereignty of the state. The criteria of political modernization matter very much for modern Ukraine: capacity of the political system for perception of innovations and mobilization of resources of power, structural and functional perfection of institutes of policy, powerful «social elevators» for equal access of people to imperious positions, effectiveness of principle of «equality all before a law».*

To Ukraine, as to the young state which passed by democratic transit, naturally peculiar strategy of reforms. Reformation is a not workaday situation for a country, it generates calls and problems. Among them most difficult is destructive of political power, what democratic development of country and becoming of civil institutes is braked through. Sociological researches rotined that a population considered: «The state must take more responsibility in providing of life of citizens» (68,6%). Stably negative is attitude of people toward a department judicial, which loses a «social capital» through inability to the just legal proceeding and mercenary political interests. In the end, unique reform 2014, that purchased positive social resonance is the process of decentralization the public power and strengthening of local self-government, which is mainly approved by citizens.

Conclusions of the research. *Problems of public management and collision of reforms are the sign of modern democracies which are modernized. The political system and public management can be effectively modernized at the maintainance of their integrity, institutional memory and, at the same time, harmonious relationships with a social environment.*

Keywords: *public management, strategy of reforms, public resonance, public opinion, political destructions.*

Дейнеко Олександра Олександрівна, кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: deineko@karazin.ua
ORCID ID: 0000-0002-3659-0861

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ: ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Здійснено соціологічний аналіз конструювання соціальної згуртованості як категорії державної політики. Аналізуючи зміст цілей сталого розвитку України до 2030 р. та Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр., автор підсумовує про необхідність визначення на рівні правових норм виміру соціального капіталу як компонента соціальної згуртованості на соціальному рівні.

Ключові слова: соціальна згуртованість, соціологічний аналіз законодавства, соціальний капітал, цінності згуртованості, соціальні нерівності, реінтеграція, тимчасово окуповані території.

Постановка проблеми. Контекст глобальної пандемії, обмеження територіальної мобільності та посилення індивідуалізації стилів життя в умовах цифрової сучасності створюють серйозні виклики для формування та відтворення соціальної згуртованості сучасних суспільств. Особливо гостро ці виклики постають у контексті українського суспільства, в якому триває реформування різних сфер життєдіяльності, частина території є тимчасово окупованою та зберігаються ризики зовнішньої воєнної агресії. Тому дослідження феномену соціальної згуртованості представляють як науковий, так і державницький інтерес.

Незважаючи на те, що традиція дослідження соціальної згуртованості бере свій початок ще у роботах класиків соціологічної думки – Е. Дюркгайма (органічна та механічна солідарність) [1], Ф. Тьонніса (община/спільнота та суспільство) [2], Т. Парсонса (інтеграція соціальної системи) [3], активний інтерес до вивчення цього феномену спостерігається лише з кінця ХХ ст. В академічному дискурсі це пов'язано з актуалізацією досліджень якості

життя та розробкою концепту «соціальної якості» [4], одним із компонентів якої є соціальна згуртованість. У політичному дискурсі підвищена увага до феномену соціальної згуртованості з боку національних урядів (уряд Канади) та наднаціональних об'єднань (Європейська Комісія) зумовлена викликами глобалізації, поглибленням соціально-економічних нерівностей, кризою держави добробуту та зростанням етнокультурного різноманіття [5]. З метою протидії викликам глобалізованого світу наприкінці 90-х рр. ХХ ст. уряд Канади створив дослідницьку групу «Мережа соціальної згуртованості» (Social Cohesion Network), аналітики якої запропонували не лише модель емпіричного вимірювання цього соціального феномену, але й розробили напрями державної політики, спрямовані на посилення соціальної згуртованості для канадського суспільства (див. докладніше [6]). «Канадські ініціативи» були суголосні діяльності Ради Європи, де у 2000 р. не лише існував Європейський Комітет Соціальної Згуртованості (the European Committee for Social Cohesion), але й була ухвалена Стратегія розбудови соціальної згуртованості на рівні ЄС [7].

Доцільно зауважити, що активний євроінтеграційний поступ України має супроводжуватись уведенням категорії «соціальна згуртованість» у систему пріоритетів національної державної політики. Нагадаємо, що на рівні документів Ради Європи соціальна згуртованість визначається як «спроможність суспільства забезпечувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи розбіжності (диспропорції) та уникаючи маргіналізації» [8, р. 14]). Необхідність забезпечення такої спроможності на інституційному рівні робить державу одним із ключових суб'єктів конструювання соціальної згуртованості на макросоціальному рівні. Нормативне закріплення компонентів соціальної згуртованості та формування умов для її посилення є необхідним етапом на шляху засвоєння цінностей згуртованого суспільства на рівні інших соціальних суб'єктів, практики яких формують діяльнісне підґрунтя відтворення цього феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках світового досвіду досліджень соціальної згуртованості сформувалось два основних підходи до її аналізу – державницький та академічний (детальніше див. [9]). Нагадаємо, що представниками першого підходу ми вважаємо Дж. Дженсон [10], П. Бернарда [11], П. Дікеса [12], Р. Бергер-Шмітт [13], Е. Гріна та Дж. Джанмаата [14], що розглядають соціальну згуртованість як категорію соціальної політики держави, виокремлюючи три її виміри – економічний, політичний та соціокультурний, не розмежовуючи структурні компоненти згуртованості та умови її посилення чи послаблення. В якості теоретичного фрейму цього дослідження ми спиратимемось на напрацювання дослідників державницького

підходу до соціальної згуртованості – Дж. Дженсон, що запропонувала модель картографування соціальної згуртованості, спираючись на аналіз її дефініцій у текстах нормативних актів; П. Бернара, який доопрацював модель Дж. Дженсон; а також на модель двох вимірів соціальної згуртованості Р. Бергер-Шмітт, яку дослідниця випробувала під час розробки Європейської системи соціальних показників. Канадська дослідниця Дж. Дженсон виділила п'ять вимірів соціальної згуртованості, що побудовані як дихотомічні вісі: *приналежність – ізоляція* («цінності, що поділяються», колективні ідентичності); *інклюзія – ексклюзія* (рівність можливостей в умовах ринкового суспільства); *участь – пасивність* (громадський активізм); *прийняття – неприйняття* (прийняття різноманіття); *легітимність – нелегітимність* (підтримка легітимності політичних інститутів) [10]. П. Бернард у подальшому вдосконалив цю модель, додавши вимір *рівність – нерівність*, посиливши економічне підґрунтя соціальної згуртованості [11].

Дослідниця Р. Бергер-Шмітт, спираючись на аналіз моделей Дж. Дженсон та П. Бернарда, запропонувала два виміри соціальної згуртованості – виміри нерівності та соціального капіталу. Перший вимір має на меті створення рівних можливостей, мінімізацію розбіжностей та протидію соціальному виключенню у суспільстві. Другий вимір сприяє зміцненню соціальних відносин та зв'язків, охоплюючи різні індикатори соціального капіталу [13]. Ці виміри соціальної згуртованості дослідниця операціоналізує, виокремлюючи 14 вимірів життя, охоплених Європейською системою соціальних показників (транспорт, дозвілля, медіа та культура, громадська та політична участь, освіта, ринок праці, зайнятість, здоров'я). Особливість моделі Р. Бергер-Шмітт полягає у функціональності вимірів соціальної згуртованості, що робить її евристичним фреймом для аналізу правового дискурсу соціальної згуртованості. Спільні риси моделей соціальної згуртованості Дж. Дженсон та Р. Бергер-Шмітт вдало концептуалізують К. Халс та В. Стоун, виокремлюючи три сфери застосування поняття «соціальна згуртованість» – сферу соціального капіталу (соціальні відносини повсякденного життя); сферу зменшення нерівностей між соціальними групами; сферу культури (норми, що обумовлюють взаємодії, формуючи почуття спільної мети, ідентичності, цінностей) [15].

Метою нашої розвідки є соціологічний аналіз особливостей конструювання соціальної згуртованості як категорії державної політики крізь призму правових норм чинного українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Основний вектор соціетального розвитку українського суспільства визначається на рівні державних стратегій, концепцій та програм, що містять не лише конкретні плани заходів, але й закріплюють принципи реалізації державної політики. У контексті проспективного погляду

на розбудову українського суспільства варто звернутись до аналізу Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [16]. Зауважимо, що перелік цілей сталого розвитку сформульований на основі глобальних цілей, проголошених Генеральною Асамблеєю ООН, з адаптацією до української специфіки. Незважаючи на те, що сприяння зміцненню згуртованості громад визначено ООН в якості однієї з цілей сталого розвитку (п. 34) [17], в Указі Президента поняття «згуртованість» чи «згуртоване суспільство» не зустрічаються. У той же час аналіз змісту 17 цілей сталого розвитку України до 2030 р. дозволяє визначити 5 із них, які розкривають окремі аспекти соціальної згуртованості як категорії соціальної політики (див. табл. 1).

Як бачимо, найбільш системно у цілях сталого розвитку України до 2030 р. відображений вимір нерівностей як компонент соціальної згуртованості (у контексті заходів щодо його мінімізації у різних сферах – економічній, інфраструктурній, соціальній). Закріплені цілі засвідчують актуалізацію інклюзивного підходу в державній соціальній політиці, що нарешті виходить за межі вузького законодавчого визначення ексклюзивних груп (традиційно для України – осіб з інвалідністю) та виключно освітнього простору («входячи» в соціально-економічний простір). Зміст усіх наведених цілей тією чи іншою мірою можна номінувати таким, що має інклюзивний характер, оскільки він спрямований на формування рівності можливостей в умовах ринкового суспільства (особливо у сфері зайнятості), що є показниками вісі інклюзія – ексклюзія за Дж. Дженсон. У той же час інші компоненти соціальної згуртованості, що пов'язані з виміром соціального капіталу (участь – пасивність; легітимність – нелегітимність за Дж. Дженсон; якість соціальних відносин та якість інститутів виміру «соціальний капітал» за Р. Бергер-Шмітт) практично не охоплюються державою на рівні цілей сталого розвитку.

Таблиця 1

Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. крізь призму концепцій соціальної згуртованості

Визначені цілі	Соціологічна інтерпретація в рамках концепцій соціальної згуртованості
Ціль 4: забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх	Інклюзивний підхід та рівні можливості (вісь «інклюзія – ексклюзія» за Дж. Дженсон); доступ до закладів освіти (підвиміри «рівні можливості» та «локальні розбіжності в умовах життя» виміру «нерівності» за Р. Бергер-Шмітт)

Закінчення табл. 1

Визначені цілі	Соціологічна інтерпретація в рамках концепцій соціальної згуртованості
Ціль 5: забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат	Гендерна рівність (вісі «інклюзія – ексклюзія» та «приналежність – ізоляція» за Дж. Дженсон); підвимири «рівні можливості» та «соціальна ізоляція» виміру «нерівності» за Р. Бергер-Шмітт
Ціль 8: сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх	Зайнятість як компонент вісі «інклюзія – ексклюзія» за Дж. Дженсон; підвимірів «рівні можливості» та «соціальна ізоляція» виміру «нерівності» за Р. Бергер-Шмітт
Ціль 10: скорочення нерівності	Вісь «рівність – нерівність» за П. Бернардом; вимір «нерівність» за Р. Бергер-Шмітт
Ціль 16: сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях	Миролюбність та відкритість суспільства (вісь «приналежність – ізоляція» за Дж. Дженсон), підзвітні інституції широкої участі; вісь «участь – пасивність» за Дж. Дженсон та підвимір «якість інститутів виміру «соціальний капітал» за Р. Бергер-Шмітт

Не розкритий належною мірою і зміст соціокультурного виміру соціальної згуртованості (спільні цінності, почуття приналежності, солідарності та довіри), що не дозволяє нам визнати цілі сталого розвитку України до 2030 р. такими, що повноцінно конструюватимуть соціальну згуртованість українського суспільства. Водночас аналіз змісту цілі 16 засвідчує пріоритетність формування згуртованого суспільства, ключові ознаки якого – миролюбність та відкритість – повною мірою відповідають змісту соціальної згуртованості, запропонованому Радою Європи.

Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» став концептуальною основою для розроблення та ухвалення Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки [18] – правового акта, в якому вже застосовується поняття «згуртованість», а ідентифіковані нами компоненти соціальної згуртованості набувають нормативного уточнення. Важливо зазначити, що порівняння змісту стратегічних цілей

попередньої Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року [19] із поточним документом засвідчує здійснення законодавцем нормативного «повороту» до концепції соціальної згуртованості (див. табл. 2).

Таблиця 2

Стратегічні цілі державної регіональної політики до 2020 р. та до 2027 р.

Стратегічні цілі державної регіональної політики до 2020 р.	Стратегічні цілі державної регіональної політики до 2027 р.
<i>Ціль 1</i> Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів	<i>Ціль 1</i> Формування <i>згуртованої</i> держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах
<i>Ціль 2</i> Територіальна <i>соціально-економічна інтеграція</i> і просторовий розвиток	<i>Ціль 2</i> Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів
<i>Ціль 3</i> Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку	<i>Ціль 3</i> Розбудова ефективного багаторівневого врядування

Як бачимо, законодавець не лише переходить від концепту соціально-економічної інтеграції (конструювання якої не передбачає «автоматичного» виникнення соціальної згуртованості) до стратегічної мети формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах, але й робить цю мету першим пріоритетом. Проте визначення поняття «згуртована держава» у тексті Стратегії відсутнє.

Категорія згуртованості постає у Державній стратегії як результуюча властивість міжрегіональних взаємодій, активізації їхньої співпраці та нівелювання міжрегіональних відмінностей. Перше використання поняття «згуртованість» постає в рамках підрозділу «погіршення людського капіталу», що визначається як загальнодержавний виклик. Послаблення «згуртованості населення» законодавець пов'язує з низькою мобільністю, слабкістю горизонтальних зв'язків та взаємним відчуженням жителів різних регіонів (як бачимо, концепт згуртованості розкривається в категоріях соціального капіталу [20, с. 811–812]). Проте в Стратегії недостатньо системно розкрито чинники такого стану речей, головним із яких визначено недосконалість транспортного сполучення, зокрема залізничного.

Стратегічна ціль державної регіональної політики до 2027 р. – «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах» – запропонована як своєрідна відповідь держави на проблему слабкої інтеграції регіональних просторів у загальноукраїнській. Ця стратегічна ціль розкладається на 5 оперативних цілей, кожна з яких містить певні завдання (див. табл. 3).

У межах Оперативної цілі 1 «Стимулювання центрів економічного розвитку (агломерацій, міст)» зроблено акцент на необхідності забезпечення збалансованого просторового розвитку територій, що входять до їх складу, що засвідчує актуалізацію підвимірів «рівні можливості» та «локальні розбіжності в умовах життя» виміру «нерівності» концепції соціальної згуртованості Р. Бергер-Шмітт. Категорія рівних можливостей найбільш ґрунтовно розкривається в пріоритеті посилення потенціалу середніх та малих міст. У такий спосіб законодавець фактично визнає, що вимір соціальних нерівностей є вагомим чинником послаблення соціальної згуртованості українського суспільства. Як засвідчують актуальні дослідження [21–23], незважаючи на всі переваги реформи децентралізації у сфері соціально-економічного та інфраструктурного місцевого розвитку, її пролонгована імплементація поглибила і закріпила соціально-економічний розрив між децентралізованою та недецентралізованою Україною.

Таблиця 3

**Оперативні цілі та завдання з реалізації стратегічної цілі
щодо формування згуртованої держави**

<p><i>Оперативна ціль 1 «Стимулювання центрів економічного розвитку (агломерації, міста)»</i></p> <p>1. Посилення інтегруючої ролі агломерацій та великих міст.</p> <p>2. Посилення використання потенціалу розвитку середніх та малих міст</p>
<p><i>Оперативна ціль 2 «Збереження навколишнього природного середовища та сталого використання природних ресурсів, посилення можливостей розвитку територій, які потребують державної підтримки (макро- та мікрорівень)»</i></p> <p>1. Відновлення та розбудова територій, структурна перебудова економік регіонів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.</p> <p>2. Розвиток сільських територій.</p> <p>3. Створення умов для подальшого розвитку гірських територій українських Карпат.</p> <p>4. Реалізація морського потенціалу для розвитку приморських регіонів та відтворення навколишнього природного середовища Азовського і Чорного морів.</p> <p>5. Соціально-економічна трансформація територій, де перебувають у стадії закриття вугледобувні та вуглепереробні підприємства.</p>

6. Протидія кризам на територіях з особливими проблемами розвитку (сільські території у несприятливих умовах, малі монофункціональні міста, прикордонні території у несприятливих умовах).

7. Розвиток територій української частини Дунайського регіону та транскордонного співробітництва

Оперативна ціль 3 «Створення умов для реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях в український простір»

Оперативна ціль 4 «Розвиток інфраструктури та цифрова трансформація регіонів»

1. Цифрова трансформація регіонів.

2. Розвиток транспортної інфраструктури.

3. Розвиток інженерної інфраструктури.

4. Розвиток соціальної інфраструктури.

5. Розвиток інфраструктури безпеки.

6. Розвиток інфраструктури надання адміністративних послуг

Оперативна ціль 5 «Формування єдиного освітнього, інформаційного, культурного простору в межах всієї території України»

1. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади їх постійного перебування.

2. Доступ до соціальних та публічних послуг громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, а також прилеглих до них територіях.

3. Посилення соціальної захищеності ветеранів війни та членів їх сімей у територіальних громадах за місцем їх постійного проживання (перебування).

4. Підтримка програм міжрегіональної кооперації та обмінів між регіонами України.

5. Розвиток внутрішнього туризму.

6. Створення єдиного мовно-інформаційного простору.

7. Формування української громадянської ідентичності населення на основі суспільно-державних (національних) цінностей шляхом розвитку загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання.

8. Створення умов для ефективного використання економічного потенціалу культурної спадщини.

9. Збереження культурної спадщини та захист традиційного характеру середовища

Друга оперативна ціль засвідчує реалізацію інклюзивного підходу в соціально-економічній площині – законодавець виділяє сім функціональних типів територій, що потребують особливої уваги держави, зважаючи на своє соціально-економічне (гірські, приморські території), соціально-політичне та

безпекове (прикордонні території, теорії поблизу проведення ООС) значення для країни в цілому. Пріоритетні завдання для реалізації цієї оперативної цілі передбачають здебільшого державну підтримку інфраструктурного розвитку цих територій, що в цілому орієнтована на покращення рівня добробуту та якості життя їхнього населення. По-перше, такі заходи можна розглядати у зв'язку із віссю «інклюдія – ексклюдія» за Дж. Дженсон [10], зважаючи на перспективу виходу цих територій із соціально-економічної ізоляції. По-друге, таке інклюдивне спрямування також кореспондує з орієнтиром на формування рівних можливостей та мінімізації «локальних розбіжностей в умовах життя», тобто йдеться про вимір соціальної нерівності в рамках концепції соціальної згуртованості Р. Бергер-Шмітт [13].

Третя оперативна ціль присвячена створенню умов для реінтеграції тимчасово окупованих територій в український простір. Примітно те, що в межах цієї мети законодавець визначає не лише напрями інфраструктурної розбудови цих територій, але й апелює до соціальних спільнот, що залишились там. Зокрема, завдання цієї цілі містять гарантії забезпечення захисту національних інтересів та недопущення порушення конституційних прав і свобод громадян України на тимчасово окупованих територіях, а також повноцінну реалізацію їхніх національно-культурних, соціальних та політичних прав. З одного боку, такий посил є важливим свідченням правової готовності до реінтеграції, з другого – він не є деталізованим та змістовно системним для того, щоб втілити ці процеси на рівні соціальних практик. Тим не менш, у декларативній площині варто визначити контекстуальність змісту цієї оперативної цілі вісі «приналежність – ізоляція» у межах концепції соціальної згуртованості Дж. Дженсон [10]. У цьому зв'язку реінтеграційний посил засвідчує визнання приналежності до соціальної спільноти (громадян України) та виступає чинником «виходу» зі стану соціальної ізоляції.

Четверта оперативна ціль присвячена розвитку інфраструктури та цифровій трансформації регіонів. Її секторальні завдання спрямовані на підвищення рівня якості надання адміністративних послуг, послуг у сфері соціального захисту населення, їхньої доступності, подолання цифрової нерівності. Зважаючи на це, виконання цих завдань кореспондує з підвиміром «якість інститутів» виміру «соціальний капітал», а також підвимірів «рівні можливості» та мінімізація «соціальної ізоляції» виміру «нерівності» концепції соціальної згуртованості Р. Бергер-Шмітт [13]. У рамках моделі соціальної згуртованості Дж. Дженсон завдання даної оперативної цілі можуть бути концептуалізовані за всіма «інклюдія – ексклюдія», «легітимність – нелегітимність».

Евристичним у рамках перспективи соціологічного осмислення є зміст п'ятої оперативної цілі, що спрямована на формування єдиного освітнього,

інформаційного, культурного простору в межах усієї України. У межах цієї цілі законодавець «виходить» із регіонального рівня на соціетальний рівень міжрегіональної взаємодії, звертаючи увагу на значущість підтримки програм міжрегіональної кооперації та обмінів між регіонами України, розвиток внутрішнього туризму (в соціологічній інтерпретації – соціальний капітал, що сполучає за Р. Патнемом). Саме в контексті цієї цілі: з'являється вимір соціального капіталу як компонент соціальної згуртованості; законодавець розширює коло інклюзивних груп, що потребують особливої підтримки держави (ветерани війни, внутрішньо переміщені особи); присутні соціокультурні компоненти соціальної згуртованості, що розкриваються у категоріях громадянської ідентичності, єдиного мовно-інформаційного простору, спільної культурної спадщини тощо.

Доступ до соціальних та публічних послуг громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях, у межах даної цілі розкривається в діяльній площині. Йдеться, зокрема, про перспективи формування соціального капіталу («особливості соціальної організації, такі як мережі, норми та довіра, що сприяють координації та співпраці задля взаємної вигоди» [24, р. 36]) у результаті забезпечення доступу громадян з окупованих територій до надання широкого спектру соціальних та публічних послуг на підконтрольній Україні території. Не менш значущою за формування інституційного підґрунтя для подальшої реінтеграції є «робота» з громадою, що приймає. У цьому зв'язку ми вбачаємо перспективним закріплення у Державній стратегії «створення умов для формування толерантного суспільства з метою підтримки постійного діалогу безпосередньо між різними групами громадян, що проживають по різні сторони лінії розмежування». Така норма набуває особливого значення в контексті виокремлення дослідниками цінностей згуртованого суспільства, до яких відносять: прийняття різноманіття, толерантність, довіру, повагу, реципрокність, людяність [25]. Трансляція цих цінностей на рівні різних інститутів соціалізації, їхня подальша інтеріоризація формуватиме необхідне соціокультурне підґрунтя для успішності реінтеграції населення тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму.

Зауважимо, що дослідники феномену соціальної згуртованості дають різні відповіді на питання про те, які цінності потрібні для формування згуртованого суспільства. Прихильники підходу ціннісної гомогенності наполягають на необхідності наявності спільних цінностей, оскільки ціннісний консенсус посилює злагоду соціальних взаємодій [26]. Прихильники підходу ціннісної гетерогенності стверджують, що замість ціннісного консенсусу суспільство має сприяти конструктивному співіснуванню індивідів, які мають відмінні ціннісні орієнтації, проте поділяють цінності згуртованості, ключовою з яких є прий-

няття різноманіття [27]. Аналіз оперативної цілі засвідчує, що в Державній стратегії відображено підхід ціннісної гомогенності, підтвердженням чого є орієнтація на формування «суспільно-державних (національних) цінностей», перелік яких законодавець не уточнює.

Незважаючи на доволі системне «охоплення» компонентів соціальної згуртованості у декларативній частині Державної стратегії (на рівні формулювання цілей та завдань щодо їхнього виконання), суттєвим недоліком цього акта є фактична відсутність показників їхнього досягнення, наведених у додатку 4 Стратегії. Так, більшість із 15 показників моніторингу виконання цілі щодо формування згуртованої держави мають суто економічний зміст (наявний дохід, середньомісячна заробітна плата тощо), а опосередковане відношення до соціального капіталу як компоненти соціальної згуртованості має лише показник 13, який стосується частки населення, що відвідує бібліотеки, культурні заходи протягом року тощо. Наведені у Державній стратегії показники не містять жодного індикатора, що стосується вимірювання інтенсивності між-регіональної взаємодії, формування реінтеграційних умов, розвитку інфраструктури та цифрової безпеки, якості інтеграції внутрішньо переміщених осіб до приймаючих громад тощо. Це, у свою чергу, засвідчує декларативний характер реалізації стратегічної мети щодо формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах та неготовність до її повноцінної реалізації на практичному рівні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як засвідчив аналіз ключових нормативно-правових актів, що визначають напрями соціального розвитку українського суспільства, у 2020 р. в Україні здійснено нормативний «поворот» до концепції згуртованості, а формування згуртованої держави у різних вимірах визначено стратегічною ціллю реалізації державної регіональної політики на найближчі 7 років. Аналіз змісту Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року та Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки дозволяє підсумувати, що ключовий акцент у цих документах зроблено на пріоритетності подолання нерівностей та актуалізації інклюзивного підходу в державній соціальній політиці, що виходить за межі вузького законодавчого визначення ексклюзивних груп. Інші компоненти соціальної згуртованості, що пов'язані з виміром соціального капіталу (участь – пасивність; легітимність – нелегітимність за Дж. Дженсон; якість соціальних відносин та якість інститутів виміру «соціальний капітал» за Р. Бергер-Шмітт) практично не охоплюються державою на рівні наведених нормативних актів. Такий недолік є суттєвим бар'єром посилення соціальної згуртованості українського суспільства, оскільки представники академічного дискурсу соціальної згуртованості вбачають вимір соціального капіталу

основним компонентом соціальної згуртованості, у той же час вимір нерівностей розглядається ними як чинник, що впливає на неї. З другого боку, такий стан справ можна пояснити специфікою правових норм, що функціонально спрямовані на формування інституціональних умов для появи та відтворення соціальних явищ та процесів за участю різних соціальних суб'єктів. У цьому зв'язку такий акцент законодавця на подоланні нерівностей є зрозумілим та таким, що закріплює розмежування соціальної відповідальності між державою (за створення належних умов для посилення соціальної згуртованості на соціетальному рівні) та різними соціальними суб'єктами (що своїми практиками та взаємодіями на різних соціальних рівнях забезпечують відтворення згуртованості українського суспільства).

На рівні Державної стратегії регіонального розвитку закріплено територіальний підхід до згуртованості (на рівні регіональної та міжрегіональної взаємодії), у той же час актуальним убачається застосування в українському законодавстві секторального підходу, який би дозволив розширити механізми формування соціальної згуртованості не лише на рівні поселенських спільнот, але й на рівні внутрішньо- та міжгрупової взаємодії професійних спільнот в Україні. Крім цього, доречним, на нашу думку, є створення умов для розвитку різних форм громадського активізму та політичної участі та запровадження процедур, за допомогою яких можна ефективно «спитати» з влади. Перспективним убачається як подальше законодавче закріплення категорії «соціальна згуртованість», так і розроблення системи показників вимірювання цього соціального явища за аналогією до Системи індикаторів соціальної згуртованості у ЄС (докладніше див. [7]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / изд. подгот. А. Б. Гофман; примеч. В. В. Сапова. Москва: Наука, 1991. 572, [2] с.
2. Тённис Ф. Общность и общество: Основные понятия чистой социологии / пер. с нем. Д. В. Скляднева. Москва: Фонд Университет; Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2002. 450, [1] с.
3. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1993. Вып. 2. С. 94–122.
4. Social quality: from theory to indicators / edited by Laurent J. G. van der Maesen, and Alan Walker. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2012. xiii, 322 p.
5. Chan J., To H.-P., Chan E. Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*. 2006. Vol. 75, No. 2. P. 273–302.

6. Jeannotte M. S. Social cohesion: Insights from Canadian research. Presented at the Conference on Social Cohesion. Hong Kong – November 29, 2003. URL: https://www.researchgate.net/publication/228981786_Social_cohesion_Insights_from_Canadian_research (дата звернення: 01.03.2021).
7. Jenson J. Defining and measuring social cohesion. Commonwealth Secretariat and United Nations Research Institute for Social Development, 2010. ix, 34 p. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/151856/Jenson%20ebook.pdf> (дата звернення: 01.03.2021).
8. Council of Europe. Report of High-Level Task Force on Social Cohesion. Towards an Active, Fair and Socially Cohesive Europe. Strasbourg, 28 January 2008. URL: <https://rm.coe.int/report-towards-an-active-fair-and-socially-cohesive-europe-janv-2008-t/1680939181> (дата звернення: 01.03.2021).
9. Дейнеко О. О. Моделі емпіричної інтерпретації соціальної згуртованості: у пошуку універсальних компонентів. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 11–18. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.1>.
10. Jenson J. Mapping social cohesion: The state of Canadian research. Ottawa: Canadian policy research networks, 1998. xi, 48 p. URL: https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research (дата звернення: 01.03.2021).
11. Bernard P. La cohésion sociale: critique dialectique d'un quasi-concept. *Lien social et Politiques*. 1999. No. 41. P. 47–59.
12. Dickes P., Valentova M., Borsenberger M. Construct validation and application of a common measure of social cohesion in 33 European countries. *Social Indicators Research*. 2010. Vol. 98, Issue 3. P. 451–473. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9551-5>.
13. Berger-Schmitt R. Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. *Social Indicators Research*. 2002. Vol. 58, Issue 1. P. 403–428.
14. Green A., Janmaat J. G. Regimes of Social Cohesion: Societies and the Crisis of Globalisation. Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011. ix, 248 p.
15. Hulse K., Stone W. Social Cohesion, Social Capital and Social Exclusion. *Policy Studies*. 2007. Vol. 28, Issue 2. P. 109–128. DOI: <https://doi.org/10.1080/01442870701309049>.
16. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента від 30 верес. 2019 р. № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення: 01.03.2021).
17. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 верес. 2015 р. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (дата звернення: 01.03.2021).
18. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серп. 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF> (дата звернення: 01.03.2021).
19. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серп. 2014 р. № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#> (дата звернення: 01.03.2021).

20. Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. 984 с.
21. Дейнеко О. О. Міжгрупові розколи в об'єднаних територіальних громадах: ризики послаблення соціальної згуртованості в децентралізованій Україні. *Соціологічні студії*. 2020. № 2 (17). С. 55–65. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-02-55-65>.
22. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, О. В. Шевченко, В. В. Романова та ін.; за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2019. 192 с.
23. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.
24. Putnam R. D. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1993. xv, 258 p.
25. Ярская-Смирнова Е. Р., Ярская В. Н. Социальная сплоченность: направления теоретической дискуссии и перспективы социальной политики. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2014. Т. 17, №4. С. 41–61. URL: http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_4/Iarskaya_Yarskaya_2014_4.pdf (дата звернення: 01.03.2021).
26. Schiefer D., Noll J. The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*. 2017. Vol. 132, Issue 2. P. 579–603. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>.
27. Spoonley P., Peace R., Butcher A., O'Neill D. Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand*. 2005. Issue 24. P. 85–110.

REFERENCES

1. Djurkgejm, Je. (1991). *O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii* [On the division of social labor. Sociology method] / izd. podgot. A. B. Gofman; primech. V. V. Sapova. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Tjonnis, F. (2002). *Obshhnost' i obshhestvo: Osnovnye ponjatija chistoj sociologii* [Community and Society: Basic Concepts of Pure Sociology] / per. s nem. D. V. Skljadneva. Moskva: Fond Universitet; Sankt-Peterburg: Vladimir Dal' [in Russian].
3. Parsons, T. (1993). Ponjatie obshhestva: komponenty i ih vzaimootnosheniya [The concept of society: components and their relationships.]. *THESIS: teorija i istorija jekonomicheskikh i social'nyh institutov i sistem – THESIS: theory and history of economic and social institutions and systems*, 2, 94–122 [in Russian].
4. Maesen, L. J. G. van der, & Walker, A. (Eds.) (2012). *Social quality: from theory to indicators*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
5. Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302.
6. Jeannotte, M. S. (2003). Social cohesion: Insights from Canadian research. Presented at the Conference on Social Cohesion. Hong Kong – November 29. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228981786_Social_cohesion_Insights_from_Canadian_research.

7. Jenson, J. (2010). *Defining and measuring social cohesion*. Commonwealth Secretariat and United Nations Research Institute for Social Development. Retrieved from <https://www.files.ethz.ch/isn/151856/Jenson%20ebook.pdf>.
8. Council of Europe. Report of High-Level Task Force on Social Cohesion. Towards an Active, Fair and Socially Cohesive Europe. Strasbourg, 28 January 2008. Retrieved from <https://rm.coe.int/report-towards-an-active-fair-and-socially-cohesive-europe-janv-2008-t/1680939181>.
9. Deineko, O. O. (2021). Modeli empirychnoi interpretatsii sotsialnoi zghurtovanosti: u poshuku universalnykh komponentiv [Models of empirical interpretation of social cohesion: in search of universal components]. *Habitus – Habitus*, 21, 11–18. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.1> [in Ukrainian].
10. Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: The state of Canadian research*. Ottawa: Canadian policy research networks. Retrieved from https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research.
11. Bernard, P. (1999). La cohésion sociale: critique dialectique d'un quasi-concept. *Lien social et Politiques*, 41, 47–59.
12. Dickes, P., Valentova, M., & Borsenberger, M. (2010). Construct validation and application of a common measure of social cohesion in 33 European countries. *Social Indicators Research*, 98(3), 451–473. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9551-5>.
13. Berger-Schmitt, R. (2002). Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. *Social Indicators Research*, 58(1), 403–428.
14. Green, A., & Janmaat, J. G. (2011). *Regimes of Social Cohesion: Societies and the Crisis of Globalisation*. Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.
15. Hulse, K., & Stone, W. (2007). Social Cohesion, Social Capital and Social Exclusion. *Policy Studies*, 28(2), 109–128. DOI: <https://doi.org/10.1080/01442870701309049>.
16. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku [About the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030]: Ukaz Prezydenta vid 30 veres. 2019 r. № 722/2019. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> [in Ukrainian].
17. Peretvorennia nashoho svitu: Poriadok denniy u sferi staloho rozvytku do 2030 roku: Rezoliutsiia, pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu OOH 25 veres. 2015 r. [Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development: Resolution adopted by the OOH General Assembly on 25 September 2015]. Retrieved from <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> [in Ukrainian].
18. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky [State strategy of regional development for 2021–2027]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 5 serp. 2020 r. № 695. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF> [in Ukrainian].
19. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku [State strategy of regional development for the period up to 2020]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 serp. 2014 r. № 385. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].

20. Trebin, M. P. (Ed.) (2020). *Sotsiolohiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary] / Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., Pohribna, V. L. ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
21. Deineko, O. O. (2020). Mizhhrupovi rozkoly v ob'iednanykh terytorialnykh hromadakh: ryzyky poslablennia sotsialnoi zghurtovanosti v detsentralizovanii Ukraini [Intergroup divisions in united territorial communities: risks of weakening social cohesion in decentralized Ukraine]. *Sotsiolozhichni studii – Sociological studies*, 2(17), 55–65. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-02-55-65> [in Ukrainian].
22. Zhalilo, Ya. A. (Ed.) (2019). *Detsentralizatsiia vlady: poriadok dennyi na serednostrokovu perspektyvu* [Decentralization of power: an agenda for the medium term]: analit. dop. / Zhalilo, Ya. A., Shevchenko, O. V., Romanova, V. V. ta in. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
23. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [Socio-humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU [in Ukrainian].
24. Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
25. Jarskaja-Smirnova, E. R., & Jarskaja, V. N. (2014). Social'naja splochnost': napravleniia teoreticheskoi diskussii i perspektivy social'noj politiki [Social cohesion: directions of theoretical discussion and prospects for social policy]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii – Journal of Sociology and Social Anthropology*, 17(4), 41–61. Retrieved from http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_4/Jarskaya_Yarskaya_2014_4.pdf [in Russian].
26. Schiefer, D., & Noll, J. (2017). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>.
27. Spoonley, P., Peace, R., Butcher, A., & O'Neill, D. (2005). Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand*, 24, 85–110.

Дейнеко Александра Александровна, кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина

СОЦИАЛЬНАЯ СПЛОЧЕННОСТЬ КАК КАТЕГОРИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ: ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУИРОВАНИЯ В УКРАИНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Осуществлен социологический анализ конструирования социальной сплоченности как категории государственной политики. Анализируя содержание целей устойчивого развития Украины до 2030 г. и Государственной стратегии регионального развития на 2021–2027 гг., автор делает вывод о необходимости закрепления на

уровне правовых норм измерения социального капитала как компонента социальной сплоченности на социетальном уровне.

Ключевые слова: *социальная сплоченность, социологический анализ законодательства, социальный капитал, ценности сплоченности, социальные неравенства, реинтеграция, временно оккупированные территории.*

Deineko Oleksandra Oleksandrivna, PhD in Sociology,
Associate Professor of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv
National University, Ukraine

SOCIAL COHESION AS A CATEGORY OF STATE POLICY: SPECIFICS OF CONSTRUCTION IN THE UKRAINIAN LEGISLATION

The article is dedicated to the sociological analysis of social cohesion construction as a category of state policy. Analyzing the content of Ukraine's sustainable development goals until 2030 and the State Strategy for Regional Development for 2021–2027, the author summarizes the need to determine at the level of legal norms the social capital measurement as a component of social cohesion at the societal level.

Keywords: *social cohesion, sociological analysis of legislation, social capital, values of cohesion, social inequalities, reintegration, temporarily occupied territories.*

Стасевська Оксана Анатоліївна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: sanasko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-1415-7984

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ПОСТМОДЕРНУ: ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ

Специфічність епохи постмодерну визначає і водночас відображує одну з найбільш гострих проблем сучасного суспільства – розмивання соціокультурної ідентичності, у зв'язку з чим виникає необхідність конструювання більш-менш стійкої моделі ідентичності. Суто українська ситуація ідентифікаційних суперечностей постмодерної епохи збіглася в часі з масштабною кризою ідентичності та викликала відповідну реакцію – активний пошук і конструювання нової соціокультурної ідентичності суспільства.

Ключові слова: соціокультурна ідентичність, ідентифікація, епоха модерну, епоха постмодерну, конструювання ідентичності, політика ідентичності.

Постановка проблеми. Українське суспільство, як і більшість світу, переживає кризу ідентичності, що помітно виявило себе на початку ХХІ ст. Питання кризи соціокультурної ідентичності було поставлено представниками філософії постмодернізму, причину якої вони вбачали у втраті людиною цілісності саморозвитку та самосприйняття у зв'язку з руйнацією звичних соціальних норм і системи ціннісних орієнтирів, із швидкоплинністю соціальних процесів, із труднощами переосмислення минулого та його інтеграції з майбутнім, наявністю різних комунікаційних потоків і систем соціальної взаємодії як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Процеси глобалізації та трансформації ХХІ ст. докорінно змінили усталені форми ідентичності, зумовили розрив механізму спадкоємності, коли руйнування одного типу ідентичності обов'язково має компенсуватися ідентичністю іншого типу, відсутність якого для представника українського соціуму супроводжується відчуттям внутрішнього дискомфорту й небезпеки.

Актуальність нашого дослідження зумовлена надмірною популярністю поняття «соціокультурна ідентичність» як наукового терміна та інструмента

дослідження постсучасного світу, що перетворилося на призму, через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються важливі риси сучасного життя [1, с. 113]. Як концепт соціально-гуманітарного знання воно залишається одним із найбільш невизначених, про значення якого в науковому співтоваристві поки згоди немає – за оцінками фахівців це одночасно теорія, концепт, властивість людської психіки, категорія соціальної та політичної практики, предмет наукової рефлексії. Поняття активно використовується в сучасних дослідженнях для теоретичного та практичного аналізу й типологізації соціокультурних процесів, відсунувши на другий план раніше широко вживані концепти – культуру, свідомість, світогляд, систему цінностей та ін., та застосовується до характеристики політичних, соціальних і культурних явищ, а також окремої особистості, соціальної групи, держави.

Очевидно, що осмислення специфіки ідентичності та її формування в умовах постмодерну є однією з найбільш актуальних і гострих тем сучасної науки, а осягнення логіки кризи ідентичності в сучасному світі, за висловом В. Хесле, може надати повне розуміння сутності цього світу [2, с. 112].

Дослідження теми. У дискусію про ідентичність залучені представники практично всіх гуманітарних наук. Фундаментальна розробка концепції соціокультурної ідентичності постмодерного світу міститься в роботах Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Е. Гідденса, Е. Еріксона, А. Етціоні, М. Кастельса, Ф. Кессіді, Е. Сміта, Ф. Фукуями, В. Хесле та ін. [2–12].

Українські дослідники також зробили внесок в осмислення означеної проблеми. Їм належить значна кількість робіт, які прямо або опосередковано пов'язані з феноменом ідентичності та мають настільки різноманітну тематику, що вичерпно представити її не видається можливим. Специфічною особливістю їх доробку є поглиблена увага до всього, що стосується національної складової соціокультурної ідентичності. Проблема української ідентичності у різноманітних аспектах філософського вивчення репрезентована вітчизняною наукою у працях І. Бичка, Є. Бистрицького, Ж. Денисюка, А. Мартинова, М. Козловця, В. Кременя, Л. Нагорної, Н. Пелагеші, М. Степико, Д. Шевчука, С. Шергіна та ін. [13–25]. Головним підсумком накопичення соціально-гуманітарною наукою знань про соціокультурну ідентичність є розуміння того, що весь комплекс проблем, пов'язаних із цим складним феноменом, може бути адекватно досліджено в міждисциплінарному просторі. Крім цього, за умов збереження тенденцій осмислення ідентичності, в сучасній науці розвиваються нові напрями досліджень – перш за все це дослідження соціального конструювання ідентичності епохи постмодерну.

Метою роботи є дослідження особливостей соціокультурної ідентичності постмодерну як об'єкта і предмета соціального конструювання, що має специфічні ознаки в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок багатозначності термінів «соціокультурна ідентичність» і «постмодерн» необхідно уточнити контекст, у якому вони використовуються в нашій роботі. Постмодерн – це епоха, яка розпочинається у ХХ ст. та триває до сьогодні, все більше набуваючи динамічності, нелінійності, швидкоплинності й конфліктогенності розвитку соціально-політичних процесів, загострюючи територіальні, демографічні, національні, конфесійні, екологічні та інші проблеми, утверджуючи в останній чверті ХХ ст. постмодернізм як особливу світоглядну концепцію, новий спосіб світорозуміння [26, с. 602].

Історія довела, що людина є зрозумілою для себе тільки у випадку, якщо має чіткі світоглядні орієнтири, що дають цілісне уявлення про світ. Світогляд, що існував у традиційному суспільстві, давав цілісну і несуперечливу картину світу, на основі якої людина могла визначити свою ідентичність. Принципово інша світоглядна ситуація склалася в культурі постмодерну, де цілісність замінюється сукупністю різних картин світу, що поєднуються у свідомості однієї людини й докорінно змінюють процес ідентифікації.

Ідентифікація є основою суспільства і культури – людина не може не співвідносити себе з кимось або із чимось, цей процес є своєрідною «програмою» соціалізації. Розуміння ідентичності як особливого соціально-культурного феномену первісно пов'язане з роботами М. Кастельса, який значну увагу приділяв процесу формування ідентичності, визначаючи його центральною проблемою глобалізованого світу [27]. У самому понятті ідентичності закладена смислова багатомірність. Воно означає тотожність (як співвіднесення та ототожнення з певним колом понять), справжність (у сенсі характеристики справжнього, а не уявного змісту) й індивідуальність (у застосуванні до характеристики чітко виражених особистісних якостей) [28, с. 383–387]. У такій множинності тлумачень містяться можливості для багатовимірної інтерпретації змістовних характеристик ідентичності. По-перше, як сукупності індивідуальних особистісних якостей; по-друге, як загальних для індивіда та референтної групи, з якою він себе співвідносить, системи орієнтирів, цінностей і настанов; по-третє, як результату такого співвіднесення, що виявляє індивідуальні (особистісні) характеристики та загальні (групові) якості. Сукупність цих складових (якісних характеристик та процесу їх виявлення) можна визначити як «соціокультурну ідентичність» – уявлення людини про себе та своє місце в суспільстві, ті цінності й поведінкові моде-

лі, які формуються на підставі ототожнення себе з певним культурним колом і культурними ідеалами.

Сутність соціокультурної ідентичності полягає в тому, що вона, як фундаментальна основа для проекції людини в культурному просторі, поєднує всі модифікації (відповідно до базових критеріїв – цивілізаційну, регіональну, політичну, етнічну, національну та ін.) і елементи ідентичності, передбачає прийняття окремою людиною або соціумом у цілому відповідних норм і зразків, ціннісних орієнтацій [29, с. 102–103]. Кожна із цих модифікацій є регулятором поведінкових реакцій людини, від чого залежить прийняття або заперечення певної системи цінностей, сукупності соціальних норм і принципів, пріоритетних ідеалів, настанов тощо. Безперечною ознакою часу є активне формування гібридної, множинної ідентичності (національної, регіональної, цивілізаційної), коли для самоідентифікації застосовуються різні критерії, а також мозаїчної ідентичності, коли критерії самовизначення швидко корегуються відповідно до нової життєвої ситуації [30].

Відсутність проблеми ідентичності в традиційному суспільстві зумовлена його закритістю, браком активного проникнення ззовні культурних новацій, усталеністю самовідчуття і самосвідомості кожного його члена, а також наявністю безумовної поваги та схиляння перед традиціями, існування яких передбачає пасивне їх засвоєння. Соціальний і культурний досвід – цінності, ідеали, норми, звичаї, форми спілкування, сукупність знань, специфіка форм діяльності – слугують запорукою сталості суспільства і визнаються всіма його членами. А отже, і ідентичність у такому суспільстві є первинно заданою, передається людині вже у готовому вигляді. Вона встановлюється суспільством, а індивідуальна ідентичність поступається колективній через рівень сформованості (тобто несформованості) індивідуалістичної свідомості. «Традиційна» людина не замислюється щодо ототожнення себе з іншими та існує в чітко заданих параметрах свого замкненого світу.

Виникнення питання ідентичності пов'язують зі становленням європейського модерного суспільства XVII–XVIII ст., що виявилось у змінах уявлень про світ і саму людину, систему цінностей, життєвих орієнтирів, у перетвореннях у сфері економіки, політики, соціальних відносинах. Революційні зміни у свідомості супроводжувалися небаченими раніше технічним прогресом, розширенням сфери наукових знань, розвитком освіти, підвищенням рівня життя та трансформаціями соціальних зв'язків, зростанням індивідуалізації тощо. Індивідуалізація суспільного життя періоду становлення модерну означає процес вивільнення людини з обмежень традиційного суспільства – його структури та аскриптивної системи статусів. Вирішальну роль набувають нові ідеї епохи Просвітництва, що відстоювали ідеали вільного,

розумного, діяльного індивіда, формували новий тип особистості, яка поступово звільняється від ієрархічного суспільства з його стійкими критеріями ідентифікації.

Ускладнення соціальної структури суспільства модерної доби, руйнування натурального господарства й поширення ринкових відносин призвело до руху в бік від «колективної» (принаймні визнання її «необов'язковості») до «індивідуальної» ідентичності. Суспільство модерну замінює напередвизначеність соціального становища людини традиційної епохи примусовим та обов'язковим самовизначенням. Головним завданням людини було «вбудуватись» у відведену їй соціальну нішу, ототожнити себе із соціальною групою, з її культурними значеннями, цінностями, нормами. Відповідно, її ідентичність була тривкою та стійкою, що підтримувалося усталеністю соціальних зв'язків та відносин.

Реально проблема ідентичності постає лише в суспільстві постмодерну, коли розуміння ідентичності відійшло від її попереднього філософського тлумачення як тотожності будь-якої сутності самій собі, та концентрується на соціально-культурній ідентичності, яка означає те, чим можна володіти або що можна втратити особистісно чи колективно. Трансформаційні процеси останньої третини ХХ ст. спричинили ослаблення її чіткості та формування «м'якої» або «плинної» ідентичності, що пов'язано з відходом у минуле класичних форм класової структури суспільства епохи модерну, переходом до «масового суспільства», рух до якого зумовив зростання соціально-культурної невизначеності, дезорієнтацію людини в соціальному просторі та порушення звиклого (традиційного) механізму ідентифікації.

Ареною боротьби за ідентичність стають економічні, політичні та соціальні процеси, які зумовлюють тенденції формування соціальної структури суспільства й виступають як механізми конструювання соціокультурної ідентичності. Французькій соціолог і філософ, представник постструктуралізму П'єр Бурдьє започаткував цю методологію, досліджуючи в цілому соціальний простір та його структуру (як «соціальне поле»), політичну сферу, журналістику, медіа тощо. Свій підхід щодо аналізу зв'язку між соціальною структурою і тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, Бурдьє називає «конструктивістським структуралізмом». Саме на його думку, ментальні структури визначаються соціальними структурами, але при цьому активний індивід здатний зворотно впливати на структури соціуму [31].

Конструювання ідентичності безпосередньо виходить із проблеми конструювання реальності, що розкриває процес творення нового світового порядку та його реалізації, де відбувається штучне творення одноманітного світу (замість різноманітного) за певним зразком [32; 33]. Соціокультурна

ідентичність у контексті соціального конструювання реальності розглядається в соціологічній концепції П. Бергера та Т. Лукмана, які використовують поняття соціалізації як фундамент інтерпретації ідентичності. Відповідно виокремлюють «вроджену» та «набуту»: в першому випадку особистість некритично сприймає готові форми та зразки соціокультурної поведінки в процесі первинної соціалізації і так звана *первинна ідентичність* присвоюється за фактом народження (вона є, по суті, ідентичністю оточення певної людини), у другому – в процесі вторинної соціалізації – йде пошук нової ідентичності та її *конструювання*.

Криза ідентичності як ознака сучасності актуалізує проблему реідентифікації та набуває особливої характеристики – рефлексивності: людина постійно перебуває в процесі ідентифікації, постійно рефлексує, komponується, переформовується. У культурі постмодерну відкриваються небачені можливості для зміни самовизначеності особистості, тобто фактично втрачається її самоусвідомлення, саморозуміння. Складається ситуація «чистої дошки», на якій можна написати, стерти або переписати ідентичність. Постмодерн прагне повністю відмовитися від колишніх ідеалів-цінностей як маркерів стійкої і чітко визначеної ідентичності. На місце старих цінностей прийшли нові: цинізм, який сприймається як «критичне мислення», неповага до традицій, нарцисизм, гіперболізація «самовираження», відірваність від свого коріння, що веде до негативних для особистості наслідків. Як зазначав З. Бауман, проблема ідентичності трансформувалася – якщо в епоху модерну вона полягала в тому, як її побудувати й зберегти її цілісність і стабільність, то у постмодерні вона полягає насамперед у тому, як уникнути її фіксації та зберегти свободу вибору [34]. У постмодерні утверджується принципова рівнозначність цінностей, абсолютизується свобода їх вибору та можливості зміни, у такий спосіб знецінюючи їх та створюючи практично ілюзію вибору.

Таким чином, конструювання соціокультурної ідентичності епохи постмодерну, як і в попередні епохи, відбувається в соціальному та культурному середовищі завдяки міжособистісній взаємодії. Специфікою ж є те, що ідентичність як аспект самоусвідомленості, як інтегроване переживання конкретної життєвої ситуації постає уявною цілісністю, перетворюється в «рефлексивний», незавершений проект через культурний плюралізм і складність сучасного світу, опосередкованого віртуальною комунікацією, стає більш розмитою, «ймовірнісною», віртуалізованою.

Соціокультурна ідентичність у сучасному суспільстві є наслідком характеристик постмодерного простору, який призводить до неминучості виконання особистістю нав'язаних їй соціальних функцій та ролей, що, своєю чергою, спричиняє нівелювання особистості. Сприймаючи нав'язані способи існуван-

ня (тобто конструювання соціальної реальності), задані форми осмислення та інтерпретації навколишнього світу й самої себе, особистість перетворюється на людину-масу і виявляється продуктом соціального конструювання, втрачаючи індивідуальний вимір.

Історично існують дві моделі ідентичності: перша – передбачає наявність аутентичного начала (натуралізованість), яке гарантує її усталеність та цілісність, друга – артикулює неможливість усталеної, гармонійної, даної на всі часи ідентичності. Постмодерну властива друга модель ідентичності, що конструюється у взаємодії різних, часом суперечливих дискурсів.

Суттєво зауважити, що в умовах системної трансформації суспільства зростає роль еліти, яка стає головним суб'єктом конструювання – вона просуває/нав'язує певні домінантні способи інтерпретації дійсності, соціальні уявлення, що й дозволяє виявляти значущі ідентифікаційні маркери конструювання соціальної реальності в певному контексті. Важливим елементом механізму конструювання соціокультурної ідентичності є наявність прикладів або зразків (бажано позитивних), які можна і хочеться наслідувати й завдяки яким людина ідентифікується. Ускладнення у сучасному суспільстві простого ототожнення людини з культурними зразками/прикладми (яке надає життю передбачуваний і стабільний характер) відбувається через зростаючий вплив мінливої інформації, яка продукує формування гнучкої, фрагментарної, еkleктичної особистості.

Труднощі для орієнтації людини в соціокультурному просторі постмодерну створюються через те, що вона залежить не стільки від реальних трансформацій особистісних маркерів ідентифікації, скільки від світоглядних установок еліти, яка й створює модель ідентичності з прикладів і зразків для наслідування [29, с. 103]. Головно, наскільки еліта готова до виконання цієї місії? (На жаль, вітчизняна еліта функціональна і не відповідає ідентифікаційним викликам сучасності. Отже, проблема конструювання соціокультурної ідентичності безпосередньо пов'язана з формуванням «справжньої» еліти, і, у зв'язку з глобалізацією, не тільки всередині країни, а й за її межами) [35, с. 21–23]. Еліта, спираючись на «часовий стрижень: минуле – сучасне – майбутнє», конструює модель-зразок ідентичності, який містить такі компоненти, як імідж держави, імідж суспільства як частини цивілізації, імідж «чужих». Концентрація у процесі конструювання на минулому часто означає відсутність чіткого й позитивного «образу» майбутнього, що є свідченням неповноцінності (недосконалої) самої моделі.

Соціальне конструювання ідентичності – це, з одного боку, характеристика процесу соціального конструювання реальності, з іншого – конструювання новітніх її критеріїв, які б відповідали новим викликам часу. Якісна транс-

формація соціокультурної ідентичності постмодерну обумовлена особливостями епохи, серед них: плюралізація; дискурсивність; децентрація; безперервний динамізм, мінливість соціокультурного середовища та духовного світу людини, що мають здебільшого якісний, деструктивний характер, часто руйнують, знецінюють, маргіналізують базові духовні цінності; релятивізм соціальної нормативності; біфуркація культурного простору; абсолютизація свободи і можливостей індивідуального вибору; високий рівень толерантності до різноманітності культурних контекстів; формалізація і віртуалізація ідентичності, її розмитість.

На основі цього можна виокремити провідні ознаки соціокультурної ідентичності постмодерну. По-перше, персоналізація, індивідуалізація ідентичності, яка розглядається як конструйований самою особистістю проект, що носить абсолютно вільний, творчий характер і дозволяє особистості знайти повне самовираження. Отже, у суспільстві постмодерну кожна окрема людина сама конструює свою ідентичність. По-друге, гнучкість, пластичність, варіативність. Тобто кожна людина не тільки самостійно визначає свою ідентичність, а й може змінювати її відповідно певним інтересам. Якщо модерн ставив за мету для кожної людини досягнення зрозумілого ідеалу – всебічно і гармонійно розвиненої особистості, то постмодерн орієнтує людину на досягнення ідеалу, виходячи з його власного, відмінного від інших, потенціалу. Як аргументовано висловлюється П. Гречко, головне – досягти не загального, а власного ідеалу, тобто особистісно відбутися, саморозкритися, самореалізуватися [36, с. 185]. Отже, в постмодерну епоху (на відміну від модерної, де ідентифікація практично дорівнювалася соціалізації, долученню до цінностей, ідеалів, норм суспільства у цілому) ідентифікація акцентує самовираження, самоутвердження, самовиявлення власної значущості.

Надзвичайно важливий, неоднозначний вплив на процеси конструювання соціокультурної ідентичності надає глобалізація. З одного боку, вона робить відносно умовними кордони між націями і державами, ставить під питання колишню роль нації-держави. З другого боку, сприяючи інтеграції різних спільнот, вона посилює потребу в окресленні своєї культурної і цивілізаційної визначеності. Зокрема, С. Гантінгтон указував на посилення взаємодії між окремими спільнотами та поглиблення розуміння відмінностей між ними у постмодерному світі [10]. Водночас глобалізація супроводжується пошуками шляхів збереження спадкоємності в культурі як основи соціокультурної ідентичності, оскільки при наявності аксіологічних розривів (порушенні спадкоємності) руйнується культурна основа суспільства і це перетворюється на ваду суспільства, стає його поразкою (так сталося, наприклад, унаслідок гігантського культурного зламу за радянських часів).

В умовах незавершеності процесу націєтворення, відсутності остаточно сформованої національної самоусвідомленості та громадянськості саме соціокультурна ідентичність дає пріоритетні національні, етнічні, державні, територіальні орієнтири. Важливо зауважити, що у модерному суспільстві національна держава мала лідерські позиції у процесі формування ідентичності, використовуючи для цього інститути соціалізації (ЗМІ, систему освіти, мистецьку сферу тощо). У постмодерному ж поступово мінімізується участь держави в процесі побудови ідентичності, і провідну роль поступово перебирають на себе наддержавні та наднаціональні структури, транснаціональні корпорації, громадські рухи, об'єднання діаспори, мережеві спільноти тощо. У ситуації поширення культурного різноманіття держави використовують політику ідентичності як інструмент консолідації, виживання та відтворення нації, створюючи комунікативний простір між представниками різних ідейних поглядів і культурних орієнтирів. Факт підвищення значущості політики ідентичності та політизації ідентифікаційних процесів у сучасності оригінально висвітлює Ф. Фукуяма, що, на його думку, є поясненням більшості ускладнень (іноді й конфліктів) глобального світу [9]. Отже, політика ідентичності – це механізм формування символічної єдності членів певного суспільства, що сприяє зменшенню його конфліктності й працює на підтримку наявного суспільного стану.

В Україні на сучасному етапі проблема формування соціокультурної ідентичності посилена фактом існування суспільства, яке можна віднести до модерну з елементами постмодерну. Теоретики та практики неодноразово вказували на відсутність прийнятної для українського суспільства проекту постмодерної ідентичності, на необхідність конструювання «нової» української ідентичності, втім, осмислюючи дану проблему, закликали враховувати своєрідність становлення національної спільноти. Як зауважує М. А. Козловець, більшість європейських націй пройшли шлях утвердження своєї ідентичності у XVIII–XIX ст., у той час як «українцям незрівнянно складніше повторювати цей шлях наприкін. XX – поч. XXI ст., у період інтеграційного форсажу в безмежному просторі глобальних викликів й імперативів» [16, с. 376]. Процес конструювання соціокультурної ідентичності вимагає створення нової об'єднувальної парадигми, спроможної подолати поширені в українському суспільстві різний історичний досвід, різну історичну пам'ять, різні орієнтири.

Суперечливість соціокультурної ідентичності в Україні викликана невірністю низки проблем: різновекторністю та суперечливістю ціннісних орієнтирів, нестабільністю соціальних зв'язків, плюралізмом культур, плюралізмом ідеологій, суперництвом групових інтересів тощо. У дискурсі со-

ціокультурної ідентичності України сьогодні лунають теми суверенітету, багатства культурних традицій, славного героїчного минулого, особливої ролі національної мови, загрози культурної глобалізації та маргіналізації, поширення низькопробних зразків масової культури. Україна переживає масштабну модернізацію та трансформацію, що супроводжується соціальною ламкою, інтеграцію в наявні міжнародні відносини, сутнісними зрушеннями у свідомості людей, втратою звичних цінностей та активним пошуком нових ціннісних маркерів ідентифікації. Дослідники зауважують, що конструювання ідентичності в українському суспільстві безпосередньо пов'язано зі змістовністю конкретного моменту, виходячи з історико-культурної спадщини. Її незавершеність і суперечливість має двовекторну спрямованість – у минуле (орієнтація на етнонаціональні цінності) та в майбутнє (орієнтація на сукупність національних і європейських цінностей) [35]. Отже, фактично відбуваються затвердження нової ієрархії цінностей і пошуки нових соціокультурних основ, у процесі чого керівна еліта прагне зайняти провідну роль на шляхах цілеспрямованого конструювання ідентичності.

Гальмування об'єктивними факторами державотворчих процесів в Україні (поліетнічність, історична «запізненість» створення власної нації-держави та пов'язаний із цим політичний, культурний, економічний тиск) зумовило особливу увагу держави як політичного інституту до проблеми соціокультурної ідентичності, а також той факт, що держава продовжує виступати важливим суб'єктом і чинником її конструювання, задля чого проводить відповідну політику, націлену на формування та відтворення уявлень, норм і цінностей, прийняття спільних рішень і досягнення спільних цілей [32, с. 30]. Політика ідентичності в Україні спрямована на ціннісну (морально-ціннісну) консолідацію суспільства, самоусвідомлення суспільства, самовизначення у міжнародних відносинах та іміджування, а також має своєрідні ознаки у вигляді романтичної захопленості минулим, пасивності самоідентифікаційних процесів (що перетворює політику ідентичності у нав'язування ззовні), збереженні множинності маркерів ідентифікації (етнічні, національні, радянські, космополітичні тощо), надмірної політизації ідентичності та перетворення її на фактор політичного маніпулювання суспільною свідомістю. Українські реалії сьогодення визначили державу важливим чинником конструювання ідентифікаційного простору, але, на нашу думку, вона часто постає не активним учасником, а лише таким, що декларує консолідацію українського суспільства. Низький рівень ефективності та суперечливість політики ідентичності в Україні позначені її декларативністю, спорадичністю, фрагментарністю, а також політичними спекуляціями щодо національно-культурних пріоритетів, історичної пам'яті, історії культури, мови, національної ідеї тощо,

а також тим, що суперечності ідентичностей в Україні «не обговорювалися на державному рівні, а лише посилювалися та використовувалися політичною елітою для отримання власних політичних, електоральних, економічних та інших переваг» [35, с. 33–56]. Традиційно суб'єктами політики ідентичності виступають органи державної влади, громадські рухи й суспільні організації, об'єднання громадян, творча еліта – науковці, освітяни, митці, представники ЗМІ, проте в нашому суспільстві визначальну роль відіграють політична еліта та впливові фінансово-економічні структури, ознаками яких є їх мінливість як ідентифікаторів.

У політиці ідентичності України паралельно існують абсолютно різні критерії ідентифікації: етнічно-національні та наднаціональні (наднаціональні – європейські, а наднаціональні – радянські), що перешкоджає її ефективності [16, с. 351–370]. Складність конструювання соціокультурної ідентичності в українському суспільстві пов'язана й з ознаками еліти як ідентифікатора, діяльність якої спрямована на управління інформаційним середовищем з метою створення у членів суспільства бажаного уявлення про саме суспільство, його минуле, сьогодення і майбутнє, про саму еліту. Таку еліту дуже влучно визначив М. Розумний – політичні «імітатори», які заповнили весь актуальний політичний контент, а їх дії можна позначити як мистецтво політичної маніпуляції [37, с. 68–69]. Результатом діяльності такої еліти є даремне витрачання суспільної енергії, девальвація важливих понять і символів, штучна конфліктність тощо [37, с. 70].

Отже, на нашу думку, суто українська ситуація ідентифікаційних суперечностей постмодерної епохи збіглася в часі з масштабною кризою ідентичності, спричиненою глобалізаційними викликами та відповідною реакцією на них – утвердженням і відродженням старих етнокультурних цінностей та пошуком і конструюванням нової соціокультурної ідентичності [38, с. 200–217].

Висновки. Попри існування в науковому дискурсі значного пласта досліджень, присвячених аналізу конструювання соціокультурної ідентичності постмодерну, проблема нам вбачається «відкритою» і «незавершеною», що надає перспективу подальших наукових розробок.

Філософія постмодернізму зафіксувала розуміння ідентичності як цілком конструйованої, варіативної, мінливої, що полегшує її перетворення на предмет маніпуляції ідеологів і політиків. У такому сенсі вона постає як культурний символ, міфологема, результат дискурсивних практик і політики ідентичності. Політика ідентичності спрямована на поширення загального для всіх членів суспільства знання, максимальну активізацію міжособистісних взаємодій для формування уявлення про конкретне суспільство та, як процес кон-

струювання єдиної соціокультурної ідентичності, активно здійснюється елітою, зокрема політичною. У вітчизняних реаліях політика ідентичності постає як протистояння політичних сил, груп, партій, як боротьба, що пов'язана з руйнуванням колишньої ідентичності та пошуком/утвердженням нової.

Загострення дискусій щодо соціокультурної ідентичності в Україні детерміноване, на нашу думку, не лише соціальними кризами й суцільною трансформацією, а значною мірою тим, що тривалий час (після проголошення незалежності) політика ідентичності не була пріоритетною, еліта першочергово не опікувалася питанням її конструювання.

Можна зробити висновок, що проблема конструювання нової ідентичності в Україні ускладнена декількома факторами: перший – вплив характеристик постмодерної епохи, зокрема її заперечення старого, віджилого, яке має відійти в минуле; другий – специфічна соціокультурна ситуація, яка визначена «запізнілим» націєтворенням; третій – характеристика еліти як основного суб'єкта ідентифікації, яка полягає в тому, що їй не бракує потрібних якостей, але замість виконання призначення вона часто імітує дії. Подолання кризи ідентичності в Україні є досить складним, але вирішуваним завданням, яке передбачає збереження власного «Я» в умовах панування глобалізованого «Ми». Українській еліті у своїх зусиллях щодо конструювання соціокультурної ідентичності у суспільстві постмодерну необхідно задіяти весь потенціал культурного простору – історичні та культурні пам'ятки, мову, науку (особливо гуманітарного напрямку), художню сферу (літературу та мистецтво), освіту, музейну справу тощо – для розробки єдиного ідентифікаційного проєкту. Вирішення проблеми конструювання соціокультурної ідентичності в Україні може постати у двох напрямках – реформатування ідентичності відповідно до повної модернізації суспільства епохи *post...*; створення неконфліктної (малоконфліктної) соціокультурної ідентичності на основі спадкоємності та збереження культурної традиції, що могло б стати дієвим ресурсом розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2005. 390 с.
2. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Вопросы филологии*. 1994. № 10. С. 112–123.
3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*: зб. ст. / під ред. Барта ван Стінбергена; пер. з англ. О. О. Іваненко. Київ: Укр. Центр духов. культури, 2005. С. 49–70.

4. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. Поліщук. Київ: Альтерпрес, 2004. 100 с.
5. Кастельс М. Власть ідентичності. *Новая постіндустріальна волна на Западе. Антологія* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 292–308.
6. Кессиди Ф. Х. Глобалізація і культурна ідентичність. *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 76–79.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 1994. 224 с.
8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала; наук. ред. Г. Касьянов. Київ: Ніка-Центр, 2009. 320 с.
9. Фукуяма Ф. Ідентичність. Стремління к признанию и политика неприятия / пер. с англ. А. Соловьев. Москва: Альпина Паблішер, 2019. 256 с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 603 с.
11. Эриксон Э. Ідентичність: юність и кризис / пер. с англ. под общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. 352 с.
12. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 2004. 384 с.
13. Бичко І. В. Пошуки етнічно-національної ідентичності в філософській думці Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету*. 2001. № 501. С. 38–44.
14. Денисюк Ж. З. Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації: монографія / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ: НАКККіМ, 2016. 223 с.
15. Мартинов А. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. Вип. 21. С. 314–331.
16. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
17. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінар. дослідж.). Київ: Т-во «Знання» України, 2013. 415 с.
18. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: монографія / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 269 с.
19. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства та свідомісних стереотипів. *Регіональна історія України*. 2016. Вип. 10. С. 77–100.
20. Національна ідентичність і громадянське суспільство: монографія / Є. Бистрицький [та ін.]; відп. ред. Є. К. Бистрицький. Київ: Дух і літера, 2015. 450 с.
21. Пелагеша Н. Є. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації: монографія. Київ: НІСД, 2008. 287 с.
22. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.

23. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2011. 334 с.
- Шевчук Д. Політика ідентичності як проблема сучасної політичної філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2014. Вип. 15, ч. 2. С. 308–310.
24. Шергін С. Геополітична ідентичність України в умовах глобалізації. *Освіта регіону*. 2013. № 1. С. 130–138.
25. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.
26. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. Москва: Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. 606 с.
27. Соціологія права: енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. 984 с.
28. Стасевская О. А., Савченко А. С. Социокультурная идентичность в условиях постсовременности: реалии украинского общества. *International Scientific and Practical Conference «Baltic-Black Sea Region: History. Economy. Culture. Society». Volume 5: Riga, Latvia, July 4–5, 2016: Conference Proceedings*. Riga: SIA «Baltic Erlander Institute», 2016. P. 102–107.
29. Хашиева Л. В. Сучасні концепції ідентичності: стратегічний підхід. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2 (49). С. 77–83.
30. Бурдьє П. Практичний глузд / пер. з фр. О. Йосипенко [та ін.]; ред. пер. С. Йосипенко. Київ: Укр. Центр духовної культури, 2003. 529 с.
31. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / пер. с англ. Е. Руткевич. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
32. The making of political identities / edited by Ernesto Laclau. London; New York: Verso, 1994. vii, 296 p.
33. Бауман З. От пилигрима к туристу, или краткая история идентичности. *Національна ідентичність: хрестоматія* / упоряд. Т. С. Воропай. Харків: Крок, 2002. С. 279–297.
34. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: аналіт. доп. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 156 с.
35. Гречко П. К. Идентичность – постмодернистская перспектива. *Вопросы социальной теории*. 2010. Т. IV. С. 171–190.
36. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 194 с.
37. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.

REFERENCES

1. Bauman, Z. (2005). *Indyvydualyzovannoe obshchestvo* [Individualized society] / per. s anhl. pod. red. V. L. Ynozemtseva. Moskva: Logos [in Russian].

2. Khesle, V. (1994). Kryzys yndyvydual'noy y kollektivnoy ydentychnosty [The crisis of individual and collective identity]. *Voprosy fylosofyy – Philosophy Issues*, 10, 112–123 [in Russian].
3. Habermas, Yu. (2005). Hromadianstvo i natsionalna identychnist [Citizenship and national identity]. Stinberhen, van B. (Ed.). *Umovy hromadianstva* [Conditions of citizenship]: zb. st. / per. z anhl. O. O. Ivanenko. Pp. 49–70. Kyiv: Ukrainskiy Tsentruk dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
4. Hiddens, E. (2004). *Nestrymnyy svit: yak hlobalizatsiya peretvoryuye nashe zhyttya* [Unrestrained world: how globalization transforms our lives] / per. z anhl. N. Polishchuk. Kyiv: AI'terpres [in Ukrainian].
5. Kastels, M. (1999). Vlast' ydentychnosty [The power of identity]. Ynozemtsev, V. L. (Ed.). *Novaya postyndustrial'naya volna na Zapade. Antolohiya* [The power of identity. New post-industrial wave in the West. Anthology]. Pp. 292–308. Moskva: Academia [in Russian].
6. Kessidi, F. X. (2003). Globalizacija i kul'turnaja identichnost' [Globalization and cultural identity]. *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 1, 76–79 [in Russian].
7. Smit, E. (1994). *Natsional'na identychnist'* [National identity] / per. z anhl. P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
8. Smit, E. (2009). *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu* [Nations and nationalism in the global era] / per. z anhl. M. Klymchuka i T. Tsymbala; nauk. red. H. Kasianov. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
9. Fukujama, F. (2019). *Identichnost'. Stremlenie k priznaniju i politika neprijatija* [Identity. The desire for recognition and the politics of rejection] / per. s angl. A. Solov'ev. Moskva: AI'pina Pabliher [in Russian].
10. Hantington, S. (2003). *Stolknovenie civilizacij* [Clash of civilizations]. Moskva: AST [in Russian].
11. Jerikson, Je. (2006). *Identichnost': junost' i krizis* [Identity: adolescence and crisis] / per. s angl. pod obshh. red. i predisl. A. V. Tolstyh. Moskva: Flinta: MPSI: Progress [in Russian].
12. Jetcioni, A. (2004). *Ot imperii k soobshhestvu: novyj podhod k mezhdunarodnym otnoshenijam* [From Empire to Community: A New Approach to International Relations]. Moskva: Ladomir [in Russian].
13. Bychko, I. V. (2001). Poshuky etnichno-natsional'noyi identychnosti v filosofskiy dumtsi Kyivs'koyi Rusi [The search for ethnic and national identity in the philosophical thought of Kievan Rus]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu – Bulletin of Kharkiv National University*, 501, 38–44 [in Ukrainian].
14. Denysiuk, Zh. Z. (2016). *Masova kultura i natsionalno-kulturna identychnist v dobu hlobalizatsii* [Mass culture and national-cultural identity in the age of globalization]: monohrafiia / Nats. akad. ker. kadriv kultury i mystetstv. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].
15. Martynov, A. (2012). Ukrainaska istorychna identychnist u zahalnoievropeiskomu konteksti: spilni rysy ta osoblyvosti [Ukrainian historical identity in the European context: common features and peculiarities]. *Mizhнародni zv'iazky Ukrainy: naukovy*

- poshuky i znakhidky – Ukraine’s international relations: scientific research and discoveries*, 21, 314–331 [in Ukrainian].
16. Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]: monohrafiia. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
  17. Kremen, V., & Tkachenko, V. (2013). *Ukraina: identychnist u dobu hlobalizatsii: (nacherky metadystyplinar. doslidzh.)* [Ukraine: identity in the age of globalization: (sketches of metadisciplinary research)]. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
  18. Nahorna, L. P. (2011). *Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan* [Sociocultural identity: traps of value distinction]: monohrafiia / NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
  19. Nahorna, L. (2016). *Identyfikatsiini kryzy yak stymuliatory nasytstva ta svidomisnykh stereotypiv* [Identification crises as stimulants of violence and conscious stereotypes]. *Rehionalna istoriia Ukrainy – Regional History of Ukraine*, 10, 77–100 [in Ukrainian].
  20. Bystrytskyi, Ye. K. (Ed.) (2015). *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* [National identity and civil society]: monohrafiia. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
  21. Pelahesha, N. Ye. (2008). *Ukraina u smyslovykh viinakh postmodernu: transformatsiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti v umovakh hlobalizatsii* [Ukraine in postmodern semantic wars: transformation of Ukrainian national identity in the conditions of globalization]: monohrafiia. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
  22. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* [Political and legal mentality of Ukrainian society in the context of European integration]: monohrafiia. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
  23. Stepyko, M. T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia* [Ukrainian identity: the phenomenon and the principles of formation]: monohrafiia / Nats. in-t strateh. doslidzh. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
  24. Shevchuk, D. (2014). *Polityka identychnosti yak problema suchasnoyi politychnoyi filosofiyi* [Identity politics as a problem of modern political philosophy]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»*, 15, part 2, 308–310 [in Ukrainian].
  25. Sherhin, S. (2013). *Heopolitychna identychnist Ukrainy v umovakh hlobalizatsii* [Geopolitical identity of Ukraine in the context of globalization]. *Osvita rehionu – Education of the region*, 1, 130–138 [in Ukrainian].
  26. Levenets, Yu. (Ed.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].
  27. Kastels, M. (2000). *Informatsionnaya epoha: Ekonomika, obschestvo i kultura* [Information Age: Economy, Society and Culture]. Moskva: Gos. un-t Vyssh. shk. ekonomiki [in Russian].
  28. Trebin, M. P. (Ed.) (2020). *Sotsiolohiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
  29. Stasevskaya, O. A., & Savchenko, A. S. (2016). *Socziokul'turnaya identichnost' v usloviyakh postsovremennosti: realii ukrainskogo obshhestva* [Socio-cultural identity

- in post-modern conditions: the realities of Ukrainian society]. *International Scientific and Practical Conference «Baltic-Black Sea Region: History. Economy. Culture. Society»*. Vol. 5: Conference Proceedings. Pp. 102–107. Riga: SIA «Baltic Erlander Institute» [in Russian].
30. Khashyieva, L. V. (2015). Suchasni kontseptsii identychnosti: stratehichnyi pidkhid [Modern identity concepts: a strategic approach]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Public administration theory and practice*, 2(49), 77–83 [in Ukrainian].
31. Burdie, P. (2003). *Praktychnyi hluzd* [Practical sense] / per. z fr. O. Yosypenko [ta in.]; red. per. S. Yosypenko. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
32. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti* [Social construction of reality] / perev. s angl. E. Rutkevich. Moskva: Medium [in Russian].
33. Laclau, E. (Ed.) (1994). *The making of political identities*. London; New York: Verso.
34. Bauman, Z. (2002). Ot piligrima k turistu, ili kratkaya istoriya identychnosti [From pilgrim to tourist, or a brief history of identity]. *Natsionalna identychnist: khrestomatiia* [National identity: textbook] / uporyad. T. S. Voropay. Pp. 279–297. Kharkiv: Krok [in Russian].
35. Superechnosti identychnosti v Ukraini ta shliakhy yikh rehuliuivannia v kontekstakh polityky hromadianskoi konsolidatsii ukrainskoi natsii [Contradictions of identities in Ukraine and ways of their regulation in the context of the policy of civic consolidation of the Ukrainian nation]: an analytical report (2015). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
36. Grechko, P. K. (2010). Identychnost' – postmodernists'kaja perspektiva [Identity – a postmodern perspective]. *Voprosy social'noj teorii – Questions of social theory*, IV, 171–190 [in Russian].
37. Rozumnyi, M. M. (2016). *Vyklyky natsionalnoho samovyznachennia* [Challenges of national self-determination]: monohrafiia. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
38. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [Social and humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU [in Ukrainian].

Стасевская Оксана Анатольевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры культурологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ПОСТМОДЕРНА: ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОГО КОНСТРУИРОВАНИЯ

Специфичность эпохи постмодерна определяет и одновременно отражает одну из наиболее острых проблем современного общества – размывание социокультурной идентичности, в связи с чем проявилась необходимость конструирования более или менее устойчивой модели идентичности. Сугубо украинская ситуация идентифи-

кационных противоречий эпохи постмодерна совпала по времени с масштабным кризисом идентичности и вызвала ответную реакцию – активный поиск и конструирование новой социокультурной идентичности украинского общества.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, идентификация, эпоха модерна, эпоха постмодерна, конструирование идентичности, политика идентичности.

Stasevska Oksana Anatoliivna, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Culturology,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SOCIOCULTURAL IDENTITY POSTMODERN: PROBLEM OF SOCIAL CONSTRUCTION

Problem setting. *The relevance of our study is due to the excessive popularity of the concept of «socio-cultural identity» as a scientific term and tool for studying the postmodern world. As a concept of socio-humanitarian knowledge, it remains one of the most uncertain and at the same time actively used in modern research for theoretical and practical analysis and typology of socio-cultural processes. Understanding the specifics of socio-cultural identity and its formation in postmodern conditions is one of the most relevant and acute topics of modern science, which can provide a full understanding of the essence of this world.*

Recent research and publications analysis. *Representatives of almost all humanities are involved in the discussion about identity. The fundamental development of the concept of sociocultural identity of the postmodern world is contained in the works of J. Habermas, E. Giddens, E. Erickson, A. Etzioni, M. Castells, F. Cassidy, S. Huntington, E. Smith, F. Fukuyama, W. Hesle and etc. Ukrainian researchers have also contributed to understanding the problem of identity. They have a large number of works that are directly or indirectly related to the phenomenon of identity and have such a wide variety of topics that it is not possible to present it exhaustively. A specific feature of their work is the in-depth attention to everything related to the national component of socio-cultural identity. The main result of the accumulation of knowledge about socio-cultural identity by the social sciences and humanities is the understanding that adequate research of this phenomenon is possible only in an interdisciplinary space. The tendency to comprehend identity in science persists and in parallel new directions of research are developing – first of all, it is a study of the social construction of identity in the postmodern era.*

Paper objective. *The purpose of our study is resource of the peculiarities of the transformation of socio-cultural identity as an object and subject of social construction, which has specific features in the postmodern conditions, which has specifics in Ukrainian society.*

Paper main body. *The tendency to study identity in a socio-cultural perspective was formed at the end of the XX century, when it began to be positioned as a set of positive signs of combining oneself with a community based on a common historical past and cultural values. Socio-cultural identity has a personal, individual level and social, group and combines different modifications that depend on its basic criteria – civilization, regional, civic, political, ethnic, national and others. An indisputable sign of the times is*

the active formation of a hybrid, multiple identity (national, regional, civilizational), when different criteria are used for self-identification, as well as mosaic identity, when self-determination criteria are quickly adjusted according to the new life situation.

Postmodern is a historical epoch that begins in the XX cent. and continues to this day, increasingly acquiring such features as dynamism, nonlinearity, ephemerality and conflict-generating development of socio-political processes, exacerbation of territorial, demographic, national, religious, environmental and other problems. Transformational processes of the ending of the XX century led to a weakening of its clarity and the formation of «soft», «fluid» identity, which is associated with the departure into the past of the classical forms of class structure of modern society.

The arena of the struggle for identity is politics, various economic, political and social processes that act as mechanisms for constructing socio-cultural identity. The construction of identity is directly based on the problem of social construction of reality. The transformation of socio-cultural identity of the postmodern is due to the following features of the era: pluralization; continuous dynamism, variability that often destroys, devalues, marginalizes traditional basic spiritual values; bifurcation of cultural space; absolutization of freedom and opportunities for individual choice; high level of tolerance; formalization and virtualization of identity, its blurring. Based on this, we identify the leading features of socio-cultural identity of the postmodern: first, personalization, individualization of identity, which is seen as a personal project that allows the individual full self-expression; secondly, flexibility, plasticity, variability.

Scientists have repeatedly pointed out the lack of a project of postmodern identity acceptable to Ukrainian society, the need to construct a «new» Ukrainian identity, however, understanding this problem in the context of globalization, called for the uniqueness of the Ukrainian nation.

Conclusions of the research. *The debate about socio-cultural identity in Ukraine is growing and gaining popularity due to social crises and constant transformations, and, in our opinion, because for a long time (after independence) identity policy was not a priority and the elite did not care about its construction. The Ukrainian elite, trying to build a socio-cultural identity in postmodern society, must use the full potential of cultural space – historical and cultural attractions, language, science (especially the humanities), literature and art, education, museums – to develop a consolidated identification project. The solution to the problem of building a socio-cultural identity in Ukraine can be manifested in two directions – a radical change of identity in accordance with the complete modernization of society in post-Soviet times; – creation of non-conflict (low-conflict) socio-cultural identity on the basis of continuity and preservation of cultural tradition, which could become an effective resource for the development of society*

Keywords: *sociocultural identity, identification, construction of identity, identity politics, epoch of modern, epoch of postmodern.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 316.334.4

DOI: 10.21564/2663-5704.49.229821

Гончаренко Володимир Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, академік Національної академії правових наук України, м. Харків, Україна

e-mail: v.d.goncharenko@nlu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-6387-4464

СОЦІОЛОГІЯ І ПРАВО: НОВИЙ КРОК У РОЗШИРЕННІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

*(Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна,
О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків:
Право, 2020. 984 с.)*

Наприкінці 2020 р. відбулася знакова подія – вийшов друком перший в Україні енциклопедичний словник із соціології права.

Після здобуття у 1962 р. офіційного статусу соціологія права протягом уже майже 60 років виступала ареною перманентних суперечок між правознавцями та соціологами щодо межі перетинання в її рамках предметних областей юриспруденції та соціології. І ось, нарешті, сталося «методологічне примирення» – 80 вітчизняних юристів і соціологів найвищої наукової кваліфікації об'єдналися для того, щоб у довідниково-енциклопедичному форматі розкрити потенціал можливостей застосування соціологічних методів у праві та довести необхідність акцентуації проблеми впливу права на соціальні процеси.

Вибір редакційною колегією видання такого формату, безумовно, не є випадковим. У сучасних умовах глобалізації культурно-освітнього простору, коли термінологічна експансія в жорсткій та часто безапеляційній формі кидає виклик усталеним формам знань, значно підвищується затребуваність науково-довідкової літератури енциклопедичного характеру. Саме така література здатна об'єднати максимальну кількість інформації в певній галузі знань для того, щоб читач мав змогу в одному виданні знайти відповідь практично на будь-яке питання з проблеми, що викликала його інтерес.

Представлений енциклопедичний словник є фундаментальним довідковим виданням. Він включає понад 600 ключових понять, спеціалізованих термінів і статей, які комплексно й системно розкривають сутність теоретичних і практичних питань, що входять до проблемного поля соціології права. Змістова частина словника містить три умовні блоки – соціологічні категорії та поняття, правові та загальні суспільствознавчі (міждисциплінарні). Окремо ці блоки не виділяються, всі статті розташовані в алфавітному порядку, що робить їх пошук у предметному покажчику зручним для читачів.

У словнику не просто коментуються та роз'яснюються термінологічні поняття, а формується цілісне уявлення про основні сучасні тенденції розвитку соціології права, насамперед щодо зміцнення її міждисциплінарних зв'язків з цілою низкою соціологічних і юридичних дисциплін, процес виділення яких як самостійних дослідницьких сфер перебуває в руслі загального напрямку розросту науки та пов'язаний одночасно із диференціацією та взаємопроникненням наукового знання. Читачі зможуть ознайомитися з особливостями категоріально-методологічного апарату не тільки таких класичних, дотичних до соціології права, галузей соціології, як соціологія девіантної поведінки чи соціологія злочинності, але й новітніх напрямків, як-от: соціологія законодавства, соціологія покарання, соціологія судочинства. Вельми широким також є спектр представлених у словнику статей, що розкривають сутність та зміст спеціальних юридичних наук, понятійна структура яких збагачує соціологію права. Найперше це юридична конфліктологія, юридична антропологія, юридична глобалістика.

Значну увагу укладачі словника присвятили поняттям, що характеризують можливість використання емпіричних соціологічних досліджень для аналізу правових процесів і явищ. Сьогодні вже немає практично жодного наукового дослідження в будь-якій галузі права, де б не було звернення або до результатів соціологічних досліджень, або до методів соціологічного аналізу. Зацікавлені читачі отримали видання, в якому автори не обмежилися суто довідковою інформацією щодо правил і методів розробки програми такого дослідження, формулювання гіпотез і збирання емпіричного матеріалу, а й

запропонували конкретні пояснення до способів проведення аналітичної роботи із соціологічною інформацією. При цьому важливо, що практично всі основні методи аналізу – дискримінантний, дискурсивний, дисперсійний, кластерний, компаративний, статистичний, факторний – представлені не просто у вигляді загальної характеристики, а містять пояснення конкретних способів їх використання в емпіричних дослідженнях саме правових феноменів.

Значущим досягненням рецензованого видання є те, що укладачі словника, незважаючи на великий обсяг поданого матеріалу, змогли в такий спосіб зібрати та систематизувати інформацію, що сформувалася єдина наскрізна теза – соціальна обумовленість права, тобто здатність соціальних відносин задавати правовідносинам і правосвідомості відповідну змістовно-смыслову спрямованість. Саме розуміння права як засобу узгодження різних соціальних інтересів, форми вираження і забезпечення соціального прогресу, способу запобігання та вирішення конфліктів і сприяння вільному й мирному розвитку суспільних відносин дало можливість органічно поєднати представлені у словнику правові та соціологічні категорії, сприяючи формуванню у користувачів принципово нового рівня правосвідомості, орієнтованої на ідеї демократії, свободи, домінанти європейських цінностей.

Дуже важливим є ще один аспект, який має викликати зацікавленість читачів. Усі учасники авторського колективу словника є викладачами вишів і, безумовно, працюючи над текстами, орієнтувалися на те, щоб ця інформація була корисною студентам. Соціологія права, будучи сьогодні представленою практично в усіх навчальних програмах підготовки соціологів, на жаль, часто залишається поза увагою розробників аналогічних програм для юристів, хоча ця дисципліна може суттєво збагатити палітру професійних знань майбутніх правознавців. Юридичні дисципліни завдяки специфіці свого об'єктно-предметного поля формують цілком визначений підхід до права, що передбачає необхідність проникнути в його сутність, онтологічну глибину. Такий підхід при всій своїй цінності не може бути вичерпним – складне та багатогранне явище, яким, без сумніву, є право, не зводиться тільки до юридичного виміру, бо вкрай потрібними і практично затребуваними є знання, що дають неюридичні науки про право. Знайомство студентів-правознавців з категоріальним апаратом соціології права може бути дуже корисним для розширення меж їхнього професійного мислення, забезпечення розуміння не тільки сутності теоретичних конструкцій, але й реальних соціальних механізмів генезису та дії правових норм. Це культивує в професійному мисленні юристів орієнтацію на соціальну обумовленість права, яка складала, як уже зазначалося, провідну ідею словника. Зрозуміло, що словник, навіть енциклопедичний, ніколи не замінить навчальної, методичної та наукової літератури, на якій

ґрунтується система вищої освіти, але в ситуаціях, коли мова йде про між-дисциплінарний напрямок знань, одним з найскладніших завдань стає формування у студентів уміння осмислювати отримувані знання в конкретних термінах і поняттях. Тому вихід у світ фундаментального енциклопедичного видання такого профілю може стати важливим кроком також на шляху вдосконалення юридичної освіти.

Отже, теоретична цінність і практична значущість енциклопедичного словника «Соціологія права» є очевидною. Упевнений, що він гідний того, щоб викликати щире зацікавлення наукової спільноти, а також стати у нагоді широкому колу практичних юристів, соціологів, усім, хто вивчає право та прагне розібратись у складних соціально-правових проблемах сьогодення.

НАШІ АВТОРИ

АНДРУШКО <i>Владислав Ігорович</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, аспірант кафедри політології</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ГОНЧАРЕНКО <i>Володимир Дмитрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор</i>
ДЕЙНЕКО <i>Олександра Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ДЯТЛОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, старший викладач</i>
КВІТКІН <i>Петро Васильович</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
МАКСИМИШИНА <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат політичних наук, доцент</i>
МЕЛКЕВІК <i>Бьярн</i>	<i>Університет Лаваля (Квебек, Канада), доктор права, професор</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
МІШАНЧУК <i>Анастасія Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка міжнародно-правового факультету</i>
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
НЕЧИТАЙЛО <i>Валерія Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, курсантка Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України</i>
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>

ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ШЕКЕТА <i>Мар'яна Миколаївна</i>	<i>Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, аспірантка кафедри міжнародних відносин</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АНДРУШКО <i>Владислав Ігорович</i>	153
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	184
ГОНЧАРЕНКО <i>Володимир Дмитрович</i>	234
ДЕЙНЕКО <i>Олександра Олександрівна</i>	198
ДЯТЛОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	105
КВІТКІН <i>Петро Васильович</i>	105
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	40
МАКСИМИШИНА <i>Тетяна Миколаївна</i>	139
МЕЛКЕВІК <i>Бьярн</i>	25
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	40
МІШАНЧУК <i>Анастасія Володимирівна</i>	93

НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	81
НЕЧИТАЙЛО <i>Валерія Олександрівна</i>	81
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	66
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	119
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	105
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	139
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	215
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	119
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	93
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	11
ШЕКЕТА <i>Мар'яна Миколаївна</i>	169

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ
ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей з філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей з політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– *довідку про автора(ів)* (українською, російською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID.ID, розділ збірника, в якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг з протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

– *ліцензійну згоду* автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «“Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого”. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (додаток 2);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з бе-регами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробі-лами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, користувати-ся автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання у тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо у тексті є необхідність виділити змістовні блоки, то їх назви слід виділяти напівжирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 1):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтер-валом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співав-тори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний, прямий);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків держав-ного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказува-ти цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та фі-лософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті шрифт: Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний, курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – аналогічна за структурою і обсягом анотація *англійською мовою* з відомостями про автора (авторів), назвою статті та ключовими словами (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

– ***постановка проблеми*** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– ***аналіз останніх досліджень і публікацій***, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– ***формулювання цілей*** статті (постановка завдання);

– ***виклад основного матеріалу*** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– ***висновки*** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див.: Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури, при наявності, необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний показник місця розташування документа в мережі Інтернет).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 № 40 (див.: Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnyk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблена спроба осмислення кіберпростору у його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, Інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.
2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

---

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovskiy, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostorovo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [In Ukrainian].

Герасименко Александр Юрьевич, доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И КИБЕРПРОСТРАНСТВО КАК АТРИБУТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Анотація російською мовою

В статті предпринята попытка осмысления киберпространства в его диалектической взаимосвязи с виртуальной реальностью...

Ключевые слова: виртуальная реальность, киберпространство, информационные процессы, интернет-пространство, компьютерные технологии.

Gerasimenko Alexander Yurievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: virtual reality; cyberspace; information processes; Internet space; computer technologies.

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія,
філософія права, політологія, соціологія»
від _____ П. І. Б. _____ місце
роботи, посада, науковий ступінь, учене звання

Телефон _____
e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
« _____ (назва) _____ » у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

«   » _____ 202__ р. _____ / підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальний за випуск *Є. М. Мануйлов*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку 19.05.2021.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 прим.
Вид. № 2777.

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел. : (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017